

UMEÅ UNIVERSITET

Hjärnövermättning och Hjärtehungler

Bildningsideal och pedagogiska visioner
i Emilia Fogelklous författarskap 1902–1931

Charlott Wikström

Institutionen för idé- och samhällsstudier
Umeå 2023

Detta verk är skyddat av svensk upphovsrätt (Lag 1960:729)

Avhandling för filosofie doktorsexamen

ISBN: 978-91-8070-038-2 (tryckt)

ISBN: 978-91-8070-039-9 (pdf)

Umeå Studies in History and Education 26

Umeå Studies in the Educational Sciences 60

Omslag: Jessica Schaefer

Elektronisk version tillgänglig på: <http://umu.diva-portal.org/>

Tryck: CityPrint i Norr AB, Umeå

Umeå, Sverige 2023

Innehåll

Abstract	iii
Förord	iv
Kapitel 1. Inledning	
<i>Syfte och frågeställningar</i>	5
<i>Teoretiska utgångspunkter</i>	5
<i>Källmaterial och tillvägagångssätt</i>	13
<i>Tidigare forskning</i>	18
<i>Disposition</i>	32
Kapitel 2. Emilia Fogelklous liv och gärning	
<i>Barndomsår och de första skolorna 1878–1899</i>	34
<i>Göteborgs högre samskola 1901–1904</i>	35
<i>Verklighetsupplevelsen och religionsundervisningen 1902–1904</i>	38
<i>Universitetsstudierna och studieresor i Europa 1905–1910</i>	42
<i>Djursholms samskola och Fogelklous författarskap 1911–1916</i>	46
<i>Vid Birkagårdens folkhögskola 1916–1918</i>	47
<i>Kalmaråren och den Kvinnliga medborgarskolan 1918–1931</i>	49
<i>Fogelklous religiösa hemvist och fortsatta yrkesliv 1932–1972</i>	52
Kapitel 3. Utgångspunkter för Fogelklous pedagogiska tänkande	
<i>Samhälleliga förutsättningar och idéhistoriska sammanhang</i>	56
<i>Det mekaniska och instrumentella arbetet</i>	58
<i>Den förträngda gudsidentiteten</i>	63
<i>Logik och andlig intuition</i>	75
<i>Det kreativa och andliga arbetet och den närvarande gudsidentiteten</i>	82
<i>En organisk livshållning och det tänkta samhällsmålet</i>	94
<i>Summering</i>	107
Kapitel 4. Pedagogiska huvudprinciper	
<i>Samhälleliga förutsättningar och pedagogiska idéströmningar</i>	109

<i>De splittrade barnen och ungdomarna</i>	113
<i>Intellektualismens kris i skolan</i>	117
<i>Läraren av Guds nåde</i>	124
<i>Att tillvarata anlagen genom att varva teori och praktik</i>	127
<i>Att balansera logik och värdevisshet genom individualisering och psykologisering</i>	132
<i>Att lära eleven tolka symbolerna i dikt och konst</i>	140
<i>Summering</i>	146
Kapitel 5. Pedagogik i en praktik	
<i>Samhälleliga förutsättningar och pedagogiska idéströmningar</i>	148
<i>Fogelklou och religionsundervisningsfrågan i debatten 1903</i>	150
<i>Fogelklou och den historisk-kritiska bibelforskningen 1919</i>	161
<i>Att lära eleven att verklighetsuppfatta genom åskådningsmaterial</i>	164
<i>Att väcka gudsidentiteten med alternativa läroböcker i kristendomskunskap</i>	169
<i>Summering</i>	179
Kapitel 6. Fogelklous pedagogiska tänkande i sin samtid	
<i>Medborgarbildning, självbildning och andebildning</i>	181
<i>Fogelklous pedagogiska tänkande – En edutopi?</i>	184
<i>Fogelklous tänkande i sin historiska och samtida kontext</i>	191
<i>En pedagogisk visionär i nytt ljus</i>	199
Summary	200
Källor och bearbetningar	207

Abstract

Emilia Fogelklou (1878–1972) was an author and pedagogue in twentieth century Sweden. She was a teacher mainly in the field of religious education and was involved in progressive schools such as Gothenburg co-educational school (Göteborgs högre samskola), Birkagården folk high school (Birkagårdens folkhögskola) and the Female civic school (Kvinnliga medborgarskolan). In 1902, Fogelklou experienced a spiritual awakening (*Verklighetsupplevelsen*) which led to her conviction that it was possible to find a pedagogy that could help the individual to get in contact with an inner divinity.

The aim of this thesis is to deepen the understanding of Fogelklou's pedagogical ideas between 1902–1931 by examining her collected writings in relation to contemporary ideas. In three chapters, her pedagogical presuppositions, main pedagogical principles, and ideas about religious education in practice are analysed. The two research questions are: How does Fogelklou's view of education relate to previously formulated Bildung-ideals? How can her pedagogical ideas be characterised?

Theoretically, the study employs two perspectives. Firstly, the study draws on Bildung-ideals (neohumanistic Bildung, self-Bildung and civic-Bildung) from the first half of the twentieth century in Sweden, and relates these to Fogelklou's ideas. The results are related to the Bildung-ideals (neohumanistic Bildung, self-Bildung and civic-Bildung) that previous research has identified in Sweden during the first half of the 1900s. Secondly, the study applies concepts from theories of utopianism and edutopianism.

Methodologically, the study makes use of contextualisation and comparison. Three contextual levels are considered: the individual, the textual, and the broader culture context. The analysis explores the contexts in which Fogelklou was engaged and presents new perspectives on her outlook, particularly with regard to her visionary pedagogical concepts.

This thesis finds that Fogelklou's thinking was characterised by a religiously marked edutopia. In the thesis, this distinctive pedagogical feature is labelled a "spiritual Bildung-ideal". This ideal differs from the Bildungideals that have been identified in previous research, both in terms of the ideological basis as well as in ideas about teaching methods and materials.

Förord

Åren som doktorand har varit en oerhört givande tid och jag har haft förmånen att omges av personer som har berikat mitt liv på många olika sätt. Jag vill rikta ett varmt tack till mina handledare, som under fem år har läst mina texter, utmanat och motiverat mig. Tack bästa Daniel, för ditt tålmod, engagemang och förträffliga kunskande. Du har inspirerat, lockat till skratt, stöttat och trott på mig. Tack bästa Anna! Din uppmuntran, outtröttliga iver att disponera text och föreslå syftesformuleringar har varit ovärderlig för mig.

Jag har haft privilegiet att vara en del av institutionens intellektuella, kreativa och inkluderande miljö. Jag har lärt känna fantastiska människor, som blivit mina vänner, så tack till, Emil (E), Inês, Matilda, Mersija, Julia, Daniel, Simon, Martin, Bade, Charlotta, Lina och Synne. Jag vill också passa på att tacka alla härliga kollegor som har berikat min vardag på jobbet. Ett speciellt tack riktas till institutionens datatekniker Fredrik samt den administrativa personalen, Kicki, Linda, Anna och Elin. Med ert tålmod har jag aldrig känt mig dum när jag har ställt udda frågor.

Jag har sedan ung ålder fascinerats av utopiskt tänkande, därför var det mycket givande att läsa en kurs om pedagogiska utopier under en termin vid Stockholms universitet. I samband med kursen fick jag dessutom frågan om att bidra med ett kapitel i den fina antologin *Moderna pedagogiska utopier*. För min tid i Stockholm vill jag rikta ett särskilt tack till Joakim Landahl, Anders Burman, Daniel Lövheim och Johanna Ringarp.

Vägen mot en färdig avhandling innehåller ett par betydelsefulla milstolpar. Den första var mittseminariet, där mina idéer ännu inte var färdigutvecklade och manuset bara halvfärdigt. Tack Inga Sanner och Björn Åstrand för er feedback och era konstruktiva synpunkter. Nästa viktiga milstolpe var slutseminariet, tack Anders Burman och Lena Eskilsson för er noggranna läsning av mitt manus. Utan era kommentarer skulle min avhandling inte blivit det

den är idag. Tack Erland Mårald, som gjorde min tillvaro ”grönare” än någonsin. Tack även till Jonny Hjelm, Andreas Westerberg och Daniel Nyström för er genomläsning av mina kapitelutkast vid institutionens seminarium.

Jag har ingått i forskarskolan i utbildningsvetenskap. Vilka otroliga resor vi har gjort tillsammans! Särskilt tack till Björn Norlin, Kirk Sullivan och Carina Rönnqvist. Jag vill även tacka alla fina människor i det utbildningshistoriska nätverket, såsom Mette Buchardt och Emma Vikström. Finaste Ebba! Vi har inte endast varit på utbildningshistorisk sommarskola tillsammans, utan även hängt i Stockholm. När vi väl hade börjat prata med varandra, tog orden aldrig slut!

Min avhandling hade inte kunnat berikas med nytt material om jag inte fått möjlighet att förlänga min doktorandtjänst. Jag är djupt tacksam för de två generösa stipendier som beviljats av Stockholms Arbetareinstitutsförening. Jag vill också rikta ett varmt tack till Anders Arnsvik som bjöd in mig till Birkagården och gav mig möjlighet att ta del av det arkiv som han noggrant uppordnat.

Min tillvaro har inte bara handlat om akademien. Jag har omgivits av nytillkomna vänner och vänner som känt mig i över 20 eller 30 år! Sofia, Anne-Li, Karolina, Rebecca och Anna, ni är finast! Bandet och bokklubben! Att få läsa, samtala om litteratur, spela och skapa tillsammans med er har varit- och är bara det bästa. Tack Karolina, Richard, Charlotta, Sofia, Jessica och Anna.

Slutligen, tack till min älskade familj i Stämninggården. Mamma och Pappa, oavsett vad jag har företagit mig har ni alltid trott på mig, stöttat mig och i stunder av nedstämdhet försäkrat mig om att allt kommer att bli bra. Jag älskar er! Mina brorsbarn Ossian och Hjalmar, min bror Håkan och svägerska Elin. HEOH, ni är bäst!

Charlott

Umeå 24 april 2023

Kapitel 1. Inledning

”Vad mig beträffar så är jag skarpt medveten, visst inte så anspråkslös som folk tror, om att på ett tidigt stadium sitta inne med en slags kultursyntes.”¹

Personen bakom de inledande orden är pedagogen och författaren Emilia Fogelklou (1878–1972). Hon skriver dem i ett brev till författaren Elin Wägner (1882–1949) i början av 1920-talet. Yttrandet är självmedvetet och visionärt och läsaren får intrycket att hon hänvisar till ett fullständigt tanke-system. Fogelklou utvecklade dock inte något sammanhängande tanke-system. Hon framstår snarare som en prövande och något fragmentarisk tänkare, även om olika element av en mer utvecklad idéstruktur kan urskiljas. Religionsvetaren Cecilia Nahnfeldt skriver att skrifterna genomsyras av en längtan efter helhet, framför allt som en kraft mot splittring. I en av Fogelklous sista böcker är undertiteln ”Åskådningsfragment” vilket möjligtvis kan tolkas som ett tecken på att hon till sist övergav sin strävan efter en helhet för att nöja sig med att låta bitar ligga prövande i närheten av varandra.²

Fogelklous skrifter behandlar ämnen inom religionspsykologi, filosofi, pedagogik, sociologi och religionshistoria, vilket speglar hennes femämnes-kandidatexamen i religions- och litteraturhistoria, teoretisk och praktisk filosofi samt pedagogik.³ Under sitt yrkesverksamma liv arbetade Fogelklou emellertid främst utanför akademien som författare, lärare och föreläsare vid olika bildningsförbund och folkhögskolor.

---

¹ Gunnel Vallquist, red. *Kära Ili, Käraste Elin: Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1940* (Delsbo, 1988), s. 39.

² Cecilia Nahnfeldt, ”Samhällsinvolverande teologi: Emilia Fogelklou om ’Hat och människomekanisering’”, i *Samhällsteologi: forskning i skärningspunkten mellan akademi, samhälle och kyrka*, red. J. Ehnberg & C. Nahnfeldt (Stockholm, 2019), s. 81.

³ År 1909 avlade Fogelklou som första kvinna teologie kandidatexamen.

Fogelklous engagemang sträckte sig även bortom skolans värld genom filantropi och engagemang i kvinno- och fredsrörelsen. Genom internationella kontakter med kväkarrörelsen i England tog hon 1936 initiativet till grundandet av Vännernas samfund i Sverige.⁴

De pedagogiska idéer som kommer till uttryck i Fogelklous skrifter ska läsas mot bakgrund av den kritik som Fogelklou riktade mot moderniseringen av samhället, exempelvis sekulariseringen och industrialiseringen. Dessutom var hon avogt inställd till förra sekelskiftets vetenskapsrationalistiska och filosofiska trender. Hon konfronterade bland annat filosofen Axel Hägerströms (1868–1939) kunskapssyn genom att argumentera för det logiska tänkandets otillräcklighet för att nå kunskap om världen.⁵ I sina skrifter hävdar hon att människan lever ett ”intellektuellt skenliv”, vilket medfört att individen förlorat kontakten med sitt själs- och känsloliv och i stället utvecklat egoistiska beteenden och mindervärdeskänslor.⁶ Med sina pedagogiskt-visionära ambitioner ville Fogelklou få till stånd en radikal förändring av samhället och därmed även av människans tillstånd. Förutsättningen för denna förändring var en bildningsprocess med den pedagogiska ambitionen att omskola mänsklighetens ”känslort”.⁷

Avhandlingen kastar inte endast ljus över Fogelklous individuella tänkande, utan reflekterar också idéhistoriska sammanhang. Första hälften av 1900-talet var en tid då nya idéer utmanade traditionella förställningar inom filosofi, religion och pedagogik.

---

⁴ Hennes publikationer omfattar essäsamlingar med studier i filosofiska, pedagogiska, religiösa och litterära ämnen, tre större verk om kristna mystiker, arbeten i arbetspsykologiska och religionspsykologiska frågor samt ett antal läroböcker.

⁵ Margaretha Järnlström, ”Den organiska linjen: att tänka med hela kroppen”, ”Den organiska linje II: att vara sanning”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupp-täckt*, red. B. Sahlén, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989), s. 19–39.

⁶ Emilia Fogelklou, ”Det intellektuella skenlivet på skolbänken”, i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 153–157.

⁷ Emilia Fogelklou, ”Skeenden och tolkningar”, i *Minnesbilder och ärenden* (Stockholm, 1963), s. 165.

I de vetenskapliga, kulturella och pedagogiska sammanhangen fanns exempelvis en önskan om en demokratisering av samhället genom bildning och utbildning. Bakgrunden till denna önskan var ett allmänt missnöje med den ökade polariseringen i samhället i och med tilltagande industrialisering och sociala missförhållanden. Detta missnöje motiverade många pedagoger att utforma visioner om hur ett annat samhälle och en annan människa skulle kunna utvecklas. Målet var att bildning och utbildning skulle ge människor de förutsättningar som krävdes för att de skulle utvecklas till självständiga medborgare i det framtida demokratiska samhället. Det har hävdats att visionärt skrivande var en viktig praktik, i synnerhet för kvinnor.⁸

Under decennierna kring förra sekelskiftet influerades den pedagogiska debatten i Sverige starkt av den internationellt omfattande och mångfacetterade reformpedagogiska strömningen. Generellt erbjöd reformpedagogiken ett alternativ till läroverkens formalbildningsideal och auktoritära undervisningsmiljöer och om-sattes i till exempel nystartade samskolor och flickskolor samt i folkbildningssammanhang.⁹ I Sverige var författaren och samhällsdebattören Ellen Key (1849–1926) tidigt en tongivande represen-

---

⁸ Christine Forde, "Feminist Utopian Thinking: Solutions to the Gender Problem in Education?", i *Edutopias: New Utopian Thinking in Education*, red. M. Peters, & J. Freeman-Moir (Rotterdam, 2006), s. 149; D. Broady & A. Ullman, "Ständigt var man i farten med att grunda och stifta: om fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900", *TGV*, nr 2 (2001), s. 27–46; Annika Ullman, *Stiftarinnegenerationen: Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström* (Stockholm, 2004).

⁹ Denna strömning hämtade inspiration från pedagogiska tänkare såsom Jean Jacques Rousseau (1712–1778) och Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1847) och kom att utvecklas genom bland andra den amerikanske filosofen John Deweys (1859–1952). Anders Burman, "Dewey och den reflekterande erfarenheten", i *Den reflekterande erfarenheten: John Dewey om demokrati, utbildning och tänkande*, red. A. Burman, andra uppl. (Huddinge, 2017), s. 6. Gerd B. Arfwedsson, *Reformpedagogik och samhälle: en komparativ studie av pedagogiska reformrörelser i USA och Tyskland från 1890-talet till 1930-talet* (Stockholm, 2000); Petra Rantatalo, *Den resande eleven: folkskolans skolreserörelse 1890–1940* (Umeå, 2002).

tant för reformpedagogiken genom sitt internationellt banbrytande verk *Barnets århundrade* (1900).¹⁰

Fogelklou hade möjlighet att testa och utveckla sina pedagogiska idéer i tre specifika reformpedagogiska och folkbildande sammanhang under första hälften av 1900-talet. Hon var tillsammans med andra unga kvinnliga lärare med om att starta den progressiva samskolan i Göteborg 1901. Fogelklou hjälpte också till att utveckla den pedagogiska verksamheten vid Birkagårdens folkhögskola tillsammans med prästen och konstnären Natanael Beskow (1865–1953) och författaren Ebba Pauli (1873–1941) vilka grundade skolan 1912. Därutöver var hon en återkommande föreläsare och inspiratör vid Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad, där den första ”Urkursen” hölls sommaren 1922.¹¹ I alla dessa sammanhang var tilltron till bildningens möjligheter nära nog obegränsad. Det var genom bildning som verklig demokrati skulle kunna förverkligas.¹²

Fogelklou var en respekterad författare och pedagog. Ett antal forskare beskriver henne som en rebell som försökte bryta sig loss från konventionella tankebanor genom att i sina skrifter ge uttryck för en genomtänkt filosofisk världsbild som saknar motstycke i den svenska kulturhistorien.¹³ Fogelklou bröt även mot språkliga konventioner genom att bilda nya ord. Hjärnövermätning och hjärtehungar är centrala ord som hon konstruerade.

---

¹⁰ Ellen Key, *Barnets århundrade* (Stockholm, 1900).

¹¹ Fogelstadkurserna, Kursmaterial från den Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1922. KvinnSam. [urkursen.pdf \(gu.se\)](http://urkursen.pdf(gu.se)) (Hämtad: 23-04-13).

¹² Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad* (Stockholm, 1991), s. 87.

¹³ Staffan Humlebo, ”Kritik av den västerländska dualismen: om det fogelklouska tänkandets begränsningar”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989), s. 41; Anders Jeffner, ”Sjuk av jungfrufödelsen: teologi och filosofi hos Emilia Fogelklou”, i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010), s. 36; Cecilia Johnselius Theodoru, ”Så ock på jorden”: *Emilia Fogelklous gudsriketanke – En feministisk utopi*, Idéhistoriska uppsatser, nr 37 (Stockholm, 2000), s. 1.

Även om Fogelklous teologiska och filosofiska tänkande har varit föremål för ett antal artiklar, är det främst hennes person och den självbiografiska sviten som har stått i centrum för olika betraktelser och analyser. I denna avhandling utgör dock inte Fogelklous person eller livsväg något centralt fokus. Avhandlingen ska alltså inte läsas som en biografi. Analyserna saknar för den skull inte biografiska element i den mån dessa bidrar till förståelsen av hennes tänkande. I föreliggande avhandlingsprojekt är det i stället Fogelklou som pedagogisk visionär som står i centrum. Detta är motiverat eftersom en stor del av hennes skriftliga produktion handlar om människans och samhällets utveckling genom (ut)bildning. Då hennes pedagogiska tänkande är ett perspektiv som inte har varit särskilt framträdande i tidigare forskning vet vi tämligen lite om Fogelklous position som pedagogisk tänkare under 1900-talets tre första intellektuellt omvälvande decennier.

Syfte och frågeställningar

Syftet med denna avhandling är att skapa fördjupad kunskap om Emilia Fogelklous pedagogiska tänkande i sin samtid 1902–1931. Denna analys görs genom en kartläggning av Fogelklous utgångspunkter för sitt tänkande, hennes pedagogiska huvudprinciper samt hennes idéer om religionsundervisning som ett exempel på pedagogik i praktiken. Syftet bryts ned i två specifika frågor: 1) Hur förhåller sig Fogelklous bildningssyn till skilda bildningsideal? 2) Hur kan Fogelklous pedagogiska tänkande karakteriseras?

Teoretiska utgångspunkter

Emilia Fogelklous pedagogiska tänkande är det överordnade studieobjektet i denna avhandling. Pedagogiskt tänkande omfattar här bildningssyn liksom pedagogiska principer och uppfattningar om mer konkreta utbildningsfrågor. Viktiga utgångspunkter för det pedagogiska tänkandet utgörs av samhällssyn,

människosyn och kunskapssyn.¹⁴ Dessa aspekter behandlas i kapitel 3. Kapitel 4 diskuterar de pedagogiska principer som framträder i Fogelklous texter medan kapitel 5 handlar om undervisningens genomförande med särskilt fokus på metod- och läromedelsrekommendationer för kristendomsundervisningen.

Teoretiskt anknyter analysen i denna avhandling till två forskningstraditioner. Den ena rör de bildningsideal som tidigare forskning i Sverige har identifierat och definierat och den andra handlar om utopism och edutopism. De bildningsideal som främst har framhållits inom forskningen är det nyhumanistiska bildningsidealet, medborgarbildningsidealet och självbildningsidealet.¹⁵ Dessa bildningsideal utvecklades i Sverige runt förra sekelskiftet parallellt med folkrörelsernas och folkhögskolornas framväxt.

Det nyhumanistiska bildningsidealet beskrivs som tillbakablickande till sin karaktär. Det antika Grekland idealiseras med dess framstående språkliga stilistik och retorik. Lärarens uppgift är att utmejsla de rätta proportionerna ur människomaterialet för att balansera och harmonisera personligheten. Den fria bildningsformen ska verkställa denna bildningssträvan genom att främst skärpa individens intellektuella förmågor. Det

---

¹⁴ Jfr Christer Stensmo, *Pedagogisk filosofi: en introduktion*, andra uppl. (Lund, 2007), s. 18 f.; Sven Hartman, *Det pedagogiska kulturarvet: traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria* (Stockholm, 2005), s. 161 ff.

¹⁵ Jag har utgått från följande avhandlingar: Bernt Gustavsson, *Bildningens väg: tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm, 1991); Lars H. Niléhn, *Nyhumanism och medborgarfostran: åsikter om läroverkens målsättning 1820–1880* (Lund, 1975); Per Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen: kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Elander* (Stockholm, 2007). Se även: Björn Olsson, *Den bildade borgaren: bildningssträvan och folkbildning i en liten småstad* (Stockholm, 1994); Lars Arvidsson, *Folkbildning och självuppföstran: en analys av Oscar Olssons idéer och bildningssyn* (Linköping, 1991); Christer Skoglund, *Vita mössor under röda fanor: vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880–1940* (Stockholm, 1991); Thomas Ginnars, *Den bildade arbetaren: debatten om teknik, samhälle och bildning inom arbetarnas bildningsförbund 1945–1970* (Linköping, 1988); Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm 1988).

är tankens klarhet som ska uppövas snarare än känslomässiga aspekter av personligheten. Det nyhumanistiska bildningsidealet håller humanistiska ämnen högt, i synnerhet de klassiska språken, som av den anledningen blir ett huvudmoment i all utbildning.¹⁶

Medborgarbildningsidealets kännetecken är att bildningen är mål- och nyttoinriktad. Det som premieras i bildningsprocessen är medborgerliga kunskaper som grundar sig på vetenskaplighet och rationalism. I undervisningen är det viktigare att bildningsmomenten leder till att människan i förlängningen kan bidra till den kollektiva samhällsnyttan snarare än att endast utveckla personligheten. I medborgarbildningsidealet ligger betoningen på jämlikhet, eftersom en strävan är att utjämna klassklyftor genom att bland annat uppvärdera yrkeskunskaper inom arbetsklassen. Arbetsmetoder som gärna tillämpas är föreläsningar och ämnen som företrädesvis står att finna inom de naturvetenskapliga och samhällvetenskapliga fälten.¹⁷

Självbildningsidealet betonar individens moraliska personlighetsutveckling till skillnad från medborgarbildningsidealets synsätt att bildningen i första hand ska bidra till den kollektiva samhällsnyttan. Den fria bildningsprocessen innebär att bildningsmomenten inte har en fastslagen yttre form, utan tanken är att kunskapen ska växa fram organiskt och anpassas till den enskilde individens erfarenhetsfär. Idén om självaktivitet är ett bärande inslag i självbildningsidealet, med målet att harmonisera individens anlag med tonvikt på förnuftets utveckling. Självbildningsidealet går dock inte lika långt som medborgarbildningsidealet eller nyhumanismens personlighetsbildande ideal i fråga om förnuftsutveckling, utan vikt läggs även vid andra anlag såsom kän-

---

¹⁶ Niléhn, *Nyhumanism och medborgarfostran*, s. 50; Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 189–191.

¹⁷ Jfr. Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 78 f. Gustavsson beskriver socialdemokraten Richards Slanders (1884–1964) bildningssyn som ett tydligt uttryck för ett medborgarideal, *Bildningens väg*, s. 112.

lomässig utveckling av personligheten.¹⁸

Vidare uppvisar självbildningsidealet elitistiska tendenser, eftersom den kulturella bildning som individen tillägnar sig ska höja individen över den stora massan och den lågt värderade populärkulturen. Studiecirkeln framhålls som en ideal undervisningsform i vilken dialogen används som kunskapsförmedlande metod. Humanistiska ämnesområden premieras i studierna och inspiration hämtas ofta från medeltida sammanhang.¹⁹ Särskilt den första forskningsfrågan anknyter till denna forskningstradition. I avhandlingen kommer jag att argumentera för att Fogelklous bildningssyn inte helt täcks av de tidigare formulerade idealtyperna utan i stället kan beskrivas i termer av ett *andebildningsideal*.

Den andra forskningsfrågan anknyts till teorier om utopism. Visionära pedagogiska idéer, som de som Fogelklou uttryckte, kan kopplas till begreppen *utopism* och *edutopism*. Termen *utopia* myntades av författaren Thomas More (1478–1535) i början av 1500-talet genom den stilbildande romanen *Utopia* (1516). Ordet härstammar från grekiskans *eutopia* som betyder en ”bra plats” och *outopia* som betyder ”ingen plats”. Resultatet av ordens kombination blir ”en icke-existerande lycklig plats”. I Mores bok skildras ett lyckligt idealsamhälle som präglas av frihet och jämlikhet.²⁰ Senare har nya ord tillfogats såsom *dystopia* i betydelsen ”dålig plats”.²¹ I motsats till utopier kan dystopier vara skildringar av framtidssamhällen där människorna är kontrollerade och förtryckta av en totalitär stat. Författaren George Orwells (1903–1950) verk *1984* (1949) är ett klassiskt exempel på

---

¹⁸ Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 96–98.; Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 147–150.

¹⁹ Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 108–113.; Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 162–165.

²⁰ Thomas More, *Utopia*, tredje uppl. (Skellefteå, 2012).

²¹ Lyman T. Sargent, *Utopianism: A Very Short Introduction* (Oxford, 2010), s. 2.

en dystopisk skildring av ett framtidssamhälle.²² Under senare tid har även begreppet *edutopi* förts fram i utopiforskningen.²³ Edutopism kan definieras som en utopisk samhällsvision som kan förverkligas genom utbildning. Begreppet innehåller även en indikation på hur utbildningen ska vara utformad i det framtida samhället för att främja personlig utveckling, social rättvisa och jämlikhet.

Utopiskt skrivande associeras kanske främst med en litterär genre. Begreppet utopism kan emellertid även kopplas till verkliga samhällliga praktiker samt social, filosofisk och politisk teoretisk utbildning. Utopiska föreställningar har nedtecknats i den västländska idéhistorien under århundranden och antalet böcker inom denna genre är mycket stort. Hos författare och samhällsteoretiker från både socialistiskt och konservativt håll har drömmar närts om hur en annan samhällsordning skulle kunna förverkligas. Utopiska framställningar har ofta, om inte alltid, varit produkter av sin egen tid, och på samma gång ett stycke samtidskritik.²⁴ Sociologen Ruth Levitas skriver att ett vedertaget antagande inom den växande utopiforskningen är att utopism är en viktig del av det mänskliga samhället, eftersom det upprätthåller ett ideal som främjar social progression.²⁵ Under första hälften av 1900-talet var till exempelvis utopiskt skrivande en viktig politisk praktik för kvinnor för att möjliggöra social förändring. Det utopiska perspektivet kommer inte endast till uttryck inom utopisk-feministisk skönlitteratur utan även i teoretiska och polem-

---

²² George Orwell, *1984* (Stockholm, 1983); Michael D. Gordin, Gyan Prakash & Helen Tilley, red., *Utopia/dystopia: conditions of historical possibility* (Princeton, 2010).

²³ M. Peters & J. Freeman-Moir, ”Förord”, i *Edutopias: New Utopian Thinking in Education*, red. M. Peters. & J. Freeman-Moir (Rotterdam, 2006); Platon, *Staten* (Stockholm, 2019).

²⁴ Ronny Ambjörnsson, *Socialismens idéhistoria: en inledning* (Stockholm, 1984), s. 101.

²⁵ Leszek Kolakowski, ”The Death of Utopia Reconsidered”, *The Tanner Lectures on Human Values* (Canberra, 1982); Sargent, *Utopianism*, s. 5; Ruth Levitas, *The Concept of Utopia* (Oxfordshire, 2011), s. 1.

iska texter.²⁶ Utopier kan emellertid förekomma i många olika former.²⁷ Historikern Jay Winter diskuterar *småskaliga utopier* (*minor utopias*) som han menar växer fram i tider av samhällelig turbulens såsom krig och sociala missförhållanden. Winter understryker att visionerna inte är fantasier i betydelsen ”ingen plats”, som i exemplet Thomas Mores *Utopia*. De småskaliga utopierna grundar sig i stället i utopistens här och nu, i ett glapp mellan det förflutna och framtiden. Teoretisk inspiration hämtar Winter från historikern Reinhard Kosellecks diskussion om historisk tid som asymmetrisk. I vissa historiska tider skapas en brytning mellan det förflutna och framtiden, exempelvis vid krig och annat kollektivt våld. Det är i dessa brytpunkter som Winter menar att småskaliga utopier uppstår.²⁸ De skolpraktiker i vilka Fogelklou verkade betraktar jag som småskaliga pedagogiska utopier, då bildning i dem gavs en central roll för att komma till rätta med samhälleliga problem.

Kulturgeografen David Harvey gör en distinktion mellan *processuella* och *spatiala* utopier. De processuella utopierna är utsträckta i tid och syftar till att skapa förutsättningar för en gradvis samhällsförändring. De skiljer sig från spatiala utopier, som förlagt utopin till en begränsad geografisk plats. Ett exempel på en spatial utopi är Mores *Utopia*, i vilken det finns en rumslig begränsning för att kunna upprätthålla stabilitet och social harmoni. Processuella utopier är snarare geografiskt obundna men ger i stället utrymme för en successiv tillblivelse av det goda samhället.²⁹ Processuella utopier återfinns hos tänkare såsom Fried-

---

²⁶ Karen F. Stein, ”Inclusion and Exclusion in Some Feminist Utopian Fictions”, i *Women's Utopian and Dystopian Fictions*, red. S. R. Wilson (Newcastle, 2013), s. 117; Ulrika Knutsson, *Kvinnor på gränsen till genombrott: grupporträtt av Tidevarvets kvinnor*, s. 15 ff; Forde, ”Feminist Utopian Thinking”, s. 149.

²⁷ Det finns ekonomiska, religiösa, ekologiska, politiska, feministiska, vetenskapliga/teknologiska och akademiska utopier.

²⁸ Jay Winter, *Dreams of Peace and Freedom: Utopian Moments in the Twentieth Century* (New Haven, 2006), s. 5.

²⁹ David Harvey, *Spaces of Hope* (Berkeley, 2000), s. 173 f.

rich Hegel (1770–1831) och Karl Marx (1818–1883). Ett tänkbart exempel på en svensk processutopi är den utveckling som ledde fram till bottenskolans förverkligande – en idé som initierades av bland andra folkskolläraren och ecklesiastikministern Fridtjuv Berg (1851–1916) genom hans ”botten-skoleprogram”.³⁰

De flesta utopiska skildringar tilldelar bildning en central funktion i utopins samhälle, men där finns en stor variation gällande bildningens form och innehåll. Det kan röra sig om alltifrån auktoritära bildningsformer och universell allmänbildning till utopier där bildningen är eftersatt. I William Morris *Nytt från en ny värld* (1890) anses fiske och dans viktigare att lära sig än språk och matematik.³¹ Utopier är utbildande i den meningen att de är ”modeller” som uppmuntrar utveckling av människan och samhället. Utbildning spelar en central roll exempelvis i Platons *Staten*.³²

Pedagogen David Halpin har föreslagit *realistiska utbildningsutopier (utopian realism)* som benämning för när människans förhoppningar om framtiden översätts till mer realistiska scenarion. Pedagog Daren Webb kritiserar i ett antal artiklar idén om realistiska utbildningsutopier.³³ Webb är kritisk mot utopisk realism då den misslyckas med att fånga den holistiska vision som ligger i utbildning. Webb hävdar att det finns en motsättning i tanken på att en utopi kan realiseras i en redan existerande praktik då själva idén med en utopi är att radikalt förändra normativa strukturer för utbildning. I den meningen menar han att realistiska utbildningsutopier domesticeras i samhället. Utopins roll är att visa hur redan etablerade normer och strukturer

---

³⁰ Daniel Lövheim, ”Skoldemokrati som utbildningsutopi”, i *Moderna pedagogiska utopier*, red. A. Burman, J. Landahl & D. Lövheim (Huddinge, 2021), s. 192 ff.

³¹ William Morris, *Nytt från en ny värld* (Stockholm, 1979), s. 56.

³² Peters & Freeman-Moir, ”Förord”, i *Edutopias*.

³³ David Halpin, ”Utopian Realism and the New Politics of Education: Developing a Critical Theory Without Guarantees”, *Journal of Education Policy*, nr 4 (1999), s. 341–361.

kan omstörtas: utopin ska inte anpassas till dem.³⁴ Halpins replik till Webb är att det inte är realistiskt eller framgångsrikt att genomföra en heltäckande utopisk plan för utbildning, då det skulle kräva orealistiska konstruktioner som troligtvis skulle resultera i totalitarism.³⁵ I ljuset av Webbs och Halpins utgångspunkter framträder Fogelklous pedagogiska tänkande som intressant.

Även om Fogelklou inte utvecklade sin kultursyntes fullt ut uppvisar hennes texter en uppsättning tankefragment. Dessa tankefragment har jag spårat i materialet med ambitionen att försöka urskilja en sammanhållen vision. I detta arbete har jag tagit hjälp av statsvetaren Fredric Jamesons analys av hur en litterär utopi är uppbyggd. Han utgår från begreppen *kall*, *råmaterial* och *byggstenar* för att beskriva utopins konstruktion. Utopisten drivs av ett kall (*vocation*), som innebär att författaren har en stark drivkraft att lösa samhällliga problem, vilket motiverar honom eller henne till att skildra ett möjligt alternativ till det rådande samhället. Jameson menar således att det finns ett samband mellan samhällliga problem och visionärt tänkande, eftersom en framtidsvision motiveras av en önskan att förändra det som är. Jameson använder termen råmaterial (*raw material*) som benämning på den historiska situation som väcker kallet. Råmaterialet är de samhällliga förutsättningarna, vilket kan handla om de problem som författaren identifierar och tror sig ha lösningar på.³⁶

I ett nästa steg är frågan vilka byggstenar (*building blocks*) som råmaterialet erbjuder. Byggstenarna utgör de delar som för-

---

³⁴ Darren Webb, "Educational Studies and the Domestication of Utopia", *British Journal of Educational Studies*, nr 4 (2016), s. 431–448. <https://doi.org/10.1080/00071005.2016.1143085>; Darren Webb, "Critical Pedagogy: Utopia and Political (Dis)engagement", *Power and Education*, nr 3 (2013), s. 280–290. <https://doi-org.proxy.ub.umu.se/10.2304/power.2013.5.3.280>.

³⁵ David Halpin, "Utopian Totalism Versus Utopian Realism: A Reply to Darren Webb", *Oxford Review of Education*, nr 6 (2009), s. 761–764. <https://www.jstor.org/stable/27784600> (Hämtad: 2022-10-19).

³⁶ Fredric Jameson, *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fiction* (London, 2007), 10–15.

fattaren lyfter fram ur råmaterialet och använder i sin utopiska berättelse. Enligt Jameson kan dessa byggstenar utgöras av samhällsfunktioner samt filosofiska, ideologiska och pedagogiska ideal som författaren menar att det framtida samhället ska omfatta. Byggstenarna fogas samman i en litterär berättelse, genom vilken läsaren får ta del av det utopiska samhället och de människor som lever där.³⁷

När det gäller byggstenar kan jag inte följa Jameson fullt ut, då Fogelklou inte har skrivit en sammanhållen litterär utopi som jag kan analysera. Hennes texter uppvisar emellertid tydliga uttryck för ett utopiskt tänkande inom olika områden. Jag stödjer mig på Levitas synsätt att det är möjligt att urskilja olika aspekter ur ett källmaterial som ger en fingervisning om hur ett framtida samhälle skulle kunna gestaltas även om utopin inte framträder i sin helhet.³⁸ Jag kombinerar alltså Jamesons begrepp med Levitas synsätt. I Fogelklous resonemang framkommer olika spänningsförhållanden som jag betraktar som byggstenar i Jamesons mening, exempelvis andlighet kontra vetenskaplighet och estetik kontra teori.

Källmaterial och tillvägagångssätt

I avhandlingen utgörs det primära källmaterialet av Fogelklous publicerade skrifter mellan åren 1902 och 1931. Publikationerna uppgår till närmare ett femtiotal essäer som inkluderar föredrag och debattartiklar, ett tjugotal tidskriftsartiklar, tre läroböcker och en lärarhandledning, tre böcker som är av biografisk karaktär samt ett antal brev av vilka vissa dock inte är publicerade. Materialet spänner över ämnesområden såsom sociologi, pedagogik, religionspsykologi, religionshistoria och filosofi. Det har varit nödvändigt att göra ett syftesrelaterat urval. Viktiga urvals-

---

³⁷ Jameson, *Archaeologies of the Future*, s. 10–15.

³⁸ Levitas, *The Concept of Utopia*, s. 46.

kriterier har varit titelns relevans för avhandlingens tematik samt om materialet har varit omnämnt i tidigare forskning.

Jag har i första hand använt mig av originalutgåvor av artiklarna och föredragen. I de fall jag inte har hittat originalen, har jag valt en omtryckt utgåva som ingår i en senare essäsamling. De olika artikelversionerna har jämförts för att utesluta innehållsmässiga förändringar.³⁹ I analysarbetet har jag också utnyttjat de två första delarna *Barhuvad* (1951) och *Resfärdig* (1954) av Fogelklous tredelade självbiografi.⁴⁰ Självbiografen har utgjort en källa främst när jag har skaffat mig kunskap om de pedagogiska sammanhang och nätverk där Fogelklou ingick. I övrigt använder jag självbiografen sparsamt för att undvika anakronistiska tolkningar av hennes upplevelser. Jag har därför varit noga med att anföra att det är hennes minnen som refereras. Andra relevanta textgenrer representeras av Fogelklous biografi över *Frans av Assisi* (1907) som bidrar till förståelsen av Fogelklous syn på ideala människotyper samt ett minnestal som Fogelklou höll vid Göteborgs högre samskolas trettiofemårsjubileum.

Det otryckta material som används är korrespondens mellan Fogelklou och hennes nära bekanta.⁴¹ Det otryckta materialet utgör inte det primära källmaterialet, eftersom pedagogiska tankar sällan presenteras där. Däremot fyller det en kontextualiserande funktion, då breven ofta inrymmer betraktelser och samtal i nära relation till de pedagogiska sammanhang och nätverk där Fogelklou ingick.⁴²

---

³⁹ Databaser som har använts för att identifiera relevant källmaterial är Libris, Projekt Runeberg och Kvinn.Sam.

⁴⁰ Jag har inte använt mig av *Arnold* (1944) då denna del främst fokuserar på relationen med Arnold Norlind och hans eftermäle.

⁴¹ Insamlingen av otryckta källor har skett vid fysiska besök hos Kvinnohistoriska samlingen i Göteborg, där Fogelklous omfattande korrespondens förvaras. Jag har även företagit materialinsamling i Birkagårdens arkiv, Stockholms stadsarkiv.

⁴² En inventering av korrespondensen har visat att det inte skulle vara möjligt att göra en konstruktion av Fogelklous pedagogiska tänkande med hjälp av hennes

Att studien påbörjas 1902 motiveras av att det var då som Fogelklou upplevde sitt religiösa genombrott (Verklighetsupplevelsen) som beskrivs mer utförligt i kapitel 2. Verklighetsupplevelsen väckte ett ”kall” hos Fogelklou som motiverade hennes fortsatta författarskap och yrkeskarriär. Samma år anställdes Fogelklou vid Göteborgs högre samskola där hon höll sitt första föredrag om religionsundervisning. Slutåret 1931 motiveras av att perioden fram till och med 1931 var Fogelklous mest produktiva tid i fråga om både författarskap och yrkeskarriär. De essäsamlingar som publiceras efter 1931 och som behandlar bildningsfrågor utgör främst återutgivna föredrag och artiklar med ursprungligt tryckår före 1931. Jag har dock berört några artiklar med tryckår efter 1931 för att visa på kontinuiteten i Fogelklous tänkande.

Det material som analyseras i denna studie är alltså texter. Metodologiskt kan texter tolkas på skilda sätt beroende på vilken ämnestradition man tillhör, vilken sorts text som ska analyseras, vilket syfte man har och vilka frågor man ställer. I denna avhandling använder jag mig av en idéhistorisk ansats med kontextualisering och komparation som metod.

Jag har inspirerats av idéhistorikern Staffan Bergwicks resonemang om kontextualisering. Bergwik framhåller att kontextualisering handlar om att bygga kontexter för att bidra med ny historisk kunskap. Han påpekar att ett historiskt sammanhang är långt ifrån något fixerat, vilket innebär att konstruktionen av en kontext är ett centralt moment i en historisk analys av ett källmaterial. Oavsett studieobjekt berättar inte ett källmaterial vilken kontext som texterna ska läsas i. Samtidigt finns det indikationer i källmaterialet som pekar mot betydande sammanhang. Analysarbetet erbjuder därför ett kreativt moment för historikern att själv skapa de tolkningssammanhang som man utgår

---

brevväxling, dels för att breven inte är idémässigt sammanhängande, dels för att merparten består av personliga konversationer som inte säger mycket om idéerna i ett större perspektiv.

ifrån. Detta analysförfarande betyder att jag har försökt ringa in, skilja ut och argumentera för de sammanhang som Fogelklous tänkande bör relateras till.⁴³

Analysen av relationerna mellan Fogelklou och relevanta idémässiga kontexter har inspirerats av idéhistorikern Lennart Olaussons beskrivning av fyra sammanvävda analysnivåer som han menar att en idéhistorisk utredning genomförs på: individnivå, textens nivå, intellektuell kontext samt socioekonomisk kontext.⁴⁴ Jag behandlar inte Olaussons fjärde nivå, den socioekonomiska kontexten, i någon nämnvärd utsträckning utan främst de övriga tre. Tyngdpunkten i min analys ligger sålunda på textnivån och den intellektuella samtidskontexten. Även historiska tillbakablickar kommer att göras med tanke på att Fogelklou hämtade inspiration från tidigare tänkare och historiska epoker.⁴⁵

På den individuella nivån redogör jag i ett bakgrundskapitel för Fogelklous uppväxt, yrkesbana och de pedagogiska sammanhang som hon verkade inom. När jag har analyserat materialet på textnivå har jag initialt läst alla Fogelklous publicerade verk översiktligt. I skrifterna utgivna mellan 1902 och 1931 har jag urskilt och markerat betydelsebärande utsagor. Utsagorna har sedan sorterats utifrån pedagogiska utgångspunkter, pedagogiska huvudprinciper och idéer om pedagogisk praktik, det vill säga tematiken för de tre empiriska kapitlen. Efter denna sortering har jag närläst och tolkat utsagorna.

Den tredje analysnivån, intellektuell kontext, har inneburit att jag har analyserat vad texterna betyder i sitt intellektuella samm-

---

⁴³ Staffan Bergwik, "Omkontextualisering: det kreativa bygget av sammanhang", i *Konsten att kontextualisera: om historisk förståelse och meningsskapande*, red. S. Bergwik, L. Holmberg & K. Dirke (Stockholm, 2022), s. 60. Se även: Peter Josephsson & Frans Lundberg, *Historia som kunskapsform* (Lund, 2014).

⁴⁴ Lennart Olausson, "Från text till text: om idéanalys, förklaringar och beskrivningar i idéhistoria", i *Idéhistoriens egenart: teori och metodfrågor inom idéhistorien*, red. L. Olausson (Stockholm, 1994), s. 9–33.

⁴⁵ Olausson, "Från text till text", s. 16.

anhang. Relevanta kontexter är filosofiska, vetenskapliga och pedagogiska sammanhang som dessa utvecklades i Sverige från slutet av 1800-talet och under 1900-talets tre första decennier. På denna analysnivå ställs Fogelklous tänkande i relation till tongivande filosofer och pedagoger, men även i viss utsträckning i förhållande till historiska pedagogiska tänkare från svensk och internationell horisont. Jag har spårat sammanhang och aktörer med hjälp av referenser i Fogelklous skrifter samt tidigare forskning som diskuterar dessa personer i relation till henne. Urvalet av aktörer motiveras dels med tanke på att hon i sina texter förhåller sig till deras idéer, dels att aktörernas idéproduktion representerade en mer allmän idétrend under första hälften av 1900-talet. Analysarbetet innefattar därför komparationer i nära relation till mitt källmaterial. Jag menar att Fogelklous särpräglade idékomplex kan framträda om man betraktar hennes tänkande i relation till tongivande idéströmningar och tänkare historiskt och i hennes samtid.⁴⁶ I mina analyser har jag använt förstahandskällor av författarna. Jag har även underbyggt mina tolkningar med hjälp av sekundärlitteratur.

Avhandlingens analysförfarande har inte inneburit en enkelriktad process. Jag har under skrivandets gång gjort flera genomläsningar av texterna och varvat närläsning, tolkning, komparation och kontextualisering av materialet. Vid denna bearbetning har en särskild utmaning varit Fogelklous språkliga stil då hon i ett och samma stycke kan uttrycka sig strikt vetenskapligt för att i nästa mening brodera ut resonemanget med poetiska metaforer. Fogelklou konstruerar dessutom säregna ordkombinationer som i sig har varit utmanande att tolka men som jag har bedömt vara nödvändiga att förhålla mig till och integrera i analysen. Enligt min bedömning var ordkombinationerna ett sätt för

---

⁴⁶ Bergwik, "Omkontextualisering", s. 60.

Fogelklou att förmedla ett nytt sorts tänkande och fyller en meningsbärande funktion i hennes pedagogiska tänkande.⁴⁷

Tidigare forskning

I följande avsnitt behandlas inledningsvis forskning om Fogelklou. Tre centrala teman kommer att lyftas fram: Fogelklous person och självbiografi, Fogelklous pionjärgärning samt Fogelklou som pedagogisk visionär. Därefter kommer tre för min studie relevanta utbildningshistoriska forskningsområden att diskuteras: forskning om folkbildning, reformpedagogik respektive pedagogisk utopism.

Fogelklou har ägnats en biografi, en doktorsavhandling, två essäsamlingar samt ett antal artiklar. Studierna kan grovt delas in i biografiska texter om hennes person och pionjärgärning samt undersökningar ur filosofiska och teologiska perspektiv, inklusive genusteoretiska studier av hennes självbiografiska trilogi. Fogelklous pedagogiska tänkande har berörts ytterst lite.

Bland de biografiska texterna intar Malin Bergman Andrews biografi om Fogelklou en särställning och utgör det mest omfattande verk som finns om henne idag. Biografen ger en bild av Fogelklous liv samt hennes insatser inom de pedagogiska, psykologiska, teologiska och filosofiska områdena. Dess fokus ligger naturligt nog på hennes livsbana och inga fördjupade idéanalyser av hennes skrifter görs. Biografen är dock en ovärderlig källa vid skapandet av en övergripande bild av Fogelklous liv, gärning och skriftställarskap.⁴⁸

Utöver de rent biografiska studierna föreligger ett antal undersökningar som utifrån genusteoretiska utgångspunkter placerar Fogelklous självbiografiska svit och hennes pionjärgärning i cen-

---

⁴⁷ Fogelklous egenartade språkstil har uppmärksammats i tidigare forskning men även kommenterats av personer i Fogelklous samtid, såsom författaren Elin Wägner och litteraturkritikern Klara Johansson. Malin Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou, människan och gärningen: en biografi* (Skellefteå, 2001), s. 299 f.

⁴⁸ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*.

trum för analysen.⁴⁹ Inom forskningen är man enig om att Fogelklou var en särpräglad tänkare som nyfiket sökte ny kunskap inom vitt skilda ämnesområden, men att hon inte alltid blev förstådd och uppskattad för det hon gjorde, mycket på grund av sin könstillhörighet som kvinna.⁵⁰ Dessa forskare påpekar att hon föll offer för patriarkala strukturer, vilket man menar skapade en känsla av misslyckande som följdes av livskriser och sjukdom. Teologen Hanna Stenström framhåller exempelvis att den religionshistoriska forskning som Fogelklou tog del av på universitetet verkade frigörande. Stenström menar dock att självbiografins narrativ visar att den konflikt som kom till uttryck vid Uppsala universitet mellan den historisk-kritiska bibelforskningen och den konservativa tolkningen av bibeln påverkade Fogelklou kroppsligen i form av ett sjukdomstillstånd.⁵¹ Denna läsning är

---

⁴⁹ Fogelklous självbiografi analyseras i Ingrid Meijling Bäckmans doktorsavhandling, *Den resfärdiga: studier i Emilia Fogelklous självbiografi* (Stockholm, 1997), s. 177 f. Avhandlingen har många intressanta infallsvinklar som jag ämnar förhålla mig till. I ett kortare kapitel berör Meijling Bäckman Fogelklous profetgärning och läroböcker. Min avhandling blir den andra som har skrivits om Fogelklou. Möjligen skulle Fogelklou-forskningen ha berikats med ytterligare två avhandlingar men på grund av såväl Margareta Järnlströms som Kerstin Aspegrens bortgång avslutades aldrig deras projekt. Järnlströms planerade avhandling kan man ta del av i en artikel i *Gnosis: Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*. Avsnitten behandlar Fogelklous filosofiska traktat *Medan gräset gror* (1911). Det är emellertid påtagligt att texten över lag endast beskriver empirin och saknar fördjupade analyser av texterna. Järnlström, "Den organiska linjen I", "Den organiska linjen II", s. 19–39.

⁵⁰ Se till exempel Elisabet Hermodsson, "Ett vanvårdat geni", i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989), s. 6–11; Margaretha Fahlgren, "Pionjären Emilia Fogelklou", i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010), s. 47–57; Ulrika Knutsson, "Anstötlig för de enbara vetenskaparna": Emilia Fogelklou mellan ande och akademi", i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010), s. 59–67.

⁵¹ Hanna Stenström, "Historical-Critical Approaches and the Emancipation of Women", i *Her Master's Tools?: Feminist and Postcolonial Engagements of Historical-Critical Discourse*, red. T. Penner & C. Vander Stichele (Atlanta, 2005), s. 31–45. En annan händelse som har uppmärksammas är den inkompetensförklaring som blev resultatet av Fogelklous ansökan om en professur i religionshistoria: Margareta Järnlström, "Inkompetensförklaringen och oduglighetskomplexet",

viktig att göra men ska dock inte överbetonas. Det finns nämligen en risk att analysen skapar en ensidig bild av Fogelklou som offer för omkringliggande strukturer. Jag har haft som ambition att undvika offrets och underordningens perspektiv. Utanförskapet kunde även medföra en frihet genom att det möjliggjorde formandet av en egen identitet som tänkare och författare.⁵² När det gäller studier som gjorts kopplas ofta gärningen till personen Emilia Fogelklou och hennes självbiografiska verk. Det är, enligt min mening, viktigt att i analysarbetet belysa komplexiteten i det kvinnliga pionjärskapet. Till exempel har Fogelklous gärning sällan satts in i större idéhistoriska sammanhang, vilket jag vill visa bidrar till att nyansera bilden av henne.⁵³ Nahnfeldt och andra forskare har exempelvis framhållit att Fogelklou till stor del levde i ett självvalt utanförskap som hon förvaltade genom att korsa ämnesgränser och bryta ny mark inom filosofi, teologi och pedagogik. Religionsfilosofen Anders Jeffner framhåller att Fogelklou hade en genomtänkt filosofisk och teologisk världsbild. Han betonar hennes närhet till Nathan Söderbloms teologi och menar att denna närhet innebär att hon fullföljde en svensk teologisk tradition som befann sig lite vid sidan av den teologiska huvudströmningen i Sverige. I sammanhanget nämner Jeffner även filosofen Erik Gustav Geijer (1783–1847) samt Natanael Beskow.⁵⁴ Fogelklou influerades av både Geijer, Söderblom och Be-

---

i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989), s. 152–158.

⁵² Cecilia Nahnfeldt, ”Emilia Fogelklou – tro och samhällsyn: aktualisering om samtalet att vilja forma det egna livet och samhället”, i *Svensk teologisk kvartalskrift*, nr 3 (Lund, 2009), s. 108–118.

⁵³ Margaretha Fahlgren, ”Pionjären Emilia Fogelklou”, i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010), s. 47–57. Se även: Margaretha Fahlgren, *Det underordnade jaget: en studie om kvinnliga självbiografier* (Stockholm, 1987).

⁵⁴ Jeffner, ”Sjuk av jungfrufödelsen”, s. 35–46. Ett filosofiskt perspektiv med koppling till Fogelklous religiösa idévärld har anlagts av författaren Ulf I. Eriksson. Eriksson ställer hennes teosofi mot exempelvis Friedrich Nietzsches, George Batailles, Søren Kierkegaards och Mäster Eckharts tankar i *Liv i överflöd:*

skow, och dessa aktörer kommer att figurera i avhandlingens komparativa analyser.

Fogelklous självvalda position kan delvis förklaras mot bakgrund av det andliga uppvaknade (Verklighetsupplevelsen) som hon upplevde 1902. Det råder enighet inom forskningen om att denna händelse var avgörande för utvecklandet av hennes särpräglade tankevärld. Meijling Bäckman skriver att om man ska förstå hennes tankevärld till fullo är det viktigt att läsa hennes skrifter mot bakgrund av denna händelse.⁵⁵

Fogelklous studieresor och engagemang utanför Sverige är inte huvudfokus i avhandlingen men utgör något som motiverar vidare studier. I ett fåtal artiklar uppmärksammas Fogelklou bland annat för sina världsomspännande studieresor till USA och Europa under första hälften av 1900-talet, vilket man menar bidrog till hennes forskning i Sverige inom de filosofiska, religionspsykologiska och religionshistoriska områdena.⁵⁶ Fogelklou var exempelvis en av dem som 1910 introducerade filosofen Henri

---

prolegomena till Emilia Fogelklou. Boken är idémässigt tät och prosan bitvis svårtillgänglig, där Fogelklous tänkande till stor del hamnar i skuggan av Erikssons idéreferenser. Eriksson framhåller även att boken ska betraktas som en existentialistisk essä och han gör därför inte anspråk på vetenskaplig fullständighet och objektivitet. Ulf. I Eriksson, *Liv i överflöd: prolegomena till Emilia Fogelklou* (Delsbo, 1988). Fogelklou introducerade Simon Weil i Sverige, vilket uppmärksammas av Catharina Stenqvist i artikeln "Emilia Fogelklous verklighet", i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010), s. 21–33.

⁵⁵Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 39. Se även: Erik Hjalmar Linder, "En bildningskamp", i *BLM*, nr 10 (Stockholm, 1950), s. 774–776.

<http://runeberg.org/blm/1950/0793.html> (Hämtad: 22-07-07).

⁵⁶Ett fåtal artiklar har skrivits i temanumret av tidskriften *Gnosis*, "Emilia Fogelklous Verklighetsupptäckt" (1989): Catharina Broomé, "Emilia Fogelklou – protestant och katolik?", i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989), s. 68–72. Cecilia Nahnfeldt har främst berört Fogelklous idémässiga kopplingar till Bergson. Nahnfeldt, "Samhällsinvolverande teologi", s. 55–82. Se även dessa bidrag från tidskriften: Björn Salin, "Bland franska modernister", s. 73–75; Inger Eriksson, "En kväkare av internationella mått", s. 89–90; Catharina Raudvere Ellerström, "Trosliv inte trosbegrepp", s. 40–41; Ulf. I Eriksson, "Det franciskanska idealet", s. 53–65. Fogelklous korrespondens med Elin Wägner uppmärksammas av Maria Bergom Larsson i artikeln "Från Elin Wägner till kvinna nu", s. 181–183.

Bergsons (1859–1941) tänkande och som 1936 startade kväkarföreningen Vännernas samfund.

Ett mindre framträdande tema i tidigare forskning är även Fogelklou som pedagog och visionär. Idéhistorikern Cecilia Johnselius Theodoru har i ett antologikapitel studerat Fogelklou som visionär feminist. Johnselius Theodoru anser att Fogelklous föreställning om kvinnans speciella kallelse har tydliga drag av profetisk feminism. Hon anlägger alltså ett tydligt feministiskt perspektiv på Fogelklous visionära tänkande, vilket jag finner intressant att förhålla mig till.⁵⁷

De texter som har skrivits om hennes pedagogiska tänkande har framför allt aktualiserat hennes bildningsidéer.⁵⁸ Pedagogen Lovisa Bergdahl söker exempelvis förklaringar till varför Fogel-

---

⁵⁷ Cecilia Johnselius Theodoru, ”Profetisk feminism: Emilia Fogelklou och kvinnans samhälleliga kallelse”, i *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad som idé, text och historia*, red. E. Witt-Brattström och L. Lennerhed (Huddinge, 2003), s. 102–120. Johnselius Theodoru har även studerat Fogelklou som visionär feminist i sin publicerade D-uppsats. Undersökningen stannar vid den filosofiska analysen och författaren uppger att bildningsidéer faller utanför studiens syfte. Cecilia Johnselius Theodoru, ”Så ock på jorden”, s. 3.

⁵⁸ Pedagogen Sven Hartman ger i essän ”Emilia Fogelklou och de pedagogiska sammanhangen” en översikt över de skolor som Fogelklou arbetade vid under sina år som lärare. Sven Hartman, ”Emilia Fogelklou och de pedagogiska sammanhangen”, i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010), s. 69–86. Det pedagogiska perspektivet behandlas av författaren Boel Söderberg som skrivit boken *I döda pedagogers sällskap*, där hon menar att vi idag lever i illusionen om att vi står på den pedagogiska utvecklingens topp. Denna föreställning vill hon ifrågasätta genom att säga att vi har mycket att lära av vår historia och lyfter fram Fogelklous lärargärning som ett exempel. Boel Söderberg, *I döda pedagogers sällskap* (Stockholm, 1995), s. 32 ff. Fogelklous läroböcker i kristendomskunskap behandlas i en kortare artikel i *Emilia Fogelklous verklig-hetsupptäckt*, Margot Nordin, ”Himlageografi och själsfostran: Emilia Fogelklous religionspedagogiska arbete 1902–1929”, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989), s. 110–123. Torbjörn Aronson har skrivit om Fogelklou i förhållande till ett folkbildnings-sammanhang, ”Teologi och engagemang: Siri Dahlquist och Emilia Fogelklou i folkrörelse-Sverige”, i *Siri Dahlquist: psalmförfattare, prästfru och teolog*, red. V. A. Grönqvist (Skellefteå, 2012), s. 201–240. I övrigt tenderar Fogelklou att endast nämnas i periferin. Fogelklous artikel om Birkagården hänvisas till i en fotnot i Arnold H. Barton, ”The Conscience of the Rich: Djursholm, Birkastaden, and Swedish Liberalism”, *Scandinavian Studies*, nr 2 (2008), s. 167–184. <https://www.jstor.org/stable/40920803> (Hämtad: 22-09-23).

klaus pedagogiska tänkande inte har uppmärksamrats i sentida pedagogikforskning. Bergdahl menar att moderniseringen av skolsystemet med dess i mindre grad religiösa och idealistiska tilltal kan vara en förklaring till att Fogelklous bildningsidéer blev inaktuella.⁵⁹

Förutom till forskning om Fogelklou bidrar min avhandling till forskningsinriktningar inom det utbildningshistoriska forskningsfältet som behandlar folkbildning, reformpedagogik och pedagogisk utopism.

Folkbildning kom att utgöra Fogelklous huvudsakliga verksamhetsområde, vilket gör att forskning inom det området är av central relevans.⁶⁰ Den folkbildningsforskning som ligger närmast min ansats har genomförts ur historiska och idéhistoriska perspektiv. I dessa studier behandlas exempelvis studiecirkelns framväxt samt nykterhetsrörelsens och arbetarrörelsens bildningsarbete.⁶¹ Inte minst har det lagts ned stor möda på att ur-

---

⁵⁹ Bergdahl hänvisar i ett antologikapitel till det humboldtska bildningsbegreppet, som har sina rötter i begreppet *Imago Dei*. Begreppet kan härledas från föreställningen att människan är en avbild av Gud. Lovisa Bergdahl, "Religion och bildning: Emilia Fogelklou och bildningsfrågans mytiska förankring", i *Svenska bildningstraditioner*, red. A. Burman & P. Sundgren (Göteborg, 2012), s. 233–246.

⁶⁰ Fram till 1970-talet genomfördes folkbildningsforskning främst inom de historiska och idéhistoriska disciplinerna och hade karaktären av folkrörelseforskning. Inte minst har ett omfattande arbete lagts ned på att kartlägga forskningsfältet. En översikt över forskningen fram till 1998 finns i Gunnar Sundgren, *Folkbildningsforskning: en kunskapsöversikt*. D. 2, Kommenterad bibliografi (Linköping, 1998); Gunnar Sundgren, "Folkbildning och folkbildningsforskning" *Utbildning och demokrati*, nr 2 (2002), s. 8. Anna Lundins avhandling, *Folkbildningsforskning som fält: från framväxt till konsolidering* (Linköping, 2008). Avhandlingen täcker in folkbildningsforskning 1954–2007. Inom folkbildningsforskningen har det sedan 1970-talet tillkommit fler tematiker som exempelvis handlar om demokrati- och arkivfrågor, bibliotek, folkbildningsorganisationer samt folkbildning och genus. Kerstin. Rydbeck, & Henrik. Nordvall, red. "Folkbildningsforskning: vita fläckar och viktiga problemfält", i *Perspektiv på folkbildning: fyra forskares tankar om folkligt bildningsarbete* (Linköping, 2015), 43–54.

⁶¹ A. Pastuhov, J. Lövgren & H. Nordvall, "Forskning om nordisk folkhögskola: en översikt 1998–2018 med sammanfattningar", *Mimers småskrifter* (Linköping, 2019); Arvidsson, *Folkbildning och självuppföstran*.

skilja och ringa in olika bildningsideal som man menar har varit förhärskande inom kulturen och arbetarrörelsen. Idéhistorikern Bernt Gustavsson har urskilt ett antal distinkta bildningsideal som förekommer hos olika aktörer i Sverige 1880–1930. Idéhistorikern Per Sundgren har snarare fokuserat på det som förenar dessa aktörers bildningstänkande. Gustavsson och Sundgren är överens om att bildningsidealen vilar på en ideologi som i stor utsträckning präglas av på 1880-talets upplysningsradikalism. Det finns även en enighet om att när den danska folkhögskoleidén slog rot på svensk mark förändrades den i flera avseenden. I den svenska folkhögskolan tonades till exempel de andliga inslagen ned till förmån för rationalism, kunskap och nytta.⁶² Några studier har behandlat hur olika bildningsideal kom till uttryck hos kvinnliga folkbildare och i folkhögskolemiljöer där kvinnor tjänstgjorde, exempelvis vid Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad och Birkagårdens folkhögskola.⁶³ Idéhistorikern Lena Eskilsson beskriver exempelvis Fogelstadskvinnornas försök att i anslutning till rösträttsreformen söka alternativ till det manligt organiserade samhällets mål och medel. En intressant slutsats som görs är att de bildningsideal som kom till uttryck vid de kvinnliga folkbildningsinstitutionerna skilde sig i en rad avseenden från de manligt präglade folkhögskolearenorna.⁶⁴ Denna

---

⁶² Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 66; Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 49.

⁶³ Birkagårdens pedagogiska verksamhet har ännu inte ägnats någon avhandling. Birkagårdens arkiv upptäckades under 2021 och överlämnades till Stockholms stadsarkiv. Det material som finns tillgängligt har främst utgetts av Birkagårdens eget förslag exempelvis Anders Arnsvik, *Hemgården Birkagården: dåtid möter nutid med blick mot framtiden* (Stockholm, 2023). Arkivmaterialet inkluderar framför allt minnes- och jubileumsskrifter. Några vetenskapliga studier har inte genomförts i någon nämnvärd omfattning, men se till exempel Barton, ”The Conscience of the Rich”, s. 167–184.

⁶⁴ Berit Larsson, *Ljus och upplysning äfven för qvinnan: kvinnors medborgarbildning i den svenska folkhögskolan 1868–1918* (Göteborg, 1997). Både Eskilsson och Berit Larsson relaterar i sin undersökning till de kategoriseringar som Gustavsson har utvecklat i sin avhandling, nämligen medborgarbildningsidealet,

observation ämnar jag utveckla och diskutera. I de studier som har behandlat dessa aktörer och sammanhang tilldelas Fogelklou en perifer position.⁶⁵

I den tid när Fogelklou verkade var reformpedagogiken en ny och starkt växande idéströmning. Reformpedagogiken fick ett internationellt genomslag under första hälften av 1900-talet i Tyskland, England och USA. I USA var pedagogen och filosofen John Dewey tongivande i pedagogiskt progressiva frågor.⁶⁶ Den internationella forskning som finns om reformpedagogik är omfattande och svår att avgränsa.⁶⁷ Därtill har reformpedagogiken givits olika nationella beteckningar såsom *Reformpädagogik*, *éducation nouvelle*, *new* eller *modern education*. Vissa forskare har använt reformpedagogik synonymt med begreppet *progressivism* som en samlande term för de reformpedagogiska rörelser som växte fram och utvecklades 1890–1939.⁶⁸ Reformpedagogiken har karakteriserats som en pedagogik som avviker från den formella och traditionella undervisningsmetodik, vilket leder till att flertalet pedagogiska teorier eller praktiker som utveck-

---

självbildningsidealet och det nyhumanistiska bildningsidealet. Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 138; Larsson, *Ljus och upplysning äfven för kvinnan*, s. 13.

⁶⁵ Se exempelvis Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 136. Aronsson ger Fogelklou större utrymme i sin artikel där han studerar Fogelklou och Siri Dahlquist, ”Teologi och engagemang”, s. 201–240.

⁶⁶ Burman, red. *Den reflekterande erfarenheten*. Se även: Thomas S. Popkewitz, red. *Inventing the Modern Self and John Dewey: Modernities and the Traveling of Pragmatism in Education* (New York, 2005).

⁶⁷ Vilket antologin *Progressive Education Across the Continents* (1995) vittnar om. I antologin beskriver den tyske undervisningshistorikern Herman Röhrs rörelsens huvuddrag, Hermann Röhrs, ”Internationalism in Progressive Education and Initial Steps Towards a World Education Movement”, i *Progressive Education Across the Continents*, red. H. Röhrs & V. Lenhart (Frankfurt am Main, 1995).

⁶⁸ Johan Samuelsson, *Läroverken och progressivismen: perspektiv på historieundervisningens praktik och policy 1920–1950* (Lund, 2021). En svensk doktorsavhandling som behandlar reformpedagogiken i Tyskland och USA är Arfwedson, *Reformpedagogik och samhälle*. Från internationellt håll se, Peter Gordon & Richard Szepter, red. *History of Education: The Making of a Discipline* (London, 1989).

lades alltiffrån 1500-talet är exempel på olika former av reformpedagogik. Med influenser från europeiska länder och USA utvecklades reformpedagogiken i Sverige alltiffrån 1890-talet vid folkbildningsinstitutioner såväl som vid de privata flick- och samskolorna. Det som utmärkte dessa reformsträvanden var att man i undervisningen anammade nya metoder såsom elevcentrering, självaktivitet, grupparbete, elevinflytande och åskådnings- och aktivitetspedagogik.⁶⁹ Åskådnings- och aktivitetspedagogik är en samlingsterm för olika progressiva metoder som sätter elevens intressen och aktivitet i fokus. Idéhistorikern Petra Rantatalo undersöker, mot bakgrund av 1800-talets reformpedagogiska diskussioner, skolresans historia inom folkskolan 1890–1940. Rantatalo diskuterar flera centrala sammanhang som är av relevans för min studie, såsom Anna Sandströms skola och åskådningsmetodik, som ett sätt att påverka sinnesupplevelser.⁷⁰

Det har även forskats i Sverige om de nystartade flick-, sam- och folkhögskolorna samt de nätverk av kvinnliga pedagoger där

---

⁶⁹ I Sverige har reformpedagogikens genomslag i olika skolutredningar behandlats av forskare som Sven Hartman, Ulf P. Lundgren, Tomas Englund, Gunnar Richardson samt Johan Östling. Gunnar Richardson, *Drömmen om en ny skola* (Stockholm, 1983); Johan Östling, *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Lund, 2008). Se internationell forskning: Jürgen Oelkers, "Origin and Development in Central Europe", i *Progressive Education Across the Continents*, red. H. Röhrs & V. Lenhart, (Frankfurt am Main, 1995), s. 31–50; Laura Tisdal, *A Progressive Education? How Childhood Changed in Mid-Twentieth Century English and Welsh Schools* (Manchester, 2020); Larry Cuban, *How Teachers Taught: Constancy and Change in American Classrooms 1890–1980* (New York, 1993); William J. Reese, "Progressive education", i *The Oxford Handbook of the History of Education*, red. I. John, L. Rury & E. Tamura (New York, 2019).

⁷⁰ Rantatalo, *Den resande eleven*, s. 66. Anders Ekström berör även synens påverkan på inläring i "Konsten att se ett landskapspanorama: om åskådningspedagogik och exemplarisk realism under 1800-talet", i *Publika kulturer: att tilltala allmänheten, 1700–1900*, red. M. Bergström, A. Ekström och F. Lundgren (Uppsala, 2000), s. 125–170. Från internationell horisont ska nämnas utbildningshistorikern Inês Félix doktorsavhandling om skolresor i Portugal, *School Journeys: Ideas and Practices of New Education in Portugal (1890–1960)* (Umeå, 2020).

Fogelklou befann sig och som influerades av reformpedagogiska metoder.⁷¹

Under 1900-talets två första decennier riktades kritik, däribland från Fogelklou och flera reformpedagoger, mot den konventionella religionsundervisningen.⁷² Kritiken framfördes bland annat av aktörer inom den historisk-kritiska bibelforskningen, något som har studerats av bland andra utbildningshistorikern Mette Buchardt.⁷³ Den utbildningspolitiska debatten, som engagerade flera folkskollärare, politiker och reformpedagoger, har behandlats utförligt i statsvetaren Karl-Göran Algotssons doktorsavhandling. I boken kartlägger Algotsson olika riktningar inom debatten och stor vikt läggs vid katekesdebatten samt 1919 års undervisningsplan för folkskolan.⁷⁴ Jag har främst haft användning av Algotsson i mina försök att positionera Fogelklous

---

⁷¹ Barton, "The Conscience of the Rich", s. 167–184. Göteborgs högre samskolas verksamhet har inte varit föremål för några vetenskapliga studier. De skrifter som har utgetts är verksamhetsberättelser samt minnes- och jubileumskrifter från tidigare elever och anställda. Se även: Lisbeth Håkansson Petré, red. *Tisdagar med Tolfterna: nätverkande kvinnor i sekelskiftets Stockholm* (Stockholm, 2020); Ullman, *Stiftarinnegenerationen*; Maria Nordström, *Pojkskola, flickskola, samskola: samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962* (Lund, 1987); Ingrid Hartman Söderberg, *Vidunder till kvinnor": sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet 1860–1935* (Örebro, 2003); Boel Englund, Agnetha Linné, Ingrid Heyman, Kerstin Skog Östling & Eva Trotzig, red. *Att forma en ny tid: kvinnor som samhällspedagoger runt 1900: en kollektivbiografi* (Stockholm, 2020), 46–76; Kerstin Stark, red. *Två bildade kvinnor och en skola: Nya elementarskolan för flickor – Ahlströmska skolan* (Stockholm, 1999).

⁷² Till exempel folkhögskolläraren och den liberala politikern Fridtjuf Berg samt geografen och rektorn vid Göteborgs högre samskola Sven Lönborg.

⁷³ Mette Buchardt, "Evangeliets samfundsnyttige pædagogisering: liberalteologiens transformation på det pædagogiske felt med Edvard Lehmanns virke som eksempel", i *Uddannelseshistorie: Selskabet for skole- og uddannelseshistorie* (Köpenhamn, 2011), s. 96–128; Karl G. Hammar, *Liberal teologi och kyrkopolitik: kretsen kring Kristendomen och vår tid 1906-omkr. 1920* (Lund, 1972).

⁷⁴ Karl-Göran Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet: debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet* (Stockholm, 1975); Bernhard Salqvist, *Folkskolans kristendomsundervisning: med särskild hänsyn till 1919-års undervisningsplan* (Stockholm, 1947); Niclas Lindström & Daniel Lindmark, "Religionskunskap", i *Utbildningshistoria*, red. E. Larsson & J. Westberg, tredje uppl. (Lund, 2019); Joakim Landahl, *Politik och pedagogik: en biografi över Fridtjuf Berg* (Stockholm, 2017), s. 281–302.

ställningstaganden i debatten.

Inom utbildningshistorisk forskning finns en mängd studier som rör pedagogiska pionjärer och visionärer. Under 1900-talets första hälft uppmärksammades främst de stora manliga pionjärernas idéer med svag förankring i de sociala, ekonomiska och politiska sammanhangen.⁷⁵ Under 1960-talet började forskare ifrågasätta den dominerande ”hjältetrenden” och framstegstanken genom att ställa andra frågor och anamma till exempel genusteoretiska utgångspunkter där kvinnor kunde betraktas som intellektuella subjekt.⁷⁶ De doktorsavhandlingar med utbildningshistoriska intressen som behandlar kvinnliga pionjärer har till övervägande del haft biografiska och genusteoretiska utgångspunkter.⁷⁷ I detta

---

⁷⁵ Såsom Aristoteles, Platon, Johan Comenius, Heinrich Pestalozzi och senare John Dewey, Ellen Key och Maria Montessori, Johannes Westberg, ”Vad är utbildningshistoria? Ett forskningsfältets historia, framtid och relation till pedagogikämnet”, *Utbildning & demokrati*, nr 3 (2017), s. 7–37; Ronny Ambjörnsson, *Samhällsmodern: Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896* (Göteborg, 1974); Thorbjörn Lengborn, *En studie i Ellen Keys pedagogiska tänkande: främst med utgångspunkt från ’Barnets århundrade’* (Stockholm, 1977); Ronny Ambjörnsson, *Ellen Key: en europeisk intellektuell* (Stockholm, 2012).

⁷⁶ Kathleen Weiler, ”The Historiography of Gender and Progressive Education in the United States”, *Paedagogica Historica*, nr 1–2 (2006), s. 161–176. <https://doi.org/10.1080/00309230600552096>; Daniel Lindmark, ”Literacy, Text, Practice, and Culture: Major Trends in the Umeå History of Education Research Group, 1972–2002”, *Interchange*, nr 34 (2003), s. 153–178. <https://doi.org/10.1023/B:INCH.0000015898.48471.2b.>; Pirjo Markola, red. *Gender and Vocation: Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940* (Helsinki, 2000). Svensk forskning: Emma Vikström, *Skapandet av den nya människan: eugenik och pedagogik i Ellen Keys författarskap* (Örebro, 2021); Hanna Markusson Winkvist, *Som isolerade öar: de lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft* (Stockholm, 2003); Ingrid Hartman Söderberg, *Vidunder till kvinnor*; Claudia Lindén, *Om Kärlek: litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* (Stockholm/Stehag, 2002); Berit Lindberg, *Kvinnor - vakna, våga!: en studie av samhällsvisionären Honorine Hermelin Grönbech* (Lund, 2000); Larsson, *Ljus och upplysning äfven för kvinnan*; Hjördis Levin, *Elisabeth Tamm på Fogelstad: en radikal herrgårdsfröken* (Stockholm, 1989); Christina Florin, *Kampen om katedern: feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906* (Umeå, 1987).

⁷⁷ Biografier som är skrivna om pedagogiska nytänkare: Anders Jonsson, *Anna Whitlock: reformpedagog och rösträttsledare* (Stockholm, 2020); Landahl,

sammanhang hoppas jag kunna bidra med andra teoretiska infallsvinklar.

Denna studie bidrar även till det utopiska forskningsfältet. Utopism blev ett betydande akademiskt forskningsfält under 1960-talet och innefattar bland annat katalogiseringar, bibliografier, översiktsverk samt böcker om de stora utopiska tänkarna. Forskare som bidragit till fältet kommer från olika discipliner såsom pedagogik, idéhistoria, historia, statsvetenskap och litteraturvetenskap.⁷⁸

Relevant för min studie är begreppet *moralisk utopi* som har introducerats av idéhistorikern Inga Sanner. Moralisk utopi är ett begrepp som hon menar fångar gemensamma idéer hos till synes skilda grupperingar och aktörer i Sverige under 1800-talet.⁷⁹ Sanner delar in den moraliska utopin i två riktningar, dels en religiös inriktning som karakteriseras av att det nya tillståndet kommer att förverkligas bortom jorden, i ett himmelrike, dels en

---

Politik & pedagogik. Se även: Inga Elqvist-Saltzman, *Lärarinna av Guds nåde: Cecilia Fryxell* (Stockholm, 2010); Jane Martin & Joyce Goodman, *Women and Education 1800–1980* (New York, 2004). Lars Karlsson, *Leka, lära, öva, arbeta, verkskapa: Elsa Köhler en österrikisk aktivitetspedagog i Sverige* (Lund, 1998); Sven Grauers, *Anna Sandström 1854–1931: en svensk reformpedagog* (Stockholm, 1961).

⁷⁸ Studier som har gjorts har ett tydligt fokus på socialismens utopiska rötter, alltifrån kristendomen och den antika idévärlden till 1800-talets moderna politiska utopister och socialister. Till exempel Henri de Saint-Simon, Robert Owen och Charles Fourier. Ronny Ambjörnsson, *Socialismens idéhistoria: en inledning* (Möklinta, 1984). Se även en diskussion om svenska utopister i Ronny Ambjörnsson, *Det okända landet: tre studier om svenska utopister* (Stockholm, 1981); Ronny Ambjörnsson, *Fantasin till makten!: utopiska idéer i västerlandet under fem hundra år*, ny utg. (Stockholm, 2010). Idéhistorikern Tore Frängsmyr har studerat hur olika framtidsbilder och utopier är sprungna ur politiska, religiösa och vetenskapliga föreställningar. Tore Frängsmyr, *Framsteg eller förfall: framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition* (Stockholm, 1980). Se även: *De stora utopisterna 2 Från Babeuf till Quiding* (Stockholm, 1973); Robert L Heilbroner, *Utopister och samhällsodanare: stora ekonomiska tänkares liv och idéer* (Stockholm, 1967). Internationella studier som kan nämnas: Krishan Kumar, *Utopianism* (Minnesota, 1991); Lyman Tower Sargent, *Utopianism: A Very Short Introduction* (Oxford, 2010).

⁷⁹ Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv: om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, 1995).

social inriktning som anser att det nya tillståndet är realiserbart här på jorden.⁸⁰ Cecilia Johnselius Theodoru hänvisar till Sanner i sina arbeten och drar slutsatsen att Fogelklous idéer kan betraktas som en förlängning av den moralisk-utopiska traditionen, vilket jag finner nödvändigt att förhålla mig till.

Särskilt relevant för denna studie är den forskning som rör pedagogiska utopier. Utbildning har spelat en betydande roll i visionära författares sökande efter det ideala samhället. Det finns forskare som hävdar att alla utopier kan betraktas som pedagogiska och bildande.⁸¹ Inom forskning som behandlar pedagogik och utopism utforskas utopiska visioners roll för förändring av pedagogiska praktiker, samt hur utbildning kan bidra till att uppnå en mer rättvis och hållbar framtid. Tematik som diskuteras är utopism som en hjälp att tänka fantasifullt och framåtblickande om sociala reformer i allmänhet och utbildningsförändring i synnerhet. Exempelvis har David Halpin använt Thomas Mores *Utopia* som en modell och inspiration för utbildningsförändring. Ett annat bärande tema inom pedagogisk utopiforskning är kopplat till romantikens tro på människans förmåga att tänka fantasifullt, vilket sägs vara ett fruktbart tänkesätt i diskussionen om lärande och undervisning.⁸² Utopiskt skrivande var i synnerhet en viktig praktik för kvinnor som strä-

---

⁸⁰ Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 14 f.

⁸¹ Pedagogerna Michael Peters och John Freeman-Moir skriver i introduktionen till antologin *Edutopia* (2006) att utopier alltid är utbildande eftersom de kan förstås som modeller för ett sätt att leva. Antologin innefattar nio essäer som behandlar utbildningens etiska och politiska dimensioner samt dess roll för att hjälpa till att bygga goda och rättvisa samhällen. Michael A. Peters & Johan Freeman-Moir, "Introducing Edutopias: Concept, Genealogy, Futures", i *Edutopias: New Utopian Thinking in Education*, red. M. A. Peters & J. Freeman-Moir (Rotterdam, 2006), s. 3. Se även introduktionskapitlet i Howard Ozmon, *Utopias and Education* (Minneapolis, 1970).

⁸² David Halpin, *Hope and Education: The Role of Utopian Imagination* (London, 2003); Halpin, "Utopian Totalism Versus Utopian Realism: A Reply to Darren Webb", s. 761–764; David Halpin, "Why a Romantic Conception of Education Matters", *Oxford Review of Education*, nr 3 (2006), s. 325–345. <https://doi.org/10.1080/03054980600775615>. David Harvey, *Spaces of Hope*, s. 173 f.

vade efter social förändring.⁸³ Att nedteckna utopiska visioner var en viktig praktik för Fogelklou och för de kvinnliga pedagoger som kommer att figurera i avhandlingens komparativa analyser. I Sverige är dock antalet studier med inriktning mot pedagogik och utopism begränsad.⁸⁴ I antologin *Moderna pedagogiska utopier* (2021 undersöks tio utopier från slutet av 1800-talet och fram till vår egen tid. De essäer som ingår i boken behandlar främst svenska förhållanden men även internationella utblickar görs.⁸⁵

Min avhandling placerar sig i skärningspunkten mellan forskningen om Fogelklou, det utbildningshistoriska forskningsfältet och det utopiska forskningsfältet.⁸⁶ Här bidrar min studie särskilt med teoretiska och idéhistoriska perspektiv till den svenska utbildningshistoriska forskning som behandlar pedagogiska utopier. Genom att avhandlingen behandlar de progressiva folkbildningssammanhang där Fogelklou verkade som lärare och föreläsare bidrar den även med en skol- och folkbildningshistorisk inriktning. Med sin inriktning på Fogelklou bidrar avhandlingen

---

⁸³ Forde, "Feminist Utopian Thinking", s. 149.

⁸⁴ Utbildningshistorikern Annika Ullman har studerat författaren och pedagogen Carl Jonas Love Almqvist som pedagogisk utopist. Boken berör Almqvists författarskap ur ett utbildningsperspektiv, där Ullman betraktar delarna av hans gärning som en helhet: fiktion, rektorsgärning och programskrifter. Annika Ullman, *Icke ett teoretiskt luftslott- Carl Jonas Love Almqvist som rektor och pedagogisk utopist* (Johanneshov, 2018). Från danskt horisont se: Ellen Nørgaard, *Det naturlige och frie barn: tre reformpædagogiske visioner* (Aarhus, 2022).

⁸⁵ I antologin analyserar jag Fogelklou i relation till begreppet *edutopi*. Charlott Wikström, "Himmelriket på jorden: Emilia Fogelklous ed-utopi", i *Moderna pedagogiska utopier*, red. A. Burman, J. Landahl & D. Lövheim (Huddinge, 2021), s. 79–98. Se även dessa bidrag i antologin: Emma Vikström, "Världen om hundra år: pedagogisk utopi och dystopi i Ellen Keys författarskap", s. 53–78; Annika Ullman, "Anna Sandström och den pedagogiska skandinavismen", s. 29–52.

⁸⁶ Cecilia Johnselius Theodoru är den som främst har studerat Fogelklou ur ett idéhistoriskt perspektiv, Johnselius Theodoru, "Så ock på jorden".

dessutom till att uppmärksamma kvinnors förbisedda insatser inom folkbildningens historia.⁸⁷

Disposition

Denna avhandling har en tematisk disposition. Till skillnad från en kronologisk disposition som fokuserar på förändring över tid, ger den tematiska dispositionen bättre möjligheter att diskutera Fogelklous pedagogiska tänkande som en sammanhållen vision. Avhandlingen är indelad i sex kapitel. Introduktionskapitlet har diskuterat forskningsproblemet, teoretiska analysverktyg, källmaterial, metod och tidigare forskning samt forskningsbidrag.

Kapitel 2 ger en bakgrund över Fogelklous uppväxt och yrkesliv. Av särskild vikt är hennes författarskap. Även om hennes resor och internationella insatser kommer att beröras ligger tyngdpunkten i kapitlet på de pedagogiska miljöer som hon regelbundet återkom till som lärare och föreläsare.

Kapitel 3 behandlar utgångspunkterna för Fogelklous pedagogiska tänkande i form av hennes samhälls-, människo- och kunskapssyn. Kapitlet är uppbyggt kring tre centrala teman som rör samtidskritik, ideala samhällsförhållanden samt Fogelklous tänkta samhällsmål. I kapitlet analyseras Fogelklous synsätt i relation till samtidens idétrender samt tongivande tänkare som hon förhöll sig till i sina texter.

Kapitel 4 berör Fogelklous kritik mot samtidens skola, varefter tre pedagogiska huvudprinciper diskuteras som för Fogelklou tycks viktiga för att samhället ska utvecklas i rätt riktning. I kapitlet analyseras Fogelklous bildningssyn i relation till de av tidigare forskning identifierade bildningsideal som kom till uttryck i Sverige under första hälften av 1900-talet.

---

⁸⁷ Gunnar Sundgren, "Folkbildning och folkbildningsforskning" *Utbildning och demokrati*, nr 2 (2002), s. 8; Sigfrid Leander, *Folkbildning och folkföreläsningar: ur en folkbildares tänkebok: folkbildningsstudier och föreläsningshistoria 1800–1975* (Karlskrona, 1978), s. 11.

I Kapitel 5 behandlas inledningsvis den samtida debatten om religionsundervisningen. I ljuset av den ståndpunkt som Fogelklou intar i debatten diskuteras hennes undervisnings- och läromedelsrekommendationer. Här ligger fokus på hennes egenkonstruerade läromedel för kristendomsundervisningen.

I det avslutande kapitlet besvaras avhandlingens frågeställningar, varefter resultaten diskuteras i relation till tidigare forskning och avhandlingens teoretiska ramverk. Kapitlet avslutas med att jag diskuterar Fogelklous tänkande i förhållande till hennes samtid.

Kapitel 2. Emilia Fogelklous liv och gärning

Emilia Fogelklous tänkande utvecklades i nära förbindelse med de miljöer där hon var verksam. Därför är det motiverat att ägna ett kapitel åt hennes liv och gärning. Kapitlet struktureras kronologiskt med tyngdpunkt på de skolor där hon tjänstgjorde, universitetsstudierna, stipendieresan samt hennes idéinflenser. Dessutom kommer ett urval av hennes mest centrala essäsamlingar att redogöras för.

Barndomsår och de första skolorna 1878–1899

Emilia Maria Fogelklou föddes den 20 juli 1878 i Simrishamn. Familjen tillhörde borgerskapets mellanskikt och atmosfären i hemmet präglades av intellektuell frihet, humor och tolerans.⁸⁸ Emilia var näst yngst i en syskonskara på sex. Tvillingarna Johanna och Sophia (Nan och Fej) var äldst, därefter följde bröderna Ernst och Birger. Yngst var Gertrud som föddes två och ett halvt år efter Emilia. Fadern John arbetade som rådmann, stads-kassör och bankkamrer. I självbiografin framställs fadern som både en trygg fann att vila i när ”åskan gick” och, i andra stunder, en otrygg person när han gav barnen bannor.⁸⁹ Modern Maria hade en god utbildning. Hon hade också många talanger till exempel hade hon författardrömmar som grusades efter att ett manuskript med titeln *Gnistor* hade refuserats. Modern var kristen men hennes tro vacklade och Fogelklou mindes särskilt när modern av en präst i umgängeskretsen fick låna filosofen Ludwig Feuerbachs (1804–1872) *Das Wesen des Christentums* (1841).⁹⁰ Fogelklou beskriver moderns reaktion på boken som omstörtande, mycket på grund av Feuerbachs radikala tolkning av religionen. Fogelklou läste även själv boken och den kom att bli en stor inspirationskälla till hennes egen tro.

---

⁸⁸ Emilia Fogelklou, *Barhuvad* (Stockholm, 1951), s. 9–28.

⁸⁹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 13–15.

⁹⁰ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 28; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 29.

År 1890, då Fogelklou var tolv år gammal, flyttade familjen till Kristianstad. Fogelklou sökte in på Virginska flickskolan som 1872 hade grundats av Emilie Virgin (1845–1926). År 1892 bytte skolan namn till Kristianstad elementarläroverk för flickor. Skolan präglades av traditionella undervisningsideal med katederundervisning, mekaniska läxförhör och strikt inläring av katekes. Fogelklou läste engelska, franska och tyska under de fyra år som hon gick på skolan och 1894 gick hon ut med höga avgångsbetyg.⁹¹

Fogelklou blev 1896 antagen vid Stockholms högre lärarinneseminarium. Seminariet hade öppnats 1861 och utbildade lärarinnor för högre flick- och samskolor, kommunala mellanskolor och högre folkskolor. Skolan strävade efter att ge eleverna ett stort utrymme för självstudier och valfrihet. Fogelklou beskriver åren vid skolan som intellektuellt givande. Våren 1899 utexaminerades Fogelklou med goda betyg.⁹²

Som nyutexaminerad 21-åring fick Fogelklou fick sin första lärartjänst vid Landskrona elementarläroverk för flickor. Hon berättar om tiden vid skolan och nämner bland annat att författaren Selma Lagerlöf (1858–1940) tjänstgjorde där. Fogelklou undervisade på skolan i två år och lät sig inspireras av prästen och folkbildaren N.F.S Grundtvigs (1783–1872) livssyn och teologen Adolf von Harnacks (1851–1930) teologi. Hon avslutade anställningen då hon blev tillfrågad att vara med vid starten av den radikala pionjärskolan Göteborgs högre samskola.⁹³

Göteborgs högre samskola 1901–1904

Fogelklous pedagogiska tänkande formades initialt vid Göteborgs högre samskola. Här kan man tala om en småskalig pedagogisk utopi eftersom skolan syftade till att bryta ny mark i Sver-

---

⁹¹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 32–36; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 36.

⁹² Fogelklou, *Barhuvad*, s. 31; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 39–41.

⁹³ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 43–45; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 41–43.

ige genom progressivt nytänkande. Skolan startade mot bakgrund av tilltagande kritik, från reformpedagogiskt håll, mot läroverkens inrutade och formella undervisningsmiljöer. Ellen Keys *Barnets århundrade* (1900) hade utgjort en inspirationskälla för skolans tillkomst. Skolan erbjöd ett rum som skulle ge frihet åt skapande, fantasi och lek i motsats till ett lärande som var auktoritärt och kontrollerande. I det minnestal som Fogelklou höll vid skolans 35-årsjubileum erinrar hon sig att hon sommaren innan skolan skulle öppna hade skickats till Nääs slöjdlärarseminarium. Under kursen där bekantade hon sig med John Deweys verk *Pedagogical Creed* (1897) och introducerades till Walt Whitmans (1819–1892) poesi. Fogelklou ägnade Walt Whitman en essä som innehåller partier ur *Leaves of Grass* i hennes egen översättning.⁹⁴

Skolan invigdes den 17 september 1901 av den nytilträdde rektorn, författaren och pedagogen Arthur Bendixson (1859–1938). För att säkra skolans ekonomi togs terminsavgifter ut, mycket på grund av att skolans styrelse ville hålla nere elevantalet i klasserna. Åttio procent av eleverna betalade full avgift, barn från socioekonomiskt utsatta hem fick däremot avgiften reducerad. Samskolan präglades i hög grad av progressiva undervisningsideal med influenser från Europa och USA och var en av de första skolorna som tillämpade samundervisning. Kollegiet byggde tillsammans upp en pedagogik som utmärkte sig för sin icke-formella och anti-auktoritära metodik. Ett mål var att skolan skulle likna ett hem där eleverna tillsammans skulle forma läroplanen. Undervisningen skulle bedrivas i en hemlik miljö med ett undersökande och experimenterade arbetssätt som över-skred ämnesgränserna.⁹⁵

---

⁹⁴ Emilia Fogelklou & Sven Lönborg, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs högre samskola den 31 oktober 1931” (Göteborg, 1937), s. 7.

⁹⁵ Avgiften uppgick till 60–200 kr beroende på årskull, *Göteborgs högre samskola 1901–1911. Minnesskrift utgiven av skolans lärare* (Göteborg, 1911).

Fogelklou tjänstgjorde på skolan i en första omgång under åren 1901–1903. Lärarna stod inte i ett hierarkiskt förhållande till varandra och på skolan arbetade både kvinnor och män, något som var nytt för Fogelklou som tidigare enbart hade arbetat tillsammans med kvinnor. I minnestalet beskriver Fogelklou kollegiesamarbetet som en ”ringformad samarbetstyp” där hon särskilt framhåller aktivitetspedagogiska inslagen i undervisningen. Dessa kunde bland annat bestå av besök vid sockerfabriker, gju- terier och fartyg. Konstnärliga aspekter som målning, drejning och bokbinderi fick också stort utrymme i undervisningen.⁹⁶ Fogelklou inspirerades av pedagogen Johann Heinrich Pestalozzis (1746–1827) pedagogiska synsätt och läste även verk av anarkisten Pjotr Kropotkin (1842–1921).⁹⁷

Under tjänstgöringstiden knöt Fogelklou kontakter med viktiga personer i Göteborgs kulturbärande skikt. Bland dessa var Ellen Key den person som utan tvekan kom att göra störst intryck på henne. Fogelklou hade tidvis ett ambivalent förhållande till Key, men omfamnade även många av hennes ideal. Under vårterminen 1902 höll Key ett föredrag som den mycket yngre Fogelklou upplevde som stötande. Fogelklou beskriver episoden som att hon dagen efter bokstavligen krockade med Key. Hon passade då på att framlägga tämligen osorterade synpunkter, vilket resulterade i en moderlig kram från Key. Fogelklou återkommer till detta möte i en artikel i *Ord och Bild* som hon skrev 1919 med anledning av Ellen Keys 65-årsdag, samt i det tal som hon höll vid skolans 35-årsjubileum.⁹⁸ Under återstoden av sitt liv brevväxlade de regelbundet och det var tydligt att Fogelklou beundrade den äldre och mer inflytelserika Key, men samtidigt vitt-

---

⁹⁶ Fogelklou & Lönborg, *Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs högre sam- skola*, s. 11.

⁹⁷ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 48; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 221. Fogelklou höll ett tal vid hundraårsminnet av hans död. Talet publicerades jämte andra uppsatser i *Skolliv och själsliv*, (Stockholm, 1927),

⁹⁸ Emilia Fogelklou, ”Ellen Key”, *Ord och Bild*, nr 569 (1919). <http://runeberg.org/ordochbild/1919/0625.html> (Hämtad: 22-12-22), s. 596–575.

nar texter om att hon fann Keys radikala tolkning av kristendomen djupt provocerande. Fogelklous motvilja mot Keys kristendomsuppfattning blir inte minst tydligt i hennes dikt ”En fiende”. Vid denna tid genomgick Fogelklou en kris och hade tankar på att ta sitt liv. Dikten kan därför även ha speglat hennes eget mående. Denna tunga period fick en oväntad vändning eftersom Fogelklou i maj månad 1902 upplevde ett religiöst genombrott, vilket kom att förändra hela hennes fortsatta liv.⁹⁹

Verklighetsupplevelsen och religionsundervisningen 1902–1904

”Gud, låt mig slippa leva. Språnget var ju härifrån så lätt, man kunde slippa. Om man riktigt ville. Och nu ville hon, trodde hon. Inte såg vattnet farligt ut”.¹⁰⁰ Dessa ord skriver Fogelklou i sin självbiografi. Det var en regnig kväll i maj och hon hade blivit tilldelad kristendomsundervisningen för de lägre klasserna på Samskolan i Göteborg. Fogelklou noterar att hon upplevde undervisningen som bristfällig, inrutad och för faktamättad.¹⁰¹ Detta dilemma skapade en så pass stor kris i Fogelklou att hon övervägde att ta sitt liv. Tillståndet upplöstes dock på det mest märkliga sätt. Hon daterar händelsen till den 29 maj 1902 och beskriver upplevelsen detaljerat:

Utän syner eller ljud av tal eller mänsklig förmedling upplevde hon i utomordentligt klarvaken medvetenhet det stora, förlösande, inre undret. Det tomma skalet liksom brast. All tyngd och vånda, hela överklighetstillståndet sjönk undan. Hon förnam levande godhet, glädje, ljus som en genomstrålande klar, lyftande omslutande, otvetydig verklighet djupt inifrån.¹⁰²

I samma stund som Fogelklou upplevde detta ”inre under” skapades ett före och ett efter. Den ångest hon kände omintetgjordes och förbyttes i sin motsats, en känsla av stark eufori. Fogelklou

---

⁹⁹ Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 20.

¹⁰⁰ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 52.

¹⁰¹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 51.

¹⁰² Fogelklou, *Barhuvad*, s. 53.

framhåller att denna upplevelse, som hon benämner Verklighetsupplevelsen, innebar att hon funnit Gud med en efterföljande känsla av att ha blivit född på nytt. Uppfylld av denna klarvakna andliga förnimmelse återvände hon till skolan och fann det märkligt att kollegiet inte såg den förändring som skett. Varken kyrka, präst eller bibel hade omvänt Fogelklou, utan hon hade fått liv i sig själv. Verklighetsupplevelsen bidrog till att Fogelklous tidigare begåvning (intresse) för matematik och logiska resonemang avtog, samtidigt som hon beskriver att hon i stället kom i kontakt med en djupare religiös känsla. Hon hade inte endast funnit Guds subjektiva verklighet inom sig, utan även nått fram till insikten att det skulle vara möjligt att hjälpa andra att uppleva detsamma.¹⁰³

Att uppleva ett andligt religiöst uppvaknande var inte en företeelse som vid den här tiden var unik, utan tvärtom har liknade upplevelser beskrivits i en tradition av mystiker som sträcker sig långt tillbaka i historien. Dessa religiösa omvändelser tog sig olika uttryck och fick olika konsekvenser för den som erfarit uppvaknandet. Teologen Nathan Söderblom (1866–1931) typologiserade exempelvis mystiken i två riktningar, där den ena riktningen benämns som *via negationis*, oändlighetsmystik, där utvecklingen består i en allt större alienation från verkligheten, där personer söker sig bortom det jordiska till någon form av ”icke tillvaro”. Den andra riktningen benämnde han *via positionis* (personlighetsmystik) där det personliga livet omskapas.¹⁰⁴ Fogelklous övertygelse var att en religiös omvändelse inte kan nås genom att man drar sig undan världen utan att man lever i den. Även andra personer i Fogelklous samtid upplevde liknade omvändelser. Ellen Key är en av dessa. Händelsen benämner Key som ”Uppenbarelsen”, och i och med den utvecklade hon sin eg-

---

¹⁰³ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 53–57.

¹⁰⁴ Anton Geels & Owe Wikström, ”Vad är religionspsykologi, i *Den religiösa Människan: en introduktion till religionspsykologi*, red. A. Geels & O. Wikström, fjärde uppl. (Stockholm, 2017), s. 34 f.

ensinniga religiositet som hon kallade ”Livstro”.¹⁰⁵ Jag menar att ”Verklighetsupplevelsen” respektive ”Uppenbarelsen” var viktiga förutsättningar för såväl Fogelklou som Key i deras strävan att formulera en systematisk kritik av rådande samhällsförhållanden.

Under sommarmånaderna 1902 hade Fogelklou en guvernantplats i Österslöv nära Kristianstad. I sin nyvunna religiösa hänförelse fördjupade hon sig i Gamla testamentets texter om Israels profeter och skrev senare en bok om dessa, *Förkunnaren* (1915). Under höstterminen tog hon beslutet att skaffa sig en högre utbildning och skrev in sig vid Göteborgs högskola där hon läste litteraturhistoria och sociologi. Under detta läsår samlade hon även de informella morgonbönerna som hon hade använt i undervisningen med de mindre skolbarnen vid samskolan i Göteborg. Dessa morgonböner fick hon publicerade 1903 under titeln *Allvarsstunder*.

Fogelklous strävan var att läsa teologi vid Uppsala universitet. Men för att bli behörig var hon tvungen att läsa in ännu fler kompletterande gymnasieämnen såsom matematik och latin. För att finansiera studierna tog hon anställning som guvernant 1903–1904 vid en liten herrgård i Slättäng nära Lund. Hon arbetade på dagarna och studerade på ledig tid. Under Slättängsåret återvände hon till samskolan i Göteborg för att hålla ett föredrag om religionsundervisningen.¹⁰⁶ Efter Verklighetsupplevelsen började nämligen Fogelklou, i högre grad än tidigare, ifrågasätta de traditionella metoderna i skolan, i synnerhet inom religionsundervisningen.

Även om Fogelklou verkade i en tid då progressiva idéer började göra sig gällande, höll kyrkans företrädare under första delen av 1900-talet ett starkt grepp om hur undervisningen skulle bedrivas. Idealet var att lära barnen de rätta åsikterna i luthersk

---

¹⁰⁵ Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 467.

¹⁰⁶ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 53 f.; Fogelklou, *Barhuvad*, s. 58.

anda. Denna metod innebar dogmatisk inläring av katekes och biblisk historia. Debattörer menade att det inte gick att ifrågasätta ”ordets” sanningsvärde och hur detta skulle förmedlas i skolan. I och med att naturvetenskapsmannen Charles Darwins (1809–1882) naturlära började få genomslag, växte emellertid kritiken mot den konventionella religionsundervisningen. Det uppstod därför en schism mellan kristendomen och vetenskapen där debatten gällde konfessionsfri kontra konfessionell undervisning. I det tryckta föredraget ”Om religionsundervisningen” (1904) illustrerar Fogelklou den konflikt som uppstått mellan tron och vetandet och ställer krav på en vidgad kunskap hos lärarna som inte skulle botts bara i teoretiska examina. Bendixson blev upprörd av föredraget och ska till och med enligt Fogelklous anteckningar ha utropat: ”Jag hatar kristendomen”. Hon beskriver att hon upplevde att det blev en chockartad stämning i åhörarskaran men även att många av hennes kollegor talade till henne och betecknade henne som en ung kämpe.¹⁰⁷

När studentexamen var avklarad hösten 1904 var Fogelklous tanke att åka till Uppsala för att studera religionshistoria. Universitetsstudierna blev hon dock tvungen att skjuta på framtiden, eftersom hon blev ombedd att återvända till samskolan i Göteborg på grund av att rektorn blivit sjuk. Vikarierande rektor var geografidocenten och kulturskribenten Sven Lönborg (1871–1959). Fogelklou minns att Lönborg hade ett hängivet intresse för den moderna bibelforskningen. Vid skolan kom Lönborg att utforma och realisera ett principprogram för religionsundervisningen. Kännetecknande för Lönborgs program var en historisk, etisk och objektiv religionsundervisning. Under en tid kom Fogelklou att samarbeta tätt med Lönborg, men hon skriver att deras samarbete ”råkade i otakt.” För Fogelklou var hennes egen er-

---

¹⁰⁷ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 58.

farenhet (Verklighetsupplevelsen) väsentligare än ”skriftgranskningen”.¹⁰⁸

Universitetsstudierna och studieresor i Europa 1905–1910

I januari 1906 var det slutligen dags för Fogelklou att skriva in sig vid universitetet i Uppsala för att studera filosofi.¹⁰⁹ I Uppsala undervisade bland andra Axel Hägerström, docent i praktisk filosofi från 1893, och professorn i teologi Nathan Söderblom. Under sin tid som student kritiserade Fogelklou Hägerströms logiska förklaringsmodeller som baserades på vetenskapliga resultat. Hon ansåg att dessa inte utgjorde tillräcklig grund för sann kunskap om världen. Vetenskapliga belägg måste kompletteras med en direkt kontakt med verkligheten genom en intuitiv andlig förnimmelse.¹¹⁰ Fogelklous kritik mot det logiska tänkandet hade vuxit fram redan under tiden på Högre lärarinneseminariet 1897–1899, då hon under kristendomstimmarna blev invigd i filosofen Christofer Jacob Boströms (1797–1866) filosofiska värld. Seminariet leddes av teologen Ernst Jacob Keijser (1846–1905) som enligt Fogelklou likställde Gud med människans förnuft. Fogelklou reagerade starkt på att ensidigt betrakta Gud som förnuft då hon inte kunde begripa varför inte Gud lika gärna kunde vara den ”rena känslan”.¹¹¹ Hösten 1909 började Fogelklou dra upp riktlinjer för ett eget filosofiskt perspektiv som hon kom att kalla den ”organiska linjen”. Hon presenterade utkastet för Söderblom och han läste det med stort intresse och bad henne närvara på slutseminariet i december för att få uppsatsen ventilerad. Två år senare publicerades uppsatsen i essäsamlingen *Medan gräset gror* I och II (1911). Resten av höstterminen vigde Fogelklou åt intensivt skrivande.¹¹² De uppsatser som hon skrev för Söder-

---

¹⁰⁸ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 59 f.

¹⁰⁹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 67; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 65.

¹¹⁰ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 73–77.

¹¹¹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 42.

¹¹² Fogelklou, *Barhuvad*, s. 112.

blom lät hon senare publicera, såsom biografien *Frans af Assisi* (1907) och uppsatsen ”Människorna i Sophokles Antigone” som ingår i *Medan gräset gror I* (1911).

Fogelklous studietid präglades starkt av de motsättningar som alltsedan 1800-talet rådde inom kyrkan respektive mellan kyrkan och samhället. Denna växande kris utvecklades mot bakgrund av en ökad tilltro till vetenskapliga och demokratiska synsätt såsom Darwins evolutionslära och socialdemokratins och folkrörelsernas framväxt. Det fanns även en inomkyrklig kris i och med uppkomsten av nya samfundsbildningar och väckelse-rörelser samt den schism som gjorde sig gällande mellan de ortodoxa teologerna och de progressiva liberalteologerna. I början av 1900-talet ägde följaktligen en nyorientering rum som syftade till att anpassa kyrkan till det framväxande moderna samhället.¹¹³

I Uppsala tog denna nyorientering gestalt i bland annat folkkyrkotanken och ungkyrkorörelsen, och 1901 bildades Uppsala Kristliga studentförbund (UKFS). Tillsammans med sin studiekamrat i teologi, Siri Dahlquist (1889–1966), engagerade sig Fogelklou i UKSF 1906–1909. Till en början inspirerades hon av teologistudenten Robert Sundelin (1847–1896) och det kyrkligt inriktade folkbildningsarbete som utfördes av prästen Manfred Björkquist (1884–1985). Sundelin kom att starta den så kallade korstågsrörelsen som genomfördes i kyrkoförsamlingar runt om i Sverige. Björkquist bidrog till att sprida folkkyrkotanken via sitt redaktörskap för tidskriften *Vår Lösen* från 1909, samt från 1910 som första rektor på den kristliga folkhögskolan i Hampnäs, Ångermanland. Björkqvist och Fogelklou hade liknade religiösa och pedagogiska uppfattningar. De hade intresse för det Björkquist kallade ”andereligion”, som var en inre upplevelse av Guds när-

---

¹¹³ Denna nyorientering skedde under inflytande av teologer såsom Johan Alfred Eklund (1863–1945), Einar Billing (1871–1939) och Nathan Söderblom.

varo, som de båda ville se förnyad i religionsundervisningen. Fogelklou var även en återkommande skribent i *Vår Lösen*.¹¹⁴

På grund av UKSF:s kyrkliga anknytning var Fogelklou länge tveksam till att bli medlem. Hon värnade under hela sitt liv om sin personliga obundenhet från såväl kyrklig som politisk organisering. Det var inte heller i de kyrkliga sammanhangen som Fogelklou främst kom att verka, utan snarare i pedagogiska miljöer såsom folkhögskolor och samskolor.¹¹⁵

Uppsala universitet var vid den här tiden en mansdominerad värld, och de kvinnliga studenterna utgjorde ungefär sju procent av alla studenter. Under studietiden träffade Fogelklou flera vänner, såsom författaren Greta Beckius (1886–1912), läraren och skribenten Dagny Thorvall (1883–1933) och missionären och författaren Ingeborg Wikander (1882–1941). Dessa kvinnor kom att stå Fogelklou väldigt nära under studietiden, både som vänner och diskussionspartner.¹¹⁶

År 1909, efter tre års studier, tog Fogelklou slutligen en femårig kandidatexamen vid Uppsala universitet i religions- och litteraturhistoria, teoretisk och praktisk filosofi samt pedagogik. Därtill fanns det nu bland teologie kandidaterna för första gången en som var kvinna.¹¹⁷

Under vårterminen 1910 vikarierade Fogelklou för sin forne lärare i kristendom lektor Keijser vid det Högre lärarinne-

---

¹¹⁴ Aronson, "Teologi och engagemang", s. 201–240.

¹¹⁵ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 53. Upplevelsen följdes av universitetsstudier i religions- och litteraturhistoria, praktiskt teoretisk filosofi, pedagogik, sociologi och teologi. Fogelklou var den första kvinna i Sverige som avlade en teologie kandidatexamen.

¹¹⁶ Fogelklou undervisade även vid det pedagogiska seminariets övningsskola under våren 1906. Ingeborg Wikander var ungdomsledare, lärare och missionär i Kina. Greta Beckius avlade filosofie kandidatexamen i Uppsala 1909 och tog sedermera sitt liv efter en olycklig kärlekshistoria med John Landqvist (1881–1974), litteraturkritiker och professor i pedagogik och psykologi. Dagny Thorvall var medarbetare tillsammans med Fogelklou på Birkagården från 1912. Där samlade hon en meditationsgrupp som 1936 kom att bli den första svenska kväkargruppen. Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 72–75.

¹¹⁷ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 111.

seminariet i Stockholm. Hon hade även en förhoppning om att få en anställning vid Hampnäs folkhögskola som skulle starta under hösten. Hennes väninna Ingeborg Wikander hade även hon sökt tjänsten men blev nekad, vilket bidrog till att även Fogelklou tackade nej till erbjudandet. Den 19 april fick hon dock ett oväntat resestipendium från Olaus Petris stiftelse.¹¹⁸

Fogelklou reste som Olaus Petri-stipendiat till bland annat Italien, Frankrike och England för att studera filosofiska och religiösa rörelser. Syftet med resan var att studera de radikala rörelserna inom den romersk-katolska kyrkan som går under namnet modernismen. Modernismen var under 1900-talets två första decennier en motsvarighet till liberalteologin inom protestantismen, varifrån Fogelklou hade mottagit influenser under sin tid i Uppsala. Många av modernismens förespråkare hade sökt sig till bland annat England på grund av att den romerska kyrkan hade fördömt modernismens idéer som irrläror. Fogelklou skulle besöka några av dessa, bland andra teologen Friedrich von Hügel (1852–1925).¹¹⁹ I Paris gjorde Henri Bergsons föreläsning på *College de France* ett starkt intryck på Fogelklou. Hon tilltalades av hans argumentation för logikens otillräcklighet i relation till känslan och intuitionen.¹²⁰

Under åren som stipendiat växte Fogelklous sociala engagemang. Det hon inte visste då var att hon sex år senare skulle tjänstgöra på Birkagårdens hemgård, grundad 1912 av författaren och Natanael Beskow Ebba Pauli som var influerad av både settlementidén och Le Sillon.¹²¹

---

¹¹⁸ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 129–145.

¹¹⁹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 160–173; Harriet Westerlund, ”Emilia Fogelklous möte med den katolska modernismen”, *Signum*, nr 7 (2010). <https://signum.se/artikelarkiv/emilia-fogelklous-mote-med-den-katolska-modernismen/> (Hämtad: 23-02-28).

¹²⁰ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 129–145; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 99 ff.

¹²¹ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 144.

Djursholms samskola och Fogelklous författarskap 1911–1916

Fogelklou kom för första gången i kontakt med Natanael Beskow under sina år som lärare vid Djursholms samskola. Fogelklou var anställd vid skolan under åren 1911–1915. Fogelklou tyckte sig inte höra hemma bland de välbärgade invånarna i ”nybyggar-samhället” Djursholm men intrycket är att de första åren var trivsamma, trots allt. Under Djursholmsåren hade Fogelklou planer på ett läroboksprojekt i religionspedagogik som hon senare kom att förverkliga. Hon inspirerades av Beskows kristendomsuppfattning och sociala engagemang och kom att stå nära både Beskow och hans hustru, konstnären Elsa Beskow (1874–1953).¹²² Hösten 1914 var det återigen dags för Fogelklou att återuppta sina studier. Hon tog partiellt tjänstledigt och skrev in sig vid Stockholms högskola för att läsa religionshistoria. Studierna ledde så småningom fram till biografien om den heliga Birgitta, *Birgitta* (1919).¹²³

Fogelklous far dog i slutet av mars 1915 och första världskriget var nu inne på sitt andra år. Fogelklou fick en förfrågan om hon ville vara en av Sveriges delegater vid kvinnornas fredskongress i Haag och hon tackade ja till erbjudandet. Hon skrev därefter ett antal artiklar om kvinnornas ansvar för freden, bland annat i tidskrifterna *Hertha* och *Tidevarvet* där hon var fast medarbetare sedan 1923. Fogelklous kväkartillhörighet bidrog till hennes engagemang i fredsfrågan. Dessa impulser förstärktes troligen genom kontakterna med Beskow och Birkagårdens folkhögskola.¹²⁴

---

¹²² Fogelklou, *Barhuvad*, 179–198.

¹²³ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 162–168.

¹²⁴ Natanael Beskow grundade 1918 Förbundet för kristet samhällsliv i Sverige som av utbildningshistorikern Ingela Nilsson har beskrivit som en kristen social väckelserörelse som hämtade idéimpulser från kväkarnas fredsengagemang och sociala patos. Beskow beskrev förbundets program som ett uttryck för en social kristendom. Det slutgiltiga målet var att skapa ett Guds rike på jorden genom en tillämpning av Jesus kärleksbudskap. Ingela Nilsson, *Nationalism i fredens tjänst: Svenska skolornas fredsförening, fredsfostran och historieundervisning 1919–1939* (Umeå, 2015), s. 133.

Under denna tid stiftade Fogelklou även bekantskap med journalisten Klara Johansson (1875–1948).¹²⁵

Efter faderns död tog Fogelklou tjänstledigt och började skriva på sitt läroboksprojekt hemma hos sin mor i Kristianstad. Under några år publicerade sig Fogelklou flitigt. Hon utkom med en bok om profeterna, *Förkunnaren* (1915), en samlingsvolym med tidigare föredrag och uppsatser, *Från långtansvägarna* (1916), samt skriften *Från hövdingen till den törnekrönte* (1916). Hon fortsatte att skriva artiklar för *Vår Lösen* och *Kristendomen i vår tid* vilket hon gjort alltsedan Uppsalatiden. I samarbete med konsthistorikern Andreas Lindblom (1889–1977) och lingvisten Elias Wessén (1889–1981) gav hon ut *Legender från Sveriges medeltid* (1917). Dessutom utgavs läroboken *Ur fromhetslivets svensk-historia* i två delar (1916, 1917).¹²⁶

Vid Birkagårdens folkhögskola 1916–1918

Birkagården var ett tidstypiskt exempel på en småskalig pedagogisk utopi då den startade med ambitionen att komma till rätta med samhällliga problem som var en konsekvens av industrialisering och krig. Verksamheten startade på Rörstrandsgatan i Birkastan med den engelska settlementrörelsen som förebild. Platsen valdes på grund av att en stor andel människor från arbetarklassen arbetade vid Rörstrandfabriken. Den framväxande industrialismen och urbaniseringen i Stockholm hade skapat rotlöshet och social misär inom arbetarklassen. Den ökade segregationen i samhället skapade ett behov av barnomsorg och en hunger efter bildning, vilket Birkagårdens verksamhet skulle tillgodose.¹²⁷ Fogelklou besökte Birkagården under en vecka hösten 1915 och i februari nästkommande år återvände hon och tog tjänst som heltidsanställd lärare. Fogelklou inspirerades starkt

---

¹²⁵ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 126–132.

¹²⁶ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 137–146.

¹²⁷ Kinna Bellander, "Ordföranden har ordet", i *Birkagården 100 år 1912–2012*, red. S. Öhman (Stockholm, 2012), s. 8 f.

av Birkagårdsandan. I det material som återfinns i Birkagårdens arkiv nämns hon första gången 1912 i Dagny Thorvalls efterlämnade anteckningsbok. Thorvall antecknar att Ili (Fogelklous smeknamn) den andra lördagen i november 1912 höll ett föredrag om Birkagårdens motsvarighet i Frankrike, Le Sillon.¹²⁸

Verksamheten innefattade bland annat läsklubbar för flickor och pojkar, ”birkagossarna” och ”birkatöserna”, samt familjeaftnar på lördagar med olika föreläsningar och sång- och musikaktiviteter. Verksamheten expanderade under åren till att omfatta Kindergarten, barnkrubba och en sommarkoloni på Ernvik.¹²⁹ Natanael Beskow hade som ambition att inte fastna i något pedagogiskt program. Han ville att undervisningen skulle anpassas efter barnens intressen och behov.¹³⁰ I hans pedagogiska grundsyn var ledorden jämlikhet och gemenskap, med mottot ”En är eder mästare. I ären alla bröder” (Matt 23:8). Den pedagogiska verksamheten genomsyrades av progressiva ideal som innebar att eleverna självständigt tillgodogjorde sig undervisningsmaterialet. Aktiviteter som genomfördes var bland annat föredrag, politiska sammanträden, uppsatsskrivning och rättstavning. Beskow ansvarade för konst- och religionshistoria, Dagny Thorvall för litteraturhistoria och Ebba Pauli för fattigvård och socialpolitik.¹³¹

Ideologiskt präglades Birkagården av Beskows socialt inriktade kristendomsuppfattning. Birkagården skulle vara en plats som inbjöd till samtal och gemenskap i icke-konventionell anda där alla var välkomna oavsett politisk åskådning eller religiös tillhörighet. Genom en sådan öppenhet ville Beskow stilla en ”andlig hunger” för människor som inte kände någon tillhörighet i poli-

---

¹²⁸ Dagny Thorvall, ”Några glimtar från Birkagården”, i *Birkagården: Den första tiden* (Stockholm, 1995), s. 21.

¹²⁹ Verksamhetsberättelse 1917–1918. Birkagårdens arkiv, Box F.

¹³⁰ Natanael Beskow, ”Vad vi vilja och hur det började”, i *Birkagården den första tiden* (Stockholm 1995), s. 18 f.

¹³¹ Mats Barrdunge, *Birkagården, andlig frihet i folkhemmet*, Birkagårdens förlag (Stockholm, 2000), s. 43.

tiska rörelser eller statskyrkliga sammanhang. Beskow liknade skolan vid ett träd med många frukter, vilket den bild som Beskow tyckte beskrev skolan och dess elever bäst.¹³²

Beskow uppskattade Fogelklou. I ett brev daterat den 19 april 1918 lovordar han hennes insatser på skolan och skriver: ”Emilia – jag har fröjd mig åt Din insats i Birkagårdens arbete i vinter, högligen fröjd mig.”¹³³ Vid sidan av arbetet höll Fogelklou under våren 1917 en serie föreläsningar i religionspsykologi vid ABF. Föreläsningarna var välbesökta. År 1916 höll hon inte mindre än 13 föreläsningar med i medeltal 250 åhörare.¹³⁴

Kalmaråren och den Kvinnliga medborgarskolan 1918–1931

År 1916, på grund av ekonomiska skäl och på grund av sjukdom i familjen, lämnade Fogelklou motvilligt Birkagården. Hon sökte en adjunktstjänst vid seminariet i Kalmar vilket gav en mer stabil försörjning. Spanska sjukan härjade i Sverige och flera dödsbud kom från Birkgårdskretsen. Fogelklou trivdes inte med sin tjänst i Kalmar. Undervisningen var traditionellt utformad och hon upplevde tillvaron som andefattig. För att råda bot på sinnesstämningen åkte hon till Öland vilket gav henne frihet och andrum, men hon bestämde sig ändå för att ta tjänstledigt under hösten 1919.¹³⁵

Hela 1920-talet blev en hektisk period för Fogelklou i fråga om både författarskap och samhällsengagemang. Hon var exempelvis en stark stämma i den utbildningsdebatt som fördes om att bredda undervisningsmöjligheterna till de bredare folklagren. År 1919 publicerade hon ännu ett debattinlägg i religionsundervisningsfrågan, *Om religionsundervisningen än en gång*, denna gång med anledning av förslaget till 1919 års undervisningsplan

---

¹³² Beskow, ”Vad vi vilja och hur det började”, s. 18 f.

¹³³ Brev från Natanael Beskow till Fogelklou 1918-04-19, Emilia Fogelklous arkiv, KvinnSam, G 21 af: 14a.

¹³⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 152.

¹³⁵ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 231, 248, 256.

för folkskolan som i sin antagna form skulle avföra katekesen som obligatorisk lärobok från folkskolan. Under 1920-talet publicerade Fogelklou sitt religionspsykologiska verk *Själens vägar* (1920) samt reste runt i Sverige med understöd från Skolöverstyrelsen och studerade folkskolans kristendomsundervisning.¹³⁶ Åren 1923–1928 föreläste Fogelklou i religionspsykologi och psykisk hälsovård på Social-politiska institutet i Stockholm. Dessutom höll hon en serie föreläsningar i psykologi på Jakobsbergs folkhögskola. Dessa föreläsningsturnéer redogör hon för i sin andra memoarvolym *Arnold* (1944).¹³⁷

Fogelklou hade utvecklat ett läroboksprojekt under Kalmaråren. År 1925 publicerades Fogelklous lärobok *Befriaren i högtidssägner och bilder* med tillhörande lärarhandledning. Läroboken var unik i sin samtid. Den är tryckt i folioformat med helsidesbilder målade av den italienska renässanskonstnären Fra Angelico (1397–1455) och teckningar utförda av den svenska konstnären och formgivaren Edvin Ollers (1888–1959).¹³⁸

Fogelklou engagerade sig under 1920-talet i kursverksamheten på den Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad och ingick i skolans styrelse under en tid. Kvinnliga medborgarskolan kan liksom samskolan i Göteborg och Birkagården betecknas som en småskalig pedagogisk utopi eftersom skolan startade i en politisk brytningstid i fråga om den kvinnliga rösträtten. Här går det tala om en feministisk utopi då skolan uteslutande riktade sig till

---

¹³⁶ Emilia Fogelklou, ”Samtida skolvärldar inför religionsproblemet I Sverige – U.S.A – Indien”, i *Protestant och Katolik* (Stockholm, 1937).

¹³⁷ Fogelklous olika engagemang satte spår i flera tidskriftsartiklar och essäsamlingar i de ämnen hon arbetade med. År 1924 utkom *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi; Samhällstyper och medborgarideal 1926; Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning*, 1926. År 1929 gav hon ut *Samarbetets psykologi och förvärvslivet*.

¹³⁸ Originalbilderna av Fra Angelico finns i S. Marco-klostret i Florens. Emilia Fogelklou, *Befriaren i högtidssägner och bilder: med helsidesbilder efter Fra Angelico* (Stockholm, 1925).

kvinnor.¹³⁹ På skolan samlades deltagare från olika social bakgrund för att studera frågor om fred, demokrati och samhälle, socialpolitik, miljöfrågor och utbildningsfrågor. Kvinnliga medborgarskolan startade då kvinnor i Sverige precis fått rösträtt. Därmed låg fokus på att omsätta dessa nyvunna rättigheter i en praktik för att förbereda kvinnor för det medborgarliga ansvaret. En av skolans viktigaste principer var öppenhet för alla åsiktsinriktningar.¹⁴⁰

Skolan var en informell gruppbildning av politiskt och kulturellt engagerade kvinnor som under åren 1925–1954 drev skolan på herrgården Fogelstad i Södermanland. Initiativtagare till skolan var riksdagsledamoten Elisabeth Tamm (1880–1958) som hade kommit på idén att hålla i en medborgarkurs för kvinnor för att dessa skulle bli mer inkluderade i samhällslivet. Året innan invigningen bjöd Tamm in en grupp kvinnor till sitt gods på Fogelstad. Förutom Tamm bestod gruppen av liberalen Kerstin Hesselgren (1872–1962), författaren Elin Wägner (1882–1949), läkaren Ada Nilsson (1872–1964) och pedagogen Honorine Hermelin (1886–1977). Dessa var alla tidigare medlemmar i Frisinnade kvinnors riksförbund (FKR), ett radikalt liberalt parti. Partiet gav även ut tidskriften *Tidevarvet* där bland andra Fogelklou och feministen Frida Steénhoff (1865–1945) var fasta medarbetare. År 1922 hölls den första ”Urkursen” på Fogelstad. Efter urkursen beslöt sig gruppen för att öppna upp medborgarskolan för kvinnor som startade sin obligatoriska verksamhet 1925. År 1925 bjöds även kursdeltagare in från olika delar av landet och även ett antal deltagare från Danmark och Norge.¹⁴¹

År 1922 gifte sig Fogelklou med Arnold Norlind. Norlind var docent i geografi och Danteöversättare. Norlind insjuknade i TBC och dog 1929. Några år efter Norlinds död höll Fogelklou

---

¹³⁹ Forde, ”Feminist Utopian Thinking”, s. 149; Knutsson, *Kvinnor på gränsen till genombrott*, s. 15 ff.

¹⁴⁰ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 145–198.

¹⁴¹ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 71–89.

föreläsningar vid Stockholms högskola i bland annat socialpsykologi och genomförde resor som Sverige-Amerika Stiftelsens Zornstipendiat till bland annat New York, där hon besökte Columbia University i syfte att fördjupa sig i religionspsykologiska och sociologiska ämnen. Dessutom studerade hon tillämpad psykologi vid olika mentalhygieniska institutioner i bland annat Chicago.¹⁴²

I februari 1931 var Fogelklou åter i Sverige och hennes liv upptogs av föredrag och kurser i religionspsykologi och psykisk hälsovård runt om i Norden. Hon arbetade även med ett större forskningsprojekt om det folkliga bildningstillståndet i Sverige som aldrig avslutades. Fogelklou tilldelades Samfundet De Nios Stora Pris 1932, vilket var ärofyllt men även innebar en ekonomisk lättnad för henne. Fogelklou hade planer på att återuppta sitt skönlitterära författarskap, men det förefaller som om hon inte fick den arbetsro som hon behövde. Efter att ha granskat sina författargömmor skriver hon i september 1931 att det som hon hittat till största delen bör läggas i brasan men att ett och annat kunde bevaras. Dessa texter beskriver hon som ett lapptäcke av tidigare arbeten som publicerades i essäsamlingen *Den allra vanligaste människan* (1931). Essäsamlingen innefattar artiklar, föredrag och uppsatser från åren 1917–1931. Det är i synnerhet den första essän, med samma titel som skriften, som kritiker fäste vikt vid. Bland andra filosofen Hans Larsson (1862–1944) ägnar särskild uppmärksamhet åt essän i en artikel i *Ord & Bild* 1935.¹⁴³

Fogelklous religiösa hemvist och fortsatta yrkesliv 1932–1972

Fogelklous religiösa hemvist var initialt inte kopplad till något samfund, vilket till stor del berodde på hennes motvilja att ingå i

---

¹⁴² Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 179–231.

¹⁴³ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 240–245; Hans Larsson, ”Emilia Fogelklou”, *Ord och Bild*, nr 407 (1935), 407–413.

såväl kyrkliga som politiska grupperingar. Ett fungerande sammanhang fann hon dock i de kontakter hon skapade under Birka-gårdsåret.¹⁴⁴ År 1932 anslöt sig Fogelklou till kväkarsamfundet *The Society of Friends* i London. I Sverige grundades Vännernas samfund år 1935 på initiativ av bland andra Fogelklou, Dagny Thorvall och Elin Wägner.

Idén till att starta ett kväkarsamfund i Sverige föddes 1927 vid ett möte i Birkagårdens ”tysta rum”. Dagny Thorvall, som ansvarade för en studiecirkel om kväkarnas livshållning, fick tillfälle att bjuda in kväkaren Karl Heath (1869–1950). Heath höll en föreläsning där Fogelklou och Arnold Norlind närvarade i publiken. Föreläsningen gjorde ett starkt intryck på Fogelklou och blev startskottet för tillblivelsen av Vännernas samfund. Under åren utökades medlemsantalet och i oktober 1936 hade gruppen 25 medlemmar däribland Elin Wägner som den sist anslutna.¹⁴⁵ Wägner skriver i ett brev till Fogelklou 1936: ”Jag har otaliga gånger skrivit och talat om att kväkarna anser att Gud bor i varje människa. Jag fick också för länge sedan den plötsliga ingivelsen att i så fall bor han också i mig.”¹⁴⁶ *Society of Friends* i England hade erkänt den svenska gruppen som ”Vännernas samfund i Sverige”, och i anslutning till detta lämnades en skrivelse in till regeringen med begäran om att Vännernas samfund också i Sverige skulle räkans till de religiösa sammanslutningar till vilka en övergång från statskyrkan var möjlig.¹⁴⁷ Ansökan beviljades.¹⁴⁸ Kväkarnas synsätt grundade sig på några huvudsakliga principer. Samfundet skulle stå för enhet mellan kristendom och demokrati

---

¹⁴⁴ Emilia Fogelklou, ”Kväkarrörelsens framväxt i Sverige”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989), s. 89–90.

¹⁴⁵ Fogelklou, *Resfärdig*, s. 74 f.

¹⁴⁶ Vallquist, red. *Kära Ili, Käraste Elin*, s. 41. Elin Wägner, ”Domprosten och sotaren”, *Tidevarvet*, nr 34 (1927), s. 1.

¹⁴⁷ Fogelklou, *Resfärdig*, s. 73–77.

¹⁴⁸ Fram till 1951 fick man bara utträda ur Svenska kyrkan om man samtidigt inträdde i ett annat av staten godkänt trossamfund.

och vara partipolitiskt obundet. Jämställdhet mellan män och kvinnor skulle råda och maktutövning över andra människor förkastades.¹⁴⁹

År 1938 sökte Fogelklou en professur i religionshistoria vid Uppsala universitet men fick avslag dels på grund av att hon var kvinna, dels på grund av att behörighetskraven hade ändrats i sista stund. I *Resfärdig* återges turerna i tillsättningsärendet. Avslaget slog hårt mot Fogelklou, både privat och yrkesmässigt, särskilt med tanke på att inkompetensförklaringen offentliggjordes. År 1941 fick hon emellertid en upprättelse då hon promoverades till teologie hedersdoktor i Uppsala. Tiden därefter ägnade hon åt att samla och redigera Arnold Norlinds efterlämnande skrifter som publicerades i två böcker. År 1939 var andra världskriget ett faktum, och under krigsåren ägnade sig Fogelklou åt socialt arbete i olika arbetslöshetsdistrikt i England och Tyskland.¹⁵⁰

Efter krigsslutet upptog Fogelklou sitt skönlitterära författarskap och fick ett litterärt genombrott med boken *Arnold* (1944). Med hjälp av bokförlaget Bonnier gav hon ut de retrospektiva essäsamlingarna *Ljus finns ändå*, som omspanner åren 1905–1948, och *Helgon och Häxor* (1952), vars innehåll var mer nyligt skrivet. Självbiografin *Barhuvad* publicerades 1951 och rönt stor framgång. År 1954 publicerades *Resfärdig* som blev Fogelklous sista memoarvolym. År 1958, då Fogelklou fyllt 80 år, publicerades *Form och strålning*. Brigitta Trotzig beskriver essäsamlingen som ett ”tankemässigt koncentrat av en livsforms innersta innehåll”. *Minnesbilder och ärenden* som utkom 1963 var i högre grad författarskapets efterskörd. Vid den här tiden betraktades

---

Fogelklou uppmärksammades av sin kväkarvän från Amerika, historikern Howard T. Lutz (1921–1990). Vid 100-årsminnet av Fogelklous födelse skriver han: ”She became one of Sweden’s most remarkable religious figures of the twentieth century and was also one of the first Swedish Quakers”. Howard T. Lutz, ”Emilia Fogelklou: Swedish Mystic and Friend”, *Friends Journal: Quaker Thought and Life Today*, nr 13 (1975), s. 4–6.

¹⁵⁰ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 266–314.

Fogelklou som en av Sveriges främsta kulturpersonligheter.¹⁵¹
Fogelklou somnade in i Uppsala den 26 september 1972, 94 år
gammal.

---

¹⁵¹ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 277–307.

Kapitel 3. Utgångspunkter för Fogelklous pedagogiska tänkande

I Fogelklous pedagogiska tänkande bildar hennes syn på människa, samhälle och kunskap centrala utgångspunkter. Dessa delar av hennes tänkande analyseras i detta kapitel genom fem återkommande teman som löper genom Fogelklous skrifter. Det första temat handlar om det mekaniska och instrumentella arbetet. Tema två rör den bortträngda gudsidentiteten i människan. I tema tre diskuteras logik och intuition. Det fjärde temat handlar om det andliga och kreativa arbetet och den närvarande gudsidentiteten i människan. Tema fem, slutligen, rör en organisk livshållning och det tänkta samhällsmålet.

I Fogelklous resonemang kring dessa teman framträder hennes syn på människan, samhället och kunskap. Sammantaget uttrycks i texterna en påtaglig samtidskritik. Hon konstruerade också historiskt grundade motbilder för att visa vilken riktning som hon ville att samhället skulle ta. Motbilderna är således framåtsyftande och antyder ett möjligt samhällsmål.

Det centrala källmaterial som analyseras i kapitlet är texter bestående av föredrag, artiklar och essäer publicerade under åren 1909–1928.¹⁵²

Samhälleliga förutsättningar och idéhistoriska sammanhang

Fogelklou var långt ifrån ensam om att kritisera moderniseringen av samhället och de konsekvenser som industrialisering och kapitalism fick för människans livsvillkor. Samhällskritiska protester under 1800- och 1900-talet i Europa tog sig skilda uttryck hos socialister, anarkister, konstnärer, författare och filosofer.

---

¹⁵² Texterna publicerades så småningom i essäsamlingarna *Medan gräset gror del I och II* (1911); *Själens vägar* (1920); *Vila och arbete* (1924); *Människan och hennes arbete* (1926); *Samarbetets psykologi och förvärvslivet* (1929); *Den allra vanligaste människan* (1931).

Många av de idéer som kom till uttryck inom den historieidealiserande traditionen anknyter till en tanke om att människans andliga och moraliska utveckling är minst lika viktig som att förändra politiska och sociala strukturer. Konstkritikerna John Ruskin (1819–1900), historikern Thomas Carlyle (1795–1881) samt anarkisterna Leo Tolstoj (1828–1910) och Pjotr Kropotkin menade att det kapitalistiska systemet hade inneburit ökade klassklyftor och en degenerering av den mänskliga moralen.¹⁵³

I Sverige kom industrialiseringen tämligen sent i jämförelse med övriga Europa. Det var i allmänhet ett agitatoriskt klimat bland de politiska falangerna och samhällskritik uttrycktes från skilda ideologiska grupperingar såsom spiritister, teosofier, fritänkare och religiösa liberalister. Dessa grupperingar har idéhistorikern Inga Sanner samlat under begreppet moralisk utopi. Gemensamt för moraliska utopister var att de riktade kritik mot allting som splittrade människan, då man ansåg att samhällsklimatet gav upphov till konkurrens och egoistiska beteenden.¹⁵⁴

I kulturella och vetenskapliga sammanhang var en dominerande uppfattning att människan var vilsen, degenererad och lättmanipulerad. I spåren av denna utveckling följde darwinismen och socialdarwinismen, synsätt som gav vetenskaplig legitimitet åt rashygieniska idéer. I Sverige var Ellen Key en portalfigur i vetenskapliga och kulturella sammanhang och en hängiven anhängare av filosofen Herbert Spencers (1820–1903) idéer. Många samhällskritiker hämtade samhälleliga motbilder i det förflutna, eftersom man ansåg att gångna tiders samhällsformer präglades av en högre grad av andlig livsföring och gemenskap.

---

¹⁵³ Staffan Källström, *Framtidens katedral: medeltidsdröm och utopisk modernism* (Stockholm, 2000), s. 46, 65, 102.; Peter Marshall, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Oakland, 2010), s. 320, 372; George Woodcock, *Anarkismen: omstörtande nihilism eller fredlig idealism?* (Stockholm, 1964), s. 18 f.

¹⁵⁴ Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 12–15.

Motbilderna fungerade ofta som inspiration för att teckna visioner om hur framtidens samhälle skulle kunna utformas.¹⁵⁵

Det mekaniska och instrumentella arbetet

Det första tema ur Emilia Fogelklous tänkande som ska analyseras handlar om det mekaniska och instrumentella arbetet inom industrin. I detta avsnitt analyseras tidskriftsartiklar och essäer publicerade åren 1926–1929, vilka bestod av föredrag hållna vid Socialpolitiska institutet i Stockholm, Jakobsbergs folkhögskola samt för husmödrar i samarbete med Sveriges Husmodersförningars Riksförbund.¹⁵⁶

Verklighetsupplevelsen 1902 innebar att Fogelklou upplevde ett andligt uppvaknande. Denna händelse menar jag gav henne en impuls att formulera en systematisk kritik av rådande samhällsförhållanden men även inspiration att finna en möjlig riktning framåt mot ett tänkt samhällsmål. En underliggande ambition som går att urskilja i essäerna är hur en ”känslomvälkning i mänsklighetens liv” skulle kunna möjliggöras.¹⁵⁷ Fogelklous samtidskritiska åsikter tog dock lite olika riktning under decennierna efter Verklighetsupplevelsen. I inledningen av 1900 var det främst den traditionella kristendomssynen som hon ansåg var ett uttryck för ett mörker och ”torrtänkande”.¹⁵⁸ Från 1909 började hon i sina filosofiska texter ifrågasätta vetenskapsrationalismen och den enligt henne utbredda logocentrismen.

Under 1920-talet riktade Fogelklou alltmer kritik mot industrialisering och kapitalism, exempelvis det mekaniserade arbets-

---

¹⁵⁵ Källström, *Framtidens katedral*, s. 21 ff.; Frängsmyr, *Framsteg eller förfall*, s. 9 ff.; Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 14 f.

¹⁵⁶ Lydia Wahlström (1869–1954) beskriver 1929 i en artikel i *Idun* att dessa sociologiska arbeten visar på en insiktsfull förmåga hos Fogelklou att fånga samtidens aktuella arbetsområden. Lydia Wahlström, ”Människan och hennes arbete: Emilia Fogelklou – En kvinnlig psykolog”, *Idun*, nr 42 (1929), s. 1137, 1151–1152.

¹⁵⁷ Emilia Fogelklou, Förordet i *Minnesbilder och ärenden* (Stockholm, 1958); Fogelklou, *Barhuvad*, s. 55.

¹⁵⁸ På det kristliga studentmötet i Huskvarna 1907 frågade Fogelklou kritiskt varför alla biblar var tvungna att vara ”svarta”, Fogelklou, *Barhuvad*, s. 69, 88.

värdet inom det moderna industriarbetet som hon menar har lett till en ”reaktionsrörelse i skräckens tecken”.¹⁵⁹ Fogelklous kritik mot industrialisering var tidstypisk. Vid sidan av en till synes framtidsoptimistisk samhällsanda genom ökade arbetsmöjligheter och en allt högre levnadsstandard, började industrialiseringens konsekvenser för människans livsvillkor att framträda inte minst i Stockholm.

Fogelklou beskriver det industriella arbetet med sitt egenskapade ord, ”arbetssöndertagning”, vilket är en samlande beteckning för arbetet inom industrin, eftersom arbetarens insats endast innebär en ”liten kugges tjänst åt herr maskinen”.¹⁶⁰ Livet för den enskilde ger ”äckel och leda, förbrända nerver och ödlig isolering i grunden”, vilket i förlängningen leder till ”skräck, hat och människosöndring”.¹⁶¹ ”Människosöndring” är ett annat centralt begrepp som i essäerna illustrerar det splittrade och känslolavskurna tillstånd som människan lider av. Det är inte tal om endast en individs plågor, tvärtom påverkas hela det samhälleliga kollektivet av strukturellt förtryck. Industrin liknas vid ett fängelse som dränerar människan på känslor, frihet och kreativitet på grund av att arbetaren aldrig får en möjlighet utöva sin ”skapardrift”. Fogelklou påpekar att maskinerna omhändertas som om de vore människor och de arbetande som om de vore maskiner.¹⁶²

---

¹⁵⁹ Emilia Fogelklou, ”Anlagen och arbetet. Arbetet i det helas tjänst”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 87.

¹⁶⁰ Emilia Fogelklou, ”Villkoren för att arbetet skall vara ett kall”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 7.

¹⁶¹ Emilia Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan: stadier och vägar”, *Tidevarvet*, nr 51/52 (1928), s. 1, 5–6.

¹⁶² Fogelklou återkommer till denna samtidskritik i en antal artiklar och essäer: Emilia Fogelklou, ”Den nya teknikens inverkan på den personliga arbetsinställningen”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 64 f.; Emilia Fogelklou, ”Vägen till djupare samhällsgemenskap”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen* nr 3 (1929), s. 54; Emilia Fogelklou, ”Förvärvsarbetet och människan”, i *Kooperatören*, häfte 21 (1928), s. 438 f.; Fogelklou, ”Anlagen och arbetet”, s. 87; Emilia Fogelklou, ”Från

En aspekt som tydligt framträder i materialet är tanken att det mekaniserade arbetet inom industrin gynnar kapitalismens utveckling, vilket i sin tur framkallar en instrumentell attityd till arbetet. Denna utveckling leder till att relationerna på arbetsplatsen påverkas genom ökad konkurrens och hierarkiska förhållanden mellan arbetarna och arbetsledningen. Den exploatering av arbetaren har dock sporrat till klasskampiver hos den arbetande.¹⁶³ Fogelklou menar att klasskampsvärn är beundransvärd men understryker samtidigt att den riskerar att förvärpa situationen, då det finns en fara i att endast fokusera på förändringar av politiska och ideologiska strukturer. Denna avvaktande hållning till politiskt förändringsarbete har sin bakgrund i åsikten att människan tenderar att inordna sig i olika former av särintressen i stället för att se till den gemensamma helheten.¹⁶⁴ Ideologiska och politiska sammanslutningar kan vara begränsande för människan och hindra en genuin utveckling av moralen.¹⁶⁵

I en artikel från 1916 i *Hertha* berättar Fogelklou säggen om hönan som är ingärdad av kritstreck på marken, vilket gör hönan obenägen att överskrida strecken. Fogelklou poängterar att det samma gäller för såväl ”idealister”, radikaler och moderater, ungdomsgrupper och kvinnosakskvinnor, sociologer och pedagoger, teologer och ateister”.¹⁶⁶ Det som uttrycks i artikeln är övertygelsen att

---

industrialismens begynnelsestid”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 57; Emilia Fogelklou, ”Arbetspsykologi”, *Kooperatören*, häfte 20–21 (1926), s. 320.

¹⁶³ Fogelklou, ”Från industrialismens begynnelsestid”, s. 57; Emilia Fogelklou, ”Psykiska nyorienteringar i samhällslivet”, i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928), s. 55, 58.

¹⁶⁴ Fogelklou, ”Den nya teknikens inverkan på den personliga arbetsinställningen”, s. 66; Emilia Fogelklou, ”Ny gemenskapsanda”, *Tidevarvet*, nr 52 (1926), s. 1, 8; Fogelklou, ”Psykiska nyorienteringar i samhällslivet”, s. 62.

¹⁶⁵ År 1926 skriver hon i ett brev till författaren Klara Johansson (1875–1948) att hon i väsentlig mening kände att hon isolerade sig från alla ”klickar, mekaniserade människoindelningar”. Brev från Emilia Fogelklou till Klara Johansson, 1926-12-29, i Gunnel Vallquist, red. *Brev till vännerna* (Stockholm, 1979), s. 204.

¹⁶⁶ Emilia Fogelklou, ”Kritstreck”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 14 (1916), s. 299.

det finns ett djupare andligt behov i människan som även det måste utvecklas och tillfredsställas i arbetet. Fogelklou tar intryck av Thomas Carlyle. Carlyle uppfattade motsättningen mellan den politiska yttre förändringen och den inre andliga utvecklingen som en del av sociala konflikter. Inom den vetenskapliga socialismen, exempelvis hos Marx, får tanken om människans moraliska och andliga utveckling inte lika stort utrymme som hos Carlyle.¹⁶⁷ Fogelklou ställer vid ett tillfälle Carlyles synsätt, som beskrivs som ”hängivenhet och religion” i kontrast till Karl Marx (1818–1883) syn på arbetet som hon menar är en ”orubblig allmakt av saklig karaktär”.¹⁶⁸

Den kritik som genomsyrar texterna är att industrialismen och kapitalismen har bidragit till att människan har tappat kontakten med känslomässiga, moraliska och kreativa aspekter i sin person. Denna samtidskritik kan spåras till den romantiska tanketraditionen. Romantiken som en ideologisk rörelse utvecklades som litterär och kulturell företeelse från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet i kretsen kring den tyske filosofen Friedrich von Schelling (1775–1854).¹⁶⁹ Ideologiskt har den romantiska strömningen beskrivits som en motreaktion mot upplysningens rationaliseringssträvanden, som kritiker ansåg ledde till avsaknaden av en ”förandligad”, kreativ och i högre grad känslomässig livsuppfattning.¹⁷⁰ Konstnären gavs en framskjuten position eftersom

---

¹⁶⁷ Källström, *Framtidens katedral*, s. 70.

¹⁶⁸ Fogelklou, ”Den nya teknikens inverkan på den personliga arbetsinställningen”, s. 66.

¹⁶⁹ Begreppet ”romantik”, som har blivit beteckningen på en hel epok, är flertydigt och används i skiftande bemärkelse. Den tyska nyromantiken vid 1800-talets början har dock betecknats som en romantisk ideologi. Andra strömningar kan även betraktas som romantiska i den mån de delar den romantiska ideologins uppfattningar. G. Eriksson & T. Frängsmyr, i *Idéhistoriens huvudlinjer* (Stockholm, 1997), s. 137.

¹⁷⁰ *Sturm und Drang*-rörelsen är ett exempel på en kulturrörelse i Tyskland som inledde den förromantiska epoken inom litteratur, kultur och filosofi. Boken *Den unge Werthers lidande* (1782) var trendsättare, skriven av författaren Johann Wolfgang Goethe (1749–1832). Rörelsen satte värde på starka känslor, lidande

man ansåg att konstens och diktens uppgift var att framhäva det andliga, att låta åskådaren uppleva det som skådades för att nå en djupare symbolisk innebörd. I intellektuellt avseende var Sverige i början av 1800-talet starkt influerat av den tyska nyromantiken, exempelvis i Uppsala där Schellings åskådning påverkade bland andra Erik Gustav Geijers tänkande.¹⁷¹

Under 1920-talet uttrycktes romantikens idégoods inom kulturella sammanhang exempelvis hos Fogelstadskvinnorna.¹⁷² Walt Whitman blev en populär poet i Sverige, och hans poesi ansågs ha en stor betydelse för den svenska kulturen och även arbetarrörelsen. Whitmans poesi har beskrivits, av bland andra Fogelklou själv, som en påminnelse om vikten av andlighet och demokratiska värderingar.¹⁷³

Fogelklous samtidskritiska synsätt var en reaktion på moderniteten och det tekniska projektet.¹⁷⁴ I hennes synsätt finns en spänning mellan å ena sidan ett mekaniskt och instrumentellt arbetsvärde och å andra sidan ett andligt och kreativt arbetsvärde, där det senare värderas högre. I argumentationen framträder även en spänning mellan ett yttre och ett inre förändringsarbete. Hennes samtidskritik ligger således närmare Carlyles betoning

---

och frihetens rätt och man uppvärderade naturen. Anhängare gjorde uppror mot upplysningens förnuftsdyrkan men bröt även mot äldre konventioner och litterära strömningar. Bengt. Olsson & Ingemar. Algulin, *Litteraturens historia i världen*, fjärde uppl. (Stockholm, 1990), s. 249–279.

¹⁷¹ Eriksson, Frängsmyr, *Idéhistoriens huvudlinjer*, s. 141 ff.

¹⁷² Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 150.

¹⁷³ Fogelklou introducerade Walt Whitmans poesi (1819–1892) på svenska i Sverige. Fogelklou skriver att den optimism och människokärlek som färgar Whitmans diktning inte endast gör livet levande och kreativt utan öppnar även upp för kärlek till medmänniskorna, naturen och djuren. Emilia Fogelklou, ”Om Walt Whitman”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande I* (Stockholm, 1911), s. 41–67. Hans Larsson framhåller 1935 i en artikel i *Ord och Bild* att det var det andliga uttrycksättet i Whitmans diktning som lockade Fogelklou, Larsson, ”Emilia Fogelklou”, s. 410.

¹⁷⁴ Fogelklous samtidskritik uppmärksammas även av Johnselius, Theodoru, ”*Så ock på jorden*”, s. 36; Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 43. Fogelklous samhällssyn diskuteras även av Cecilia Nahnfeldt i artikeln ”Emilia Fogelklou – tro och samhällssyn”, i vilken hon aktualiserar Fogelklous bidrag om att vilja omforma det egna livet och samhället, s. 108–118.

av människans andliga utveckling än Marx materialistiska synsätt.

Den förträngda gudsidentiteten

Det andra tema som jag har urskilt i materialet handlar om den förträngda gudsidentiteten. Detta tema rör Fogelklous människosyn, och analysen kommer att visa på de kopplingar som Fogelklou gör mellan Gud och människan. I detta avsnitt bygger analysen på tidskriftsartiklar och essäer publicerade åren 1911–1928. Fogelklous kritik ska betraktas i ljuset av en bredare debatt som pågick i Europa. Debatten uppstod som en reaktion på första världskriget och den industrialiserade vardagen som följde. Många kritiker menade att människor hade blivit alltför rationaliserade och avskärmade från sina känslor, vilket hade bidragit till en allmän förlust av moraliskt ansvar och medkänsla.¹⁷⁵

Erik Gustav Geijer och författaren Fredrika Bremer (1801–1865) representerade den religiösa liberalismen i Sverige under första hälften av 1800-talet, och deras idéer fortsatte att påverka idéklimatet under inledningen av 1900-talet.¹⁷⁶ Även Ellen Key som pläderade för den spencerska utvecklingsoptimismen var betydelsefull i det kulturella och vetenskapliga samtalet i Sverige. Fogelklou är av åsikten att människans känsloliv har förträngts på grund av ett mekaniskt och instrumentellt arbetsklimat inom industrin. Denna situation får konsekvenser för människans psyke, inte endast på arbetsplatsen utan även i vardagen. Fogelklou illustrerar situationen med sin egen ordbildning

---

¹⁷⁵ En introduktion till skandinavisk forskning om första världskriget ger Lina Sturefeldt i artikeln ”Skandinavien och första världskriget”, i *Scandia* (2014), s. 93–106. Maria Nilson undersöker Gertrud Liljas författarskap i *Att förhålla sig till moderniteten: en studie i Gertrud Liljas författarskap* (Lund, 2003). Se även Tomas Forser, ”Oavhängiga kulturradikaler och reformradikala socialdemokrater: utopi och besinning i folkhemmet” i *Kulturradikalismen: det moderna genombrottets andra fas* (Stockholm, 1993), s. 135–156.

¹⁷⁶ Edward Rodhe, *Den religiösa liberalismen: Nils Ignell, Viktor Rydberg, Pontus Wikner* (Stockholm, 1935), s. 9.

”utsvettningstiden”. Utsvettningstidens ”missbruk av organisk människokraft” framkallar nöd, sjukdom och bitterhet, konstaterar Fogelklou.¹⁷⁷ Med organisk människokraft menas att människan bildar en odelbar helhet. I denna helhet samspelar hjärtat och intellektet, vilket förhindras i utsvettningstiden, eftersom individens känsloliv har blivit förgiftat och utarmat.¹⁷⁸ Det går i essäerna att utläsa flera orsaker som ligger bakom förlusten av en känslomässig anknytning hos individen. Arbetet i sig kan leda till övertrötthet, men värre är om arbetet dessutom är olämpligt eller tråkigt.¹⁷⁹ Samhällsklimatet skapar oerhörda stressreaktioner, då det resulterar i både ”svindelanfall”, ”hjärtlidande”, ”vedervilja” och ”äckel”. Begreppet ”hjärtlidande” i betydelsen ”hjärtsjukdom” ger Fogelklou en ny innebörd. Begreppet ”hjärtlidande” är en beskrivning av individens psykiska tillstånd och kännetecknar ett avstängt känsloliv. Detta psykiska tillstånd benämns för ”överansträngningskonkursen”, som hon menar blir speciellt påtaglig när arbetet utövas i en sinnesstämning som bär på bekymmer, oro och sorg.¹⁸⁰

I det industrialiserade samhället har människan gått i känslomässig konkurs på grund av ett överansträngt arbete. Därtill avspeglas denna känslomässiga förträngning inom familjelivet, genom att föräldrarna utdelar straff och tillrättavisningar till barnen. Denna behandling av de yngre riskerar i längden att resultera i mindervärdeskänslor, hysteriska utbrott samt ”negativism”, hävdar Fogelklou.¹⁸¹ Arbetsförhållandena och den efterföljande ”psykiska nötning” som präglar individer i vardagen får märkbara moraliska och etiska konsekvenser genom att det sker

---

¹⁷⁷ Emilia Fogelklou, ”Friheten inför arbetet”, i *Människan och hennes arbete psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 75.

¹⁷⁸ Fogelklou, ”Förvävsarbetet och människan”, s. 439 f.

¹⁷⁹ Emilia Fogelklou, ”Psykisk nötning”, i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928), s. 28.

¹⁸⁰ Emilia Fogelklou, ”Vila och arbete”, i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928), s. 8 f.

¹⁸¹ Fogelklou, ”Psykisk nötning”, s. 29.

en moralisk degenerering. Detta moraliska förfall illustreras i en essä i koppling till slakteriindustrin när Fogelklou beskriver hur ”bödlarna” (de arbetande) är så pass distanserade från ”offren” (djuren) att bödeln inte förstår den ”vitala innebörden av försig-gåendet”.¹⁸² Maskinerna skär av de emotionella banden mellan bödlarna och offren, vilket har lett till att djuren endast betraktas som en produkt som ska hanteras på ett effektivt och mekaniskt sätt.

År 1928 fördjupar Fogelklou sin samhällsanalys i tidevarvsartikeln ”Den allra vanligaste människan”. Titeln ska läsas som ett slags ideal som är återkommande under åren i essäer, artiklar och brev. Artikeln är att betrakta som en viktig pusselbit för att fånga hennes tankar kring hur Gud och människan förhåller sig till varandra. En bitter och känslolavskuren tillvaro ställer sålunda människor i fientlighet mot varandra, eftersom egoism och maktbegär är en konsekvens av sinnestillståndet. Verklighetsflykt är en vanlig strategi som nyttjas av människor för att lindra sitt tillstånd. I artikelns inledning får den alkoholiserade trashanken Kolingen från Södermalm tjäna som illustrativt exempel på en olycklig människotyp. I det saliga ruset längtar han efter en tillvaro som pekar mot ett annat tillstånd. Det liv som Kolingen ser framför sig är en tillvaro där allting som begränsar honom har upplösts, därför att han besitter en känsla av att vara skapad till ett annat sorts liv.¹⁸³ Denna känsla är dock grumlad, vilket har lett till att han inte kan se vad det verkliga livet är. Han griper i stället efter ”en gyckelbild, en upp och nervänd hägring” som leder till mindervärdeskänslor och fruktan inför livet. Fogelklou befarar att samhället inte heller kommer att försöka övertyga honom om att en befrielse är möjlig genom Guds kraft,

---

¹⁸² Fogelklou, ”Den nya teknikens inverkan på den personliga arbetsinställningen”, s. 65.

¹⁸³ Kolingen är en skämtfigur som förekom i tidskriften *Strix* och är skapad av tecknaren och författaren Albert Engström (1869–1940). Albert Engström, *Kolingen* (Stockholm, 1945).

därför att man ”liksom vill övertala den rusfrestade att Gud är torft-ighet och torka”.¹⁸⁴ Härmed hävdar hon att det är Gud som möjliggör befrielsen från missbruk, mindervärdeskänslor och rädslor.

Fogelklou argumenterar i artiklar och essäer att det inom varje människa finns en inneboende Gud som har förträngts på grund av människans tendens att känna och uppleva hat och ensamhet. Förträngningen i människan vittnar inte endast om ”något bortträngt djur, utan mer om en bortträngd Gud”, framhåller hon.¹⁸⁵ Djuret representerar människans biologiska natur, men där finns även en bortträngd gudomlighet. Det är maktstrukturerna i samhället som hindrar Gud att framkallas, då strukturerna håller ett fast grepp om människan och låter henne uppfatta sig själv som mindre värd.¹⁸⁶ Denna gudomlighet är inkapslad i människans undermedvetna och måste upplösas för att en själens andliga gnista ska tändas.

Fogelklous samtidskritik inrymmer en kritik mot ett överintellektualiserande som ställs i kontrast till hjärtats gudomliga kraft. Det är enligt henne en tämligen utbredd uppfattning att tilliten vilar i vad intellektet kan åstadkomma, vilket har att göra med det tekniska framsteget. Det tekniska framsteget har bidragit till en växande misstro mot ”hjärtats prestationer”.¹⁸⁷ Denna samtidskommentar var en tidstypisk kritik som uttrycktes hos filosofer, författare och konstnärer under 1920-talet i Sverige och Europa. Även om ett visst mått av optimism fanns inför framtiden på grund av ökade möjligheter till arbete och en högre levnadsstandard, började negativa konsekvenser av krig och indust-

---

¹⁸⁴ Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan”, s. 1.

¹⁸⁵ Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan”, s. 5; Emilia Fogelklou, ”Det omedvetna”, i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1924), s. 73 f.

¹⁸⁶ Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan”, s. 1, 5–6.

¹⁸⁷ Emilia Fogelklou, ”Tingens liv och andens liv”, i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1924), s. 88.

rialiseringen bli alltmer framträdande i samhället. Denna tillvaro ansågs leda till en känsla av tomhet och kreativ förlust.¹⁸⁸

Fogelklou menar att nyckeln till ett lyckligare liv ska hämtas i hjärtat där Gud finns. Förutsättningarna för människan att hitta den gudomliga gnistan är att göra sig fri från yttre bindningar. Att frigöra sig från yttre bindningar betyder inte att leva i askes då Fogelklou är av uppfattningen att människan inte bör begränsa sitt liv. Förutsättningen för att kunna förnimma den inre guden är att leva i direkt kontakt med verkligheten.¹⁸⁹ Det finns inte någon motsättning mellan verkligheten här och nu och den andliga verkligheten. Jordelivet är sålunda inte en förberedelse för det eviga livet efter döden. Människans uppgift är snarare att bejaka tillvaron på jorden och sträva efter att utveckla sin andlighet i vardagen.¹⁹⁰

Människan är fångad och inkapslad i ett ”hölje” som måste ”brista för att livet ska spira fram”. I de tankar som genomsyrar texterna finns dock en strimma av hopp inför framtiden, då det återkommande antyds att det finns en ”aktion” i människan, en strävan att bryta sig fri från det känslomässiga förtrycket. I den stund då Gud utvecklas i människan kommer människan att stå vidgad för tanken att ”Gud är mitt jag”.¹⁹¹ Jag läser Fogelklous växtspråk i betydelsen av en tillväxt av Guds ande inom människan. Människan har dock ett ansvar att utveckla sitt gudomliga väsen, vilket vidare kommer att beskrivas som en förträngd guds-

---

¹⁸⁸ Källström, *Framtidens katedral*, s. 21 f.

¹⁸⁹ Fogelklou inspirerades av mystiker såsom Mäster Eckharts (1260–1328) tankar, författaren George Bataille 1897–1962 och filosofen Simone Weil (1909–1943). Den centrala frågan som Eckhart behandlar är hur människan ska kunna bli Gud: ”Quomodo homo Deus?”. Fogelklou skriver essäer om både Eckhart, Bataille och Weil i Emilia Fogelklou, ”Eckehartpredikningar på svenska”, i *Minnesbilder och ärenden* (Stockholm, 1963), s. 131–142; Emilia Fogelklou, ”Om George Bataille. Mystiker och kritiker”, i *Minnesbilder och ärenden* (Stockholm, 1963), s. 113–130. Eckharts tankevärld behandlas även i Antoon Geels, *Kristen mystik: ur psykologisk synvinkel*. D. 1 (Stockholm, 2002), s. 198.

¹⁹⁰ Mejling, Bäckman, *Den Resfärdiga*, s. 39.

¹⁹¹ Emilia Fogelklou, ”Isolering och gemenskap”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande II* (Stockholm, 1911), s. 80.

identitet. Här blir, som nästa kapitel visar, bildning ett medel för att människan ska förnimma denna gudsidentitet.¹⁹²

I Fogelklous samhälls- och människosyn går det att spåra en rik mängd tankegods hämtade från idéhistorien. Exempelvis uppmärksammar Fogelklous syn på människan som ”genius” kan spåras bakåt till den fornkristna läran om själagnistan, den plats i människans inre där Gud kan nå henne och omskapa henne. Enligt den fornkristna läran är själagnistan något som alla människor har inom sig, men som ofta är dolt eller förtäckt av själviskhet, materialism och världsliga distraktioner. För att komma i kontakt med själagnistan krävs det en process av rening och fördjupning, genom andlig askes. Andlig askes, vilket dock inte Fogelklou argumenterade för, handlar om att avlägsna det som hindrar individen från att uppleva själagnistan och Guds närvaro inom sig.¹⁹³

Det är även tydligt att det finns spår av de traditioner som Fogelklou tog intryck av under sin studietid i Uppsala.¹⁹⁴ I Söderbloms skrift *Uppenbarelsesreligion* (1903) framhåller han att eftersom Gud verkar i människan skänker det henne ödmjukhet och stillhet. Söderblom synsätt hade sina rötter i både den historisk-kritiska bibelforskningen och svensk idealistisk tradition. Människans personliga ansvar blev i hans tänkande betydande, eftersom han menade att när Gud uppenbarade sig i människan blev förhållandet till Gud personligt. Söderblom talade om per-

---

¹⁹² Meijling Bäckman benämner det fördolda inre livet inom individen som ett ”embryo” och hon anser att det är ett träffande uttryck för Fogelklous grundläggande syn på människans egen förmåga att förlösas och utvecklas. Växtmetaforen embryo är visserligen passande för att beskriva en form av personlig utveckling, men kan snarare associeras till en biologisk utveckling av individen än ett andligt uppvaknande, Meijling, Bäckman, *Den Resfärdiga*, s. 42.

Johnselius Theododrus använder Fogelklous ”växtspråk” för att illustrera utvecklingen av Gud i människan. Hon menar att denna utveckling innebär en ”organisk tillväxt av Guds ande som stilla gror inom människan för att sedan sakta sprida sitt bladverk i samhället”, Johnselius Theodoru, *”Så ock på jorden”*, s. 35.

¹⁹³ Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 43.

¹⁹⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 66.

sonlighetsmystik och oändlighetsmystik. I Fogelklous tankevärld är det personlighetsmystiken som framträder vilket blir särskilt tydligt i relation till Erik Gustav Geijers filosofiska synsätt

Geijers präglade som historiker, filosof och representant för den religiösa liberalismen fortfarande mycket av tänkandet i Uppsala strax efter sekelskiftet 1900. Hans personlighetsfilosofi influerade Fogelklou.¹⁹⁵ I Geijers personlighetstanke är ömsesidigheten mellan ett jag och ett du central och genomsyras av en kristen humanistisk anda. Denna mellanmänniskliga dynamik var grunden för samhället och historien och innefattade även ett personligt förhållande till Gud. Gud kunde enligt honom inte existera utan människan. Han skriver: ”Ty det sanna mänskliga personlighetsbegreppet leder nödvändigt till det sanna Gudomsbegreppet. Begreppet Gudamänniskan förmedlar båda”.¹⁹⁶ Gudamänniskan har enligt Geijer införlivat den kristna moralen i sin person och kan av den anledningen möta sina medmänniskor med ödmjukhet och respekt. Men när det goda är bestämmande är även det onda fullt existerande, menar han. Det betyder att människan är påverkad av sin miljö och har ett eget ansvar för sin moraliska utveckling.¹⁹⁷ Fogelklou betonade vikten av individens ansvar för själslivets inre förvandling inom individen. Denna omvandling måste ske för att människor ska kunna utveckla och stärka bandet till sina medmänniskor och till sitt gudsumgänge.¹⁹⁸

Fogelklous synsätt påminner om Geijers personlighetsfilosofi, framför allt när han framhåller vikten av att samarbeta med andra. Det är således inte frågan om en elitistisk individualism

---

¹⁹⁵ Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 41 f.; Johnselius Theodoru, ”Så ock på jorden”, s. 17.

¹⁹⁶ Erik Gustaf Geijer, ”Också ett ord öfver tidens religiösa fråga”, elektronisk resurs (1847), s. 50–67. <http://runeberg.org/ocksa1ord/0006.html> (Hämtad: 23-04-07).

¹⁹⁷ Anders Lundahl, *Erik Gustaf Geijer – filosofen* (Nora, 1999), s. 234 f.

¹⁹⁸ Emila Fogelklou, ”Dogmers kropp och själ”, i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920), s. 83 f.

som uttrycks, utan att den individuella utvecklingen är förutsättning för att en gemenskap mellan människor ska skapas.¹⁹⁹ För Geijer och senare Fogelklou bildar tanke, sinne, hjärta och intellekt ett odelat helt.²⁰⁰ Fogelklou kom dock att argumentera för en gudsuppfattning som skiljer sig från Geijers synsätt. En kontakt med Gud kan enligt Geijer endast ske på ett sinnligt förnuftigt plan.²⁰¹ I Fogelklous gudsuppfattning är Gud en inre manifestation liksom ett strålningsljus i den mänskliga själen, sprunget ur den andliga känslan, inte ur förnuftet.

Jonselius Theodoru argumenterar för att Fogelklou är en viktig arvtagare till den tankelinje som företräds av Geijer men framhåller även att det går att finna ”slående paralleller” mellan Fogelklou och Fredrika Bremers visionära tänkande då deras respektive syn på kvinnan kan förankras i en religiös särarts- och likhetstradition.²⁰² Jag skulle inte säga att parallellerna är slående. Bremer präglades av 1800-talets upplysningsrationalistiska idéer och den religiösa liberalismen.²⁰³ Bremers samhälls- och människosyn kan beskrivas som kritisk, vilket exempelvis kommer till uttryck i den publicerade dagboken, från hennes resa till Amerika under 1850-talet, *Hemmen i den nya världen* (1853). Hon framhåller att utvecklingen av den mänskliga karaktären har tagit en riktning som pekar mot självgodhet, egoism och brist på gudomlig hängivelse, vilket främjar äregirighet och despotism.²⁰⁴ I upplysningens anda argumenterar Bremer för

---

¹⁹⁹ Fogelklou, ”Isolering och gemenskap”, s. 80 f.; Emilia Fogelklou, ”Samarbetets konst”, i *Samarbetets psykologi och förvärvslivet* (Stockholm, 1929), s. 72–74, 84. Fogelklou refererar till Geijer i Fogelklou, ”Dogmers kropp och själ”, s. 86.

²⁰⁰ Lundahl, *Erik Gustaf Geijer*, s. 121. Jonselius Theodoru analyserar Geijers personlighetstanke i relation till Fogelklou i Jonselius Theodoru, ”*Så ock på jorden*”, s. 15, 36–38.

²⁰¹ Lundahl, *Erik Gustaf Geijer*, s. 124.

²⁰² Jonselius Theodoru, ”*Så ock på jorden*”, s. 19.

²⁰³ Inger Hammar, *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Stockholm, 1999), s. 53.

²⁰⁴ Fredrika Bremer, *Hemmen i den nya världen: en dagbok i brev skrivna under tvenne års resor resor i norra Amerika och på Cuba*, A, del II (Solna, 1982), s. 121.

individens andliga moraliska utveckling: ”Uppllysning för den andliga begåvningen och det moraliska medvetandet – det är grundvalen, på vilken den nya världen har att bygga sitt rike och frambringa den nya människan”.²⁰⁵ Därtill grundar sig Bremers guds- uppfattning i föreställningen att den sanna mänskliga moralen kommer att utvecklas i människan med hjälp av Jesus gudomlighet. I sin skrift *Morgon-väckter* (1842) skriver Bremer att Jesus ämnar plantera ett frö i individen, vilket utgör grunden för den sanna mänskliga moralen. I skriften ställer hon sig frågan om Jesus är Gud.²⁰⁶ Bremer kritiserade uppfattningen att Jesus var en vanlig människa eftersom hon var övertygad om att han var gudomlig.²⁰⁷ Johnselius Theodoru kan alltså visa att Fogelklou var en viktig arvtagare till Bremer och att det finns slående paralleller mellan deras visionära tänkande om kvinnan med rötter i en religiös särarts- och likhetstradition. Jag delar inte samma uppfattning som Johnselius Theodoru. Fogelklous tänkande är i samklang med en romantisk idékärna och hon var av den övertygelsen att det gudomliga existerade i människan.²⁰⁸ De tongångar som återfinns hos Fogelklou ska snarare kopplas till kväkarnas tradition och gudsuppfattning. Kväkarnas övertygelse är att alla individer har ett inneboende gudomligt ljus som kan utvecklas. Dessutom ska kväkarnas syn på kvinnan inte relateras till en

---

²⁰⁵ Fredrika Bremer, *Hemmen i den nya världen: en dagbok i brev skrivna under tvenne års resor i norra Amerika och på Cuba*, B, del II (Solna, 1982), s. 109 f.

²⁰⁶ Fredrika Bremer, *Morgon-väckter: några ord i anledning af ”Strauss och evangelierne”*: Tros-bekännelse (Stockholm, 1842), s. 25.

²⁰⁷ Carina Burman, *Bremer: en biografi* (Stockholm, 2001), s. 215; Olle Bergquist, *Om ”Frälsarens dyra blod” och tidningsläsning hos Gud: studier i Fredrika Bremers religiositet och författarskap* (Skellefteå 1995), s 47.

²⁰⁸ Bremer var en viktig förgrundsgestalt i kvinnorörelsens framväxt och en inspiration för såväl Fogelklou som andra kvinnor. Exempelvis i den kamp om kvinnans rätt till utbildning och medborgerliga rättigheter som fördes av den liberala kvinnorörelsen via Fredrika-Bremer-Förbundet. Denna kamp har diskuterats hos flera forskare exempelvis Eva Wennerström-Hartman, ”Det stora steget: Rösträttsrörelsen”, i *Det var så vi började: liberala kvinnor* (Stockholm, 1979), s. 13–19.

särskild likhets- och särartstradition då deras synsätt i större utsträckning betonar kvinnan och mannens lika värde.²⁰⁹

För att ge tydligare konturer åt Fogelklous position som tänkare är det motiverat att göra en jämförelse med Ellen Keys idéer om människan och samhället. Key influerade mycket av idéklimatet som utvecklades under första hälften av 1900-talet i förbindelse med darwinismen. Herbert Spencer var en nyckelfigur i sammanhanget och inspirerade tänkare i Sverige genom socialdarwinismen. Keys idévärld och person har beskrivits av många författare, även av Fogelklou själv och inom sentida forskning.²¹⁰ Fogelklou hade ett ambivalent förhållande till den äldre och mer världsvana Key, i synnerhet hennes livsåskådning.²¹¹ Keys människosyn var influerad av filosofen Friedrich Nietzsches (1844–1900) idé om övermänniskan, där individer ställdes mot individer, och självhävdelse, aggressivitet och upphöjdhet var eftersträvansvärda karaktärsdrag. Key tog efterhand ett tydligt offentligt ställningstagande för det rasbiologiska institutet i Uppsala genom argumentet att den ”eugeniska vetenskapen” skulle vara till nytta för den framtida generationen.²¹²

I Keys banbrytande verk *Barnets århundrade* (1900) synliggörs mycket av hennes eugeniska synsätt när hon talar om två

---

²⁰⁹ Henning E. Sandström, *Kväkarnas människosyn: en studie i den moderna kväkardomen med särskild hänsyn till Thomas R. Kelly och Richard J. Foster* (Nora, 2010), s. s. 176–185.

²¹⁰ I inledningen av 1900-talet arrangerade Fogelklou och Dagny Thorvall egna föreläsningar som bland annat handlade om Ellen Keys Livslinjer. I inledningen av 1900-talet blev Fogelklou medlem i Kristliga studentvärldsförbundet där Fogelklou och Dagny Thorvall höll föreläsningar. Fogelklou, *Barhuvad*, s. 81. Ellen Key har behandlats av forskare från skilda discipliner exempelvis Ronny Ambjörnssons biografi, *Ellen Key* samt Emma Vikströms doktorsavhandling *Skapandet av den nya människan*. Se även: Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, 126–132; Hartman, *Det pedagogiska kulturarvet*, s.188–200.

²¹¹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 81. Ambjörnsson framhåller att Keys livstro inte ska betraktas som en kristen tro, utan mer som en livshållning förankrad i politiska och vetenskapliga idéer. Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 530. Keys evolutionstro diskuteras i Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 126 f.; Hartman, *Det pedagogiska kulturarvet*, s. 196.

²¹² Vikström, *Skapandet av den nya människan*, s. 157.

olika människotyper, ”undantagsmänniskor” och ”vanliga människor”. Undantagsmänniskorna är rustade med de ”ovanliga anlagen”. De är individer med en högre förmåga att tillägna sig teoretiska studier eller har utmärkande konstnärliga förmågor. Om naturen får ha sin naturliga gång menar Key att framtiden kommer att frambringa de ovanliga anlagen och därmed skulle samhället befolkas av en ”högre typ av människa”.²¹³ Här framträder en socialdarwinistisk tendens. I den andan framhåller hon det naturliga urvalet genom att ”lugnt och långsamt låta naturen hjälpa sig själv och endast tillse att de omgivande förhållandena understödja naturens eget arbete”.²¹⁴ För Key är målet ett samhälle som har antagit allt högre former av mänskligt liv, där utvecklingen naturligt sorterar bort mindre lämpade människotyper.²¹⁵

Bekämpandet av alla livsförminskande inflytanden kan något tillspetsat tolkas som att det endast finns utrymme för människor med ovanliga anlag i Keys samhälle. Fogelklou kritiserar Keys elitistiska tendenser i en artikel i *Ord och Bild* (1919), i vilken hon framför åsikten att Keys svaga punkt är att hon är ”förkunnare”, inte ”hjärteranssakare och sällsamt föga självranssakare”. Denna brist på självkritik menar Fogelklou sammanhänger med Keys livsåskådning, i vilken hon skiljer skarpt mellan ”undantagsmänniskor” och ”vanliga människor” och gör sig solidarisk endast med ”den bästa ungdomen i Sverige”.²¹⁶ För Fogelklou är det inte nödvändigt att kategorisera människotyper, eftersom det enligt henne inte går att definiera vad det är som är vanligt och vad som är undantag i en människa. Fogelklous relation till Key var periodvis törnbeströdd, mycket på grund av Keys människo-

---

²¹³ Key, *Barnets århundrade*, s. 9

²¹⁴ Key, *Barnets århundrade*, s. 133.

²¹⁵ Key, *Barnets århundrade*, s. 195.

²¹⁶ Fogelklou, ”Ellen Key”, s. 570 f. Se även: Emilia Fogelklou, ”Själar och ansikten, Ellen Key”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 14 (1914).

uppfattning som Fogelklou inte kunde sympatisera med.²¹⁷ Hans Larsson beskriver i en artikel i *Ord och Bild* 1935 skillnaden mellan Keys och Fogelklous synsätt. Han framhåller att Key var mer för ”praktmänniskan en personlighet i sin glans”, medan Fogelklou uppvärderade den ”förlorade sonen, en personlighet i trasor”.²¹⁸ I Fogelklous människosyn förenas människor i olikhet, medan Keys människosyn har elitistiska element som särskiljer människor på grund av olikhet.²¹⁹

Den rashygieniska aspekten i Keys tänkande är mindre smickrande med vetskap om den rashygieniska ideologins konkreta uttryck under nazismen. Under första hälften av 1900-talet var dock eugeniska idéer en källa till optimism och framtidstro. En allt igenom optimistisk syn på människan var ett genomgående drag i Keys tankestruktur, då hon var av den övertygelsen att alla människor kunde förädlas till det yttersta. I Keys tänkande intog alturismen och kärleken en central plats. Key betraktade kärleken ur ett biologiskt perspektiv genom att hävda att egoism och alturism skulle samverka i kampen mot tillvaron. Eftersom Key hade en omutlig tro på det goda i människan, har hon betecknats som en moralisk utopist.²²⁰ Moraliska utopister är en samlings-term som under första hälften av 1900-talet kan appliceras på till synes vitt skilda ideologiska grupperingar såsom anarkister, spiritister, teosofier, religiösa liberalister och fritänkare, med en optimistisk människosyn som ett gemensamt kännetecken. Moraliska utopister förkastade tidens materialism och egoism, och det fanns en stark tro på att det goda i människan skulle utvecklas genom ett moraliskt förändringsarbete.²²¹ Johnselius Theodoru menar att Fogelklous synsätt är i vissa avseenden att ”betrakta

---

²¹⁷ Key influerades således i sitt tänkande av Friedrich Nietzsches övermänniska.

²¹⁸ Larsson, ”Emilia Fogelklou”, s. 412.

²¹⁹ Hartman, *Det pedagogiska kulturarvet*, s. 196.

²²⁰ Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 128; Hartman, *Det pedagogiska kulturarvet*, s. 195 f.

²²¹ Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 12.

som en förlängning av de moraliska utopisternas tänkande” med tanke på den kritik som moraliska utopister riktade mot moderniseringen av samhället.²²² De moraliska utopisterna kritiserade visserligen, liksom Fogelklou, den sociala splittring som människan befann sig i på grund av den tekniska utvecklingen. Emellertid var de flesta moraliska utopister under första hälften av 1900-talet i hög grad anhängare av den vetenskapsrationalistiska trenden och långt ifrån lika andliga som Fogelklou.²²³ Key är i det här fallet ett exempel som kan stödja min tolkning, då hon pläderade för vetenskapsrationalismen och socialdarwinismen.

Som har visats innefattade Fogelklous samhälls- och människouppfattning ståndpunkten att individen var avskuren, egoistisk, rädd och maktbenägen. För Fogelklou var dock dessa karaktärsdrag i första hand ett samhällsrelaterat problem, vilket ingav hopp om att en förändring var möjlig mot en mer andlig livstillvaro. I förhållande till samtidens idétrender befann sig Fogelklou lite vid sidan av den vetenskapsrationalistiska trenden såsom den utvecklades alltifrån 1880-talet. Fogelklou återvänder till Geijer för att kommentera och påverka sin samtid och samhälle.

Logik och andlig intuition

Det tredje temat, logik och andlig intuition, som jag har urskilt som centralt i Fogelklous pedagogiska tänkande, bottnar i tankar som handlar om hur människan tillägnar sig kunskap och vilka konsekvenser denna kunskapsförmedling får för människans utveckling av gudsidentiteten. I detta avsnitt kan Fogelklous tankar relateras till Henri Bergsons och Hans Larssons intuitionsfilosofi.

I essäsamlingen *Medan gräset gror* II (1911) finns texter som skrevs mellan åren 1909 och 1911 i vilka Fogelklou framlägger si-

---

²²² Johnselius Theodoru, ”Så ock på jorden”, s. 38 f.

²²³ Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 81 f.

na filosofiska utgångspunkter.²²⁴ Fogelklous filosofiska synsätt bygger på uppfattningen att människan har kommit i känslomässig obalans. Detta problem härleds ur det logiska tänkandets dominans i den västerländska tanketraditionen. De samhällsstrukturer som präglar människans livstillvaro har gjort ett intrång på ”andens marker”, då ingen ”logisk *slutledning* ger Gud såsom resultat; *alltså* är han icke till”, konstaterar Fogelklou.²²⁵ I samma sekund som Gud rationaliseras bort avskaffas också människan, eftersom människan är Gud.

En central essä i *Medan gräset gror* II är ”Logik och värdevisshet”, i vilken Fogelklou introducerar detta nya ordpar för läsaren. Logik och värdevisshet (andlig intuition) är två olika tendenser hos människan som i olika tider har varit mer eller mindre dominanta. På grund av den tilltagande vetenskapliga utvecklingen har logiken alltsedan renässansen successivt trängt undan den andliga intuitionen (värdevissheten).²²⁶ Det som i tidigare tidsskeden fanns gömt i själen har tappat sin aktualitet och ersatts med ett logiskt slutledningstänkande, som är helt bundet till yttre premisser inom både vetenskap och religion. Fogelklou personifierar begreppen genom att tala om ”logikmänniskorna och värdevisshetsmänniskorna”.²²⁷ Genom att referera till en historia om Jesus illustrerar Fogelklou förmågor som är framprungna ur de olika tänkesätten. I textpassagen illustreras en grupp människor som observerar en kvinna som tömmer en alabasterflaska med dyrbar salva över Jesus huvud:

’Trehundra denarer förspillda’ ropar det matematiska tänkandet. ’En god gärning, som aldrig skall glömmas’, dömer här den inblickande förståelsen.²²⁸

---

²²⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 111.

²²⁵ Emilia Fogelklou, ”Logik och värdevisshet”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande* II (Stockholm, 1911), s. 8.

²²⁶ Fogelklou, ”Logik och värdevisshet”, s. 7.

²²⁷ Fogelklou, ”Logik och värdevisshet”, s. 11.

²²⁸ Fogelklou, ”Logik och värdevisshet”, s. 6.

Den människa som representerar det logiska tänkandet är endast bekymrad över den ekonomiska förlust som handlingen innebar. Personen rationaliserar problemet och överblickar situationen med ett "slutledningstänkande". Värdevisshetens människotyp, som i citatet tillskrivs en "inblickande förståelse", betraktar händelsen som något i moralisk mening eftersträvansvärt. Denna människotyp besitter en "värderingsförmåga" som representerar ett högre medvetande. I samband med denna diskussion understryker även Fogelklou att det logiska tänkesättet kan vara betydelsefullt, eftersom det har "avslöjat mången humbug". Problemet är att en logikmänniska har ett underskott av värdevisshet, vilket medfört en obalans. Ett överskott på logik begränsar människans möjligheter att komma i kontakt med andlig intuitiv kunskap och i stället uppträder personen överdrivet rationaliserande och kalkylerande. Logikmänniskan bygger upp argumenterande försvarstorn och förlitar sig endast på empiriska bevis, där tolkningsutrymmet är begränsat till en "oorganisk slutledningshylsa".²²⁹ Dessa rationella överläggningar hotar att analysera sönder alla värden så att det i individen uppstår "hjärtehunger" och "hjärnövermättning", konstaterar Fogelklou.²³⁰

Hjärnövermättning och hjärtehunger är två centrala begrepp i Fogelklous begreppsvärld. Hjärnövermättning är en konsekvens av logikens dominans hos individen, och människans hjärta svälter på grund av underskott på värdevisshet. För att människans gudsidentitet ska utvecklas kan inte logiken äga absolut giltighet, utan värdevissheten måste även göra anspråk på att vara absolut genom att de båda tendenserna ska "gagna varandras strävan i rytmisk följd".²³¹ Balansen som uppstår i människan bidrar till att livet får en djupare mening när individen kommit i kontakt med värdevisshetens värden. Människan kommer då att få mer

---

²²⁹ Fogelklou, "Logik och värdevisshet", s. 5.

²³⁰ Fogelklou, "Logik och värdevisshet", s. 9.

²³¹ Fogelklou, "Logik och värdevisshet", s. 12

vetskap om livets ”rytmik”, som i essän beskrivs som en ”skummande skapelseflod”.²³² Floden symboliserar ett livsförlopp. På samma sätt som floden flyter fram är personligheten i konstant tillblivelse och därmed ökar chanserna att utveckla gudsidentiteten.

Religionsfilosofen Anders Jeffner har i sin analys av Fogelklous filosofiska perspektiv uppmärksammat dynamiken i hennes tänkande. Jeffner beskriver logiken som ett yttre förhållningssätt som benämns ”observationskunskap”, medan den inre, i Fogelklous mening värdevissheten, benämns ”insikt”. Han menar att observationskunskapen i Fogelklous tänkande utnyttjas för att nå insikt. Denna dynamik förklarar han med hjälp av en analogi. Den yttre observationskunskapen gör att vi ser färgen på huset. Den inre insikten gör att vi upplever husets skönhet, vilket ger en djupare insikt än den yttre observationskunskapen. Begreppet insikt fångar dock inte Fogelklous betoning av det andligt intuitiva gudsförverkligandet. När individen skådar något, till exempel ett konstverk handlar det snarare om en förnimmelse av en gudsnärvaro som griper tag i en individ. Solidaritet kan inte förverkligas i det mänskliga kollektivet enbart genom ”intellektuell insikt” utan måste även ”gripas inifrån, genom erfarenhet i vår själsgrund” – en erfarenhet som enligt Fogelklou är gudshängivelse.²³³ Skådande och gripenhet är begrepp som återkommer genom åren i ett artiklar och essäer, inte minst när hon behandlar konstens inverkan på eleven i den pedagogiska praktiken, vilket kommer att behandlas i kapitel fem.

Fogelklous kritik av det logiska tänkandet växte fram under studietiden vid Högre lärarinneseminariet 1896. Det var under filosofen Gustav Jakob Keijsers (1844–1916) föreläsningar om C. J. Boströms filosofi som hon reagerade kritiskt mot den ensidiga framställningen av Gud som förnuft. Hon frågar sig ”Om Gud är

---

²³² Fogelklou, ”Logik och värdevisshet”, s. 9.

²³³ Fogelklou, ”Samarbetets konst”, s. 84.

kärlek – varför då alltid komma dragande med det gamla förnuf-tet, som vore det en 'finare' del av människan än den renade känslan". När Fogelklou senare studerade filosofi i Uppsala, när-mare bestämt 1906, närvarade hon vid Axel Hägerströms före-läsningar.²³⁴ Fogelklous synsätt skiljer sig från Hägerströms epistemologiska och ontologiska utgångspunkter då hon kritise-rade ett dualistiskt och objektivt synsätt. En verklighet som är grundad i ett objektivt materialistiskt synsätt innebär hos Häger-ström att det inte finns någon annan verklighet än den som går att fastställa empiriskt. Andlighet har exempelvis inte något ut-rymme i hans synsätt, eftersom Gud inte går att bevisa med lo-giska resonemang.²³⁵ Det organiska tänkandet ställs hos Fogel-klou mot ett synsätt som är statiskt och mekaniskt. Livet, enligt Fogelklou, ska inte endast upplevas genom tanken. Tänkandet har förvisso linjer, konturer, men ingen "aura" liksom en gudom-lig strålning, framhåller hon.²³⁶

Fogelklou kom i kontakt med Henri Bergsons tänkande under sin studieresa i Frankrike 1910 och jag menar att hon hämtade flera viktiga byggstenar till sitt tänkande ur Bergsons filosofi.²³⁷ Enligt Bergson är det rationella tänkandet tämligen ungt och har utvecklats parallellt med exempelvis vetenskapens rationalitets-strävanden. Det fanns enligt honom flera utvecklingslinjer, där andra former av medvetande har blivit förtryckta i människan av modernitetens yttre former. Denna förtryckta kunskap är enligt honom intuitiv kunskap. Intelligensen kan sönderdela och ana-lysera, men är begränsad därför att den inte ser helheten. För att förnimma helheten krävs intuition, vars arbetssätt påminner om instinkt. För Bergson var genuint nytänkande inte något som kunde framkallas av intellektet då intellektets kunskap är yttlig

---

²³⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 42, 73–75.

²³⁵ Järlström, "Den organiska linjen II", s. 19 f.

²³⁶ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 77. Liknade synpunkt framträder i Fogelklou, "Logik och värdevisshet", s. 11 f.

²³⁷ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 116.

och ger inte människan tillgång till insikt om sitt autentiska jag.²³⁸

År 1912 höll Fogelklou ett föredrag som behandlade Bergsons filosofi vid Lunds teologiska sällskaps årsmöte, som sedermera publicerades i *Kristendomen och vår tid* (1913) samt *Från långtansvägarna* (1917). Fogelklou menar att Bergson visade att "intelligensen aldrig mäktar fatta livet själv". Livet ska förstås som rörelse, och "rörelsens eget väsen" kan inte fångas "inom maskorna" av intelligensen.²³⁹ Bergson såg en befrielse i att andra själstyper ska få komma till sin rätt, bredvid den alltför premierade intelligensen.²⁴⁰ Ett sådant betraktelsesätt har ett psykologiskt värde då det möjliggör för individen att rannsaka sig själv och sina beteenden, vilket kräver en ansträngning. En sådan ansträngning som aktiverar personlig tillblivelse är inte sprungen ur intellektet utan ur intuitionen.

I en passage i sitt Bergsonföredrag går Fogelklou ett steg längre än Bergson genom att anmärka att han inte talar om "känslans intuition". Personlighetlivet genomsyras av ännu en "medveten aktivitetsakt" som är "känslans oändlighetsvidd", framhåller Fogelklou. Raderna är svårtolkade. Försöker Fogelklou möjligen finna ord för något som utmärker hennes eget

---

²³⁸ Henri Bergsons tänkande mottogs kritiskt av de mer radikala svenska 1880-talspositivisterna Vid Stockholms arbetarinstitut ubröts en strid i vilken Anton Nyström (1842–1931), som avfärdade Bergsons filosofi som nonsens. Vid samma debatt närvarade tjugotalshumanisten och folkbildaren Alf Ahlberg (1892–1979), som på mötet pläderade för Bergson som modefilosof. Alf Ahlberg är bland annat känd för sin insats som frihetlig demokratisk folkbildare vid Brunnsviks folkhögskola. Denna debatt har idéhistorikern Kjell Jonsson uppmärksammat i *Vid vetandets gräns: om skiljelinjer mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870–1920* (Lund, 1987), s. 173.

²³⁹ Emilia Fogelklou, "Henri Bergson och Émile Bourtroux", i *Från långtansvägarna: människor och rörelser* (Uppsala, 1916), s. 48.

²⁴⁰ Algot Ruhe, *Henri Bergson: tänkesättet Bergson i dess grunddrag* (Stockholm, 1914), s. 32 f.

författarskap och liv?²⁴¹ Resonemanget kan även kopplas till Fogelklous iver att förmedla tanken att den andliga intuitionens utveckling i individen är en väg till ett lyckligare liv. I detta liv lever människan i en förändligad tillvaro vilket beskrivs med begreppet ”ögonblicksvibrationer”.²⁴²

Hans Larssons intuitionsfilosofi var även en stor inspirationskälla för Fogelklou. Larsson, som Fogelklou stiftade bekantskap med 1907, stod för en nyorientering i idéklimatet genom sina böcker som behandlar intuitionsbegreppet. Larsson skriver i *Intuition* (1892) att en föreställning finns om att den ”intuitiva förmågan underskattas”, vilket sammanhänger med åsikten att känslan tillhör de ”lägre stadierna af lif”.²⁴³ Den intuitiva kunskapen utmärker den estetiska åskådningen och är i första hand ett ”lust-värde” och i andra hand ett ”teoretiskt värde”. Människan måste öva sin intuitiva kunskap för att komma i kontakt med den kreativa aspekten av sig själv, vilket berikar livet eftersom Larsson menar att kreativitet väcker lusten att leva.²⁴⁴ I Fogelklous pedagogiska synsätt blir det tydligt att en avsikt i undervisningen är att aktivera intuitionen i eleven med hjälp av ett estetiskt åskådningsmaterial. Inspiration till dessa tankar fick Fogelklou troligen från Hans Larsson.

Fogelklou deltog aktivt i den filosofiska diskussion som fördes kring intuitionsbegreppet under 1900-talets första decennium.²⁴⁵ Som idéhistorikern Kjell Jonsson också har konstaterat

---

²⁴¹ Meijling Bäckman tolkar passagen som ett sätt för Fogelklou att finna ord för något som utmärker hennes författarskap. Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 47; Emilia Fogelklou, ”Om Henri Bergsons filosofi”, i *Kristendomen och vår tid* (1913), s. 161 f.

²⁴² Fogelklou, ”Om Henri Bergsons filosofi”, s. 162.

²⁴³ Hans Larsson, *Intuition: några ord om diktning och vetenskap* (Stockholm, 2012), s. 9 f.

²⁴⁴ Larsson, *Intuition*, s. 13.

²⁴⁵ Flera forskare har uppmärksammat Fogelklous tänkande i relation till Bergsons intuitionsfilosofi. Meijling Bäckman menar att Bergsons intuitionsmetod kan speglas i Fogelklous tankevärld, då hon hela sitt liv ville motverka

blev diskussionen kring intuitionsbegreppet en filosofisk trend i inledningen av 1900-talet mot bakgrund av en tilltagande kritik mot ett ensidigt vetenskapligt betraktelsesätt.²⁴⁶ Larssons och Bergsons synsätt var dock långt ifrån lika andligt färgade som Fogelklous tänkesätt, något som inte i någon nämnvärd grad har uppmärksamrats i tidigare forskning. Min tolkning av Fogelklous begreppsvärld är att värdevisshet (den andliga intuitiva känslan) är kopplad till den inre gudsidentifikationen. Även om Larsson vände sig mot upplysningens snäva framtegs- och vetenskapstro var hans tänkande i större utsträckning färgat av förra sekelskiftets vetenskapliga vurm.²⁴⁷

Det tema som har analyserats i detta avsnitt inbegriper ett filosofiskt ställningstagande om människans sätt att tillägna sig kunskap genom logik och intuition (logik och värdevisshet) samt vilka konsekvenserna blir för individens förhållande till sig själv och andra medmänniskor. Fogelklou förordade en harmonisering av logik och intuition för att främja utvecklandet av den andliga intuitionen, i min tolkning gudsidentiteten, och därigenom få möjlighet att leva ett autentiskt liv.

Det kreativa och andliga arbetet och den närvarande gudsidentiteten

Det fjärde tema som jag har urskilt i materialet, rör det kreativa och andliga arbetsvärdet och den närvarande gudsidentiteten. Detta tema är framför allt framträdande i essäsamlingarna

---

särhållandet mellan logik och intuition. Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 46 f. Se vidare artiklar i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäck*: Catharina Raudvere Ellerström, "Trosliv inte trosbegrepp", s. 44–45; Björn Sahlin, "Bland franska modernister", s. 75; Nahnfeldt, "Emilia Fogelklou – tro och samhällssyn", s. 111 f.

²⁴⁶ Alltifrån 1911 växte litteraturen om Bergson och även diskussionen om intuitionsbegreppet. År 1911 publicerades Fogelklous filosofiska traktat *Medan gräset gror* I och II. Året därpå höll Fogelklou sitt föredrag om Henri Bergson. Samma år publicerades Hans Larssons *Intuitionsproblemet* samt religionshistorikern Torgny Segerstedts (1876–1945) *Det religiösa sanningsproblemet* (1912). Två år senare utkom författaren Algot Ruhes (1867–1944) *Henri Bergson* (1914).

²⁴⁷ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 135.

Människan och hennes arbete (1926) och *Medan gräset gror I och II* (1911) som en motbild som Fogelklou inspirerades av i förfluten tid. Hennes uppvärdering av tidigare historiska epoker ingår i en historieidealiserande tradition. Historieidealisterna sökte motbilder i 1200–1300-talens europeiska medeltid och då i synnerhet i medeltidsstäderna. Det var även vanligt förekommande att kasta ljus över ideala personligheter från bibeln. Exempelvis har Jesus och profeterna varit inspirationskällor för många samhällsreformatorer under 1800-talet.²⁴⁸ Fogelklous tänkesätt kan särskilt relateras till John Ruskin samt anarkisterna Leo Tolstoj och Pjotr Kropotkin.

Fogelklou uttrycker uppfattningen att människan har en förträngd gudsidentitet på grund av en obalans mellan logiken och värdevisshetens värden. I historisk tid har det dock funnits personligheter där värdevissheten och gudsidentiteten varit fullt närvarande, exempelvis hos profeterna, Jesus och Franciskus. Det var med de fattiga som Jesus och profeterna visade solidaritet. De förkunnade ett glädje- och kärleksbudskap samtidigt som de kritiserade rikedom och egoism. Mot förtrycket förmedlade de att en ny värld var i antågande, i vilken den nya gemenskapen var universell och där det rådde evig fred mellan människorna.²⁴⁹ Tolstoj blev exempelvis under sitt liv övertygad om att Jesus förkunnelse i evangelierna var en nyckel till hur människor borde leva för att vara lyckliga.²⁵⁰ Fogelklou ville med sin bok om Israels profeter, *Förkunnare* (1915) ”fästa uppmärksamheten på några av historiens människor, som vår tid behöver träffa”.²⁵¹

---

²⁴⁸ Ambjörnsson, *Socialismens idéhistoria*, s. 28 f.

²⁴⁹ Ambjörnsson, *Socialismens idéhistoria*, s. 25 f.

²⁵⁰ Marshall, *Demanding the Impossible*, s. 369.

²⁵¹ Emilia Fogelklou, *Förkunnare: En bok för lekmän om Israels profeter* (Stockholm, 1915), s. En andra förebild som Fogelklou framhåller är teologen Martin Luther. Det som särskilt framhålls i essän ”Lutherdomen” handlar om Luthers betoning av arbetet som religiös handling i vardagen. Det vardagliga arbetet är en sakral handling, som enligt Luther inte endast ger brödföda för dagen utan även

Profeterna var vanliga människor som fungerade som förebilder för högre mänskliga ideal. Det är fina porträtt som skisseras av exempelvis profeten Jesaja. Det som framhålls som särskilt förebildligt med berättelsen om Jesaja är att han personifierade ett jämlikhetsideal och en gemenskapskänsla. Det nya fredsrike som Jesaja förespråkade var inte endast en saga att drömma sig bort i utan det var verklighet, berättar Fogelklou.²⁵²

I ett antal essäer i *Medan gräset gror* II (1911) beskriver Fogelklou att Jesus genom sin utstrålning projicerade värdevisshetens värden på sina medmänniskor.²⁵³ Kristus gestaltas i texterna som ett uttryck för en ”framvällande skapelseflod av levande personlig kraft”.²⁵⁴ Den skapande kraften beskrivs som en profetisk handling gentemot de medmänniskor som Jesus mötte i vardagen. Denna handling kom till uttryck genom att han visade särskilt stor medkänsla och solidaritet med de fattiga människor som led av ”värdehunger”, ett begrepp som är likartat med Fogelklous begrepp ”hjärtehunger”.²⁵⁵ Fogelklou understryker att gudsidentiteten var närvarande i Jesus:

---

har en högre mening. Luther menar att Gud inte kan tjänas genom verklighetsflykt utan genom de vardagliga sysslorna. Fogelklou framhåller att i den bemärkelsen är arbetet en kärlekshandling hos Luther och till gagn för alla samhällsmedborgare. Emilia Fogelklou, ”Lutherdomen”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 39–46.

²⁵² Fogelklou, *Förkunnare*, s. 46. En andra förebild som Fogelklou framhåller är teologen Martin Luther. Det som särskilt framhålls i essän ”Lutherdomen” handlar om Luthers betoning av arbetet som religiös handling i vardagen. Det vardagliga arbetet är en sakral handling, som enligt Luther inte endast ger brödföda för dagen utan även har en högre mening. Luther menar att Gud inte kan tjänas genom verklighetsflykt utan genom de vardagliga sysslorna. Fogelklou framhåller att i den bemärkelsen är arbetet en kärlekshandling hos Luther och till gagn för alla samhällsmedborgare. Emilia Fogelklou, ”Lutherdomen”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 39–46.

²⁵³ Emilia Fogelklou, ”Personlighetens historiska medelpunkt”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande* II (Stockholm, 1911), s. 40 f.

²⁵⁴ Emilia Fogelklou, ”Kristen fromhet och genialitet”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande* II (Stockholm, 1911), s. 15.

²⁵⁵ Fogelklou, ”Kristen fromhet och genialitet”, s. 17.

Det var icke blott för sitt eget väsen, som Jesus av Nazareth bar på ett medvetande om en inre Gudsidentitet. Det vidunderliga är, att han, även för de till synes mest nedsjunkna människosjälar, mäktar verkställa en Gudsidentifikation, eller kanske rättare upptäcka en möjlighet därtill, som dessa människor aldrig i världen kunde drömt om själva.²⁵⁶

Jesus var en person som inte endast levde med en närvarande gudsidentitet. Han var också kvalificerad att upptäcka och framkalla den i andra människor. Jesus var en person som andra människor kunde spegla sig i för att utvecklas. Det som gjorde Jesus handling inspirerande var att han ställde varje människa inför "Gudsrosten i hennes inre".²⁵⁷ Jesus påtvingade inte sina medmänniskor yttre normer och trosföreställningar, utan han ville utveckla individens personlighet, varigenom människan kunde komma i kontakt med sin inre gudsidentitet.

Fogelklou tillägnar medeltidshelgonet Franciskus ("Frans") av Assisi en biografi.²⁵⁸ Fogelklou förklarar att under medeltiden låg värdevissheten "överst i Europas själ".²⁵⁹ Detta uttalande syftar på Franciskus, som är en historisk gestalt som levde efter värdevisshetens värden i form av en barmhärtighet och samvetsplikt gentemot den fattige. Det finns återkommande referenser till Franciskus livsideal i essäerna, i vilka Fogelklou betonar att det i mångt och mycket var Franciskus som krossade det gamla idealet för klostrets idealsamhälle. Franciskus tog inte endast ut medborgaren ur isoleringen, utan han påverkade också indirekt

---

²⁵⁶ Fogelklou, "Personlighetslivets historiska medelpunkt", s. 37 f.

²⁵⁷ Emilia Fogelklou, "Vilja vi", i *Medan gräset gror: en bok om det växande I* (Stockholm, 1911), s. 137.

²⁵⁸ Fogelklou skriver även biografier om den heliga Birgitta samt kväkarna James Nayler och William Penn. Emilia Fogelklou, *Birgitta* (Stockholm, 1919); Emilia Fogelklou, *Kväkaren James Nayler* (Stockholm, 1929); Emilia Fogelklou, *William Penn* (Stockholm, 1935); Emilia Fogelklou, *Bortom Birgitta* (Stockholm, 1941).

²⁵⁹ Fogelklou, "Logik och värdevisshet", s. 7.

samhällslivet.²⁶⁰ I Franciskus livsideal var lekfullhet och barnslighet eftersträvansvärda egenskaper, liksom viljan att tjäna något större än sig själv. De sedvanliga löftena om fattigdom, lydnad och kyskhet var dock inte det nya i Franciskus brödraskap – det var ”budet om *glädjen*”, förklarar Fogelklou.²⁶¹ Glädjens bud illustreras i den biografi som Fogelklou tillägnar honom. I biografien beskrivs den gemenskap som bröderna hade när de samlades, i vilken själviskhet hade överkommits och avundsjuka inte existerade. Bröderna utgjorde en kärleksfull helhet i det verkliga livet. Att leva i verkligheten tillsammans med andra människor ska ”vara dig mera än att dra dig tillbaka som eremit”, skriver hon.²⁶² Det är även det verklighetsnära livet som utgör Franciskus konstnärliga storhet enligt henne:

Det stora hos Frans är, att han till hela sin förmåga var levande. Det som de andra läste eller skrev eller trodde eller förstod eller kände eller gjorde – det levde han helt enkelt. För hans förstånd var mycket av det levande främmande, men för hans kärlek intet.²⁶³

Franciskus levde som han lärde, inte genom förståndet utan i högre grad av vetskapen om kärleken. Isolering är inte att föredra, utan idealet är att leva i verkligheten bland andra människor. Det som Fogelklou menar är utmärkande för Franciskus levnadssätt är att han levde ett liv oberoende av yttre materiella värden på grund av att brödraskapet levde i egendomslöshet. Det livsideal som beskrivs är ytterst immateriellt. Franciskus kläder begränsades till den grå munkkåpan och det vita repet runt midjan, som varje dag påminde honom om de tre konventlöftena som innebar att leva i lydnad, fattigdom och kyskhet.²⁶⁴

---

²⁶⁰ Emilia Fogelklou, ”Medeltiden”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926) s. 31.

²⁶¹ Emilia Fogelklou, *Frans av Assisi* (Stockholm, 1907), s. 51.

²⁶² Fogelklou, *Frans av Assisi*, s. 34.

²⁶³ Fogelklou, *Frans av Assisi*, s. 80.

²⁶⁴ Fogelklou, *Frans av Assisi*, s. 52.

Fogelklou hämtar inte endast inspiration från historiska personligheter. När Fogelklou beskriver att människan splittras och söndras på grund av att industriarbetet är mekaniskt och instrumentellt, hämtar hon impulser från tidigare historiska epoker för att visa på andra mer ideala levnadsformer. Ett ideal som framträder i essäerna är klostersonsamfundens organiska arbetsvärde. Inom dessa samfund beskrivs arbetet som ett konstnärstycke av andlig art, vilket framkallade glädje kreativitet och samhörighet. Det som i texterna uppvärderas högt är det gemensamma ägandet och det kollektiva samarbetet inom klostersonsamfundet. S:t Gallenklostret på 800-talet lyfts i sammanhanget som ett förebildligt exempel eftersom det erbjöd en ”enhetlig samhällsorganisation – ett kooperativt förbund! – av oerhört omfång”.²⁶⁵ Det som beskrivs av Fogelklou är ett samfund där friheten förvisso var beskuren, men i övrigt speglar ett individuellt uppoffrande till förmån för samhällelig gemenskap. Arbetet hade dessutom ett högre andligt syfte, vilket främjade moral och personlig utveckling. Emellertid är det inte klosterlivets asketism som är det mest eftersträvansvärda. I de essäer som analyseras här värderas en utåtriktad samhällsinsats högre, exempelvis det arbete som utfördes under medeltiden i gillena och skråna.²⁶⁶ Det inte endast är arbetsetiken bakom skråordningarna som är förebildlig, utan även den andliga grund som skråna byggde sin verksamhet på. Denna arbetsform var en utåtriktad arbetsinsats som uppfyllde religiösa arbetsetiska värden, då det inte endast handlade om att bemästra sitt yrkeskunnande utan även att främja arbetarens andliga livsföring.

I essäerna idealiseras medeltidens kreativa och andliga arbetsvärden. Den ideala miljön för arbetet är i nära kontakt med naturen, något som medeltidens arbetsliv visade prov på. Fogelklou

---

²⁶⁵ Emilia Fogelklou, ”Urkristendomen och klostersonsamfundet”, i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926), s. 26 f.

²⁶⁶ Fogelklou, ”Medeltiden”, s. 35 f.

framhåller konstkritikern John Ruskin som förebildlig och skriver att han i ett tidigt skede fördömt industrins ”fängselika lokaler med konstgjord belysning: vilka sögo människorna in i sig ifrån det friska utelivsarbetet”.²⁶⁷ I 1800-talets England var medeltidsidealiserings framträdande hos Ruskin. Ruskins bild av medeltiden var att den var ”trons epok”, vilken kontrasterades mot det moderna rationaliserade samhälle i vilket han levde. Ruskin uppvärderar skråsystemet och gillena i boken *Gotikens natur* (1905). Under dessa arbetsformer utövades arbetet som en konstform, skriver han. Arbetet visade även prov på ”andliga egenskaper”, som han menar kom till uttryck i byggnadskonsten. Dessa egenskaper beskrivs som ”fantasirikedom” och en kärlekskraft som sprids till hela samhället och främjar känslomässig utveckling.²⁶⁸

Fogelklou ser arbetsordningen under medeltiden som förebildlig då den i hennes romantiserande uppfattning var jämställd i stället för hierarkisk. I essän ”Urkristendomen och klostersonsamfunden” (1926) framhålls exempelvis medeltidens byggnadskonst som ett exempel på en jämställd arbetsform. Uppförandet av domen i Chartres anser Fogelklou vara ett av de ”utsöktaste proven på gotisk byggnadskonst”.²⁶⁹ När arbetarna byggde denna gotiska katedral var arbetet inte mekaniskt och instrumentellt, utan organiskt och andligt, eftersom arbetet gav uttryck för religiös hängivenhet. I följande citat beskrivs hur byggnadshistorien är ett kapitel om de arbetande

som i skönhet inte står efter katedralens yttre och inre företeelse. Den har inte färdigritats av en enda arkitekt för att sedan byggas på entreprenad. Den har vuxit fram som ett levande väsen, och ett helt folk har gjort sin insats i bygget, för vars realiserande här skett en

---

²⁶⁷ Fogelklou, ”Friheten inför arbetet”, s. 73.

²⁶⁸ John Ruskin, *Gotikens natur: tankar om arbetets höjande genom konsten* (Stockholm, 1905), s. 8–12.

²⁶⁹ Fogelklou, ”Urkristendomen och klostersonsamfunden”, s. 28.

samverkan av religion, konst, vetenskap, hantverk, grovarbete och naturaprestationer.²⁷⁰

Byggandet av katedralen utgjorde en symbol för det gudomliga i världen. Passagen i texten skapar en föreställning hos läsaren om att gränsen mellan den jordiska byggnaden och den himmelska verkligheten suddades ut. Den organiska och andliga arbetsprocessen sammanlänkade och jämställde yrkesformer från skilda områden ur både religiös, vetenskaplig och hantverksmässig synpunkt. Det var en kollektiv samhällsinsats då ingen enskild entreprenör kunde urskiljas, utan bygget var en gemensam angelägenhet.²⁷¹

Fogelklou inspirerades av förflutna samhällsformer och hämtade impulser från tänkare som i identifierats som historieidealister.²⁷² För många historieidealister framstod medeltidens liv som organiskt, då det fanns en föreställning om att religiösa, etiska, sociala och politiska ideal samverkade och att den sociala gemenskap som rådde bland invånarna var mer betydande än privata intressen. Den medeltida staden betraktades även i en kristen tradition som ett himmelskt paradiset. Närvaron av helighet ansågs inte endast påtaglig i kyrkorummet utan gjorde sig även påmind i staden. Innanför murarna formades en religiös mentalitet eftersom invånarna var omgivna av katedraler, livliga marknadsplatser och intellektuella miljöer. Skråna och gillena framhölls som ideala, där arbetsformer betraktades som en skapande verksamhet som bidrog till en andlig livsföring.²⁷³

---

²⁷⁰ Fogelklou, "Ur kristendomen och klosterns samfund", s. 28.

²⁷¹ Fogelklou, "Ur kristendomen och klosterns samfund", s. 29.

²⁷² I tidigare forskning har Fogelklous idealisering av medeltiden inte knutits till den historieidealiserande traditionen. Johnselius Theodoru berör i ett kortare avsnitt i sin uppsats att Fogelklou betraktade arbetet under medeltiden som ett område inom vilket det fanns möjligheter för människan att utvecklas. Johnselius Theodoru framhåller även att Fogelklous syfte med att lyfta fram katedralen i Chartres var att skapa en ny förbindelse mellan "jord och himmel, mellan människan och Gud", Johnselius, Theodoru, "Så ock på jorden", s. 40.

²⁷³ Källström, *Framtidens katedral*, s. 21.

Fogelklou ville dock inte återgå till en förfluten tid utan hämtade inspiration från historiska epoker för att kunna formulera ett samhällsligt alternativ, som även var utmärkande för historieidealister under 1800- och 1900-talen, såsom John Ruskin och anarkisterna Pjotr Kropotkin och Leo Tolstoj. Fogelklou refererar inte endast till Ruskin utan jag har även funnit referenser till anarkistiskt tankegods, till exempel Kropotkin, som idealiserade det organiska arbetsvärdet under medeltiden samt lade tonvikt på människans moraliska och andliga utveckling.²⁷⁴ Vid Göteborgs högre samskola återberättar Fogelklou att hon förkovrade sig i socialistisk litteratur och så ”läste hon naturligtvis Kropotkin”.²⁷⁵

Anarkismens idékärna inbegrep en uttalad moralfilosofisk dimension som betydde att livet hade ett existentiellt och andligt syfte. Utvecklingen av individens moral skulle uppfyllas genom en genomgripande moralisk förändring i människan, för att stärka den sociala och solidariska samverkan i kollektivet. Kropotkin menade att konsten och arbetet inte var till för människans egen skull, utan skulle ställas i samhällets tjänst för att främja högre moraliska värden.²⁷⁶ I sitt verk *Inbördes hjälp* (1903) idealiserar Kropotkin medeltidsstadens arbetsvärde och framhåller att principen om ömsesidig hjälp var bärande under medeltiden och kom till uttryck i det vardagliga umgänget, vilket bidrog till en organisk gemenskap. Denna anda av gemenskap

---

²⁷⁴ Marshall, *Demanding the Impossible*, s. 320 f.

²⁷⁵ Under Göteborgstiden höll hon föredrag om arbetsglädje när exempelvis sömmerskornas fackföreningar skulle bildas. Fogelklou, *Barhuvad*, s. 48. sömmerskornas fackföreningar skulle bildas. Fogelklou, *Barhuvad*, s. 48.

²⁷⁵ År 1902 bildades Kvinnornas fackförbund eftersom sömmerskor och hembiträden inte fick organisera sig i de manliga förbunden. Ordförande var den dansksvenska socialdemokraten och feministen Anna Sterky (1886–1939). År 1909 – efter påtryckningar – fick kvinnorna tillträde till de manliga förbunden och Kvinnornas fackförening kunde uppgå i Skrädderiarbetareförbundet. Anne-Marie Lindgren & Marika Lindgren Åsbrink, *Systrar, kamrater!: arbetarrörelsens kvinnliga pionjärer* (Stockholm, 2007).

²⁷⁶ Källström, *Framtidens katedral*, s. 67.

betraktar han som en indirekt revolt mot individualistiska uppfattningar och den konstlade arbetsmiljö som industriarbetet in-
nebar.²⁷⁷ Det som uttrycks i hans verk är hans vurm för medelti-
dens byggnadskonst som en sociopolitisk handling. Han skriver
att medeltidens arkitektur växte fram ur en föreställning om
”broderskap och samhörighet”. Den medeltida arkitekturen var
storslagen för att den föddes ur en idé om det kollektiva arbetets
sammanhållande kraft: ”En katedral eller ett rådhus symbolise-
rade storslagenheten hos en organism som bestod av alla de mur-
are och stenhuggare som rest den”.²⁷⁸ Medeltidsbyggnaden var
inte en produkt av en enda människas kraftansträngning, utan
hela staden bidrog till uppförandet av byggnaderna. I en studie
om Kropotkin från 1972 har det framhållits att han utvecklade en
teori som kan liknas vid en ”anarkistisk estetik”, som är en teori
om konstens och arbetets sociala funktion.²⁷⁹ Anarkistisk estetik
kanske är en etikett som inte helt passar in på Fogelklous tänke-
sätt. Fogelklou likställer moral och utveckling med en andlig
gudsidentitet. För Kropotkin var inte den andliga utvecklingen
det primära, utan han ivrade för samhällets och människans ve-
tenskapliga evolutionära sida.²⁸⁰

Andra anarkistiska referenser som förekommer i materialet är
den ryske anarkisten Leo Tolstoj. Tolstoj uppvärderade ett arbete

---

²⁷⁷ Pjotr Kropotkin, *Ömsesidig hjälp: en faktor i evolutionen* (Stockholm, 2017),
s. 232

²⁷⁸ Kropotkin, *Ömsesidig hjälp*, s. 255.

²⁷⁹ André Reszler, ”Peter Kropotkin and His Vision of Anarchist Aesthetics”, *Diogenes: An International Review of Philosophy and Humanistic Studies*, nr 78
(1972): 52–63. <https://doi-org.proxy.ub.umu.se/10.1177/039219217202007804>

²⁸⁰ Kropotkin tolkar Darwins evolutionism innan utgivningen av boken i en arti-
kel i tidskriften *Le Révolté*. Till skillnad från Darwins synsätt skriver Kropotkin i
artikeln att ”solidaritet och gemensamt arbete ger arten styrka i kampen för till-
varons upprätthållande mot naturens fientliga krafter.” Enligt Kropotkin var den
sociala kampen genom inbördes hjälp viktigare än kampen mellan individer av
samma art som sorteras genom det naturliga urvalet, Woodcock, *Anarkismen*, s.
178. Se vidare: Pjotr Kropotkin, *The Spirit of Revolt* (1880). [https://theanarchist-
library.org/library/petr-kropotkin-the-spirit-of-revolt](https://theanarchist-library.org/library/petr-kropotkin-the-spirit-of-revolt) (Hämtad: 23-02-28). Fi-
losofen Judith Suissa diskuterar Kropotkins tolkning av Darwin i Judith Suissa,
Anarchism and Education: A Philosophical Perspective (Oakland, 2010), s. 27.

som var skapande och andligt utvecklande. Fogelklou framhåller i essän ”Anlagen och arbetet” (1926) att han hade uttalat: ”Vad man måste börja med, om det åter skall bli människor av detta tunnhåriga, glåmiga, tandlösa och livströtta släkte, är *händerna*”.²⁸¹ Det kreativa och praktiska arbetet framhålls i citatet som idealt. Tolstojs religiösa tro bottnade i en syn på samhället där lyckan var att leva ett liv nära naturen.²⁸²

I sin bok *What is art?* (1896) framhåller han att det finns olika uppfattningar om livet men att den uppfattning som vi bör ta för sanning är att det i alla samhällen bör existera ett religiöst medvetande som driver oss framåt.²⁸³ Människan är lyckligast och mest kreativ om hon avvisar de mer konstlade yttringarna av civilisationen och i stället lever i organisk förbindelse med naturen. I Tolstojs romaner återspeglas hans samhällssyn. Exempelvis i hans skönlitterära klassiker *Anna Karenina* (1877) finns ett genomgående spänningsförhållande mellan en konstlad stadsmiljö och det naturliga lantlivet. Detta spänningsförhållande illustreras tydligt i romanens karaktärsskildring. Anna Karenina är stadsmänniska men förgörs av societetens förakt när hon lämnar sin man Konstantin Levin för en annan man. Passagerna där föraktet skildras innehåller illustrationer av stadslivets tomhet. På grund av kärlekssorg flyr Levin stadslivet och finner ro genom att komma hem till landet. Det finns avsnitt i boken där Levin får religiösa upplevelser genom närheten till naturen.²⁸⁴ Det finns flera idémässiga likheter mellan Tolstoj och Fogelklou. Tolstoj ansåg att det gudomliga existerade inom människan.²⁸⁵ I en religionspsykologisk essä från 1920 refererar Fogelklou till Tolstoj med hänvisning till en dagboksanteckning från 1898 då Tolstoj

---

²⁸¹ Fogelklou, ”Anlagen och arbetet”, s. 82; Emilia Fogelklou, ”Genombrottets avspiegling i själslivet”, i *Från själens vägar* (Stockholm, 1921), s. 156.

²⁸² Marshall, *Demanding the Impossible*, s. 370.

²⁸³ Leo Tolstoj, *What is art?* (London, 1995), s. 124.

²⁸⁴ Leo Tolstoj, *Anna Karenina* (Stockholm, 2003), s. 13, 24, 53, 109.

²⁸⁵ Marshall, *Demanding the Impossible*, s. 369; Källström, *Framtidens katedral*, s. 142.

skriver att "[e]nvar av oss är ett ljus, en gudomlig verklighet". Fogelklou påpekar att uttalandet är en klagörande och inspirerande bild för hans synsätt.²⁸⁶ Detta bildspråk är samstämmigt med hennes tal om det gudomliga i individen. Den gudomliga verkligheten, gudsidentiteten inom människan, beskrivs ofta i essäerna i termer av en gnista samt en ljuspunkt.

I Fogelklous texter framträder spänningen mellan det organiska och det mekaniska samhället. I och med denna spänning ligger det nära till hands att associera till sociologen Ferdinand Tönnies (1855–1936) begreppspar *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*. Med dessa begrepp försökte Tönnies beskriva utvecklingen av det västerländska samhället från bondesamhälle till industrisamhälle.²⁸⁷ I Tönnies tänkesätt uttrycks även en tendens till idealisering av det förflutna, vilket kan betraktas som ett utslag av en mer genomgripande samtidskritik. Jag har inte hittat några referenser i Fogelklous skrifter till Tönnies, men att hon kände till honom är ett rimligt antagande med tanke på hennes stora intresse för och kompetens inom det sociologiska fältet. Tönnies klassiska skrift *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887) var ett försök att frilägga och beskriva två kontrasterande begrepp för att sammanfatta skillnaden mellan två till synes motsatta samhällsformer. I *Gemeinschaft* präglades samhället av kärlek, vänskap och gemenskap. I *Gemeinschaft* var människor förenade i ett helt trots alla åtskiljande faktorer. Dessutom beskrivs arbetet här som skapande och kreativt och sker bäst i relation till naturen. Däremot i *Gesellschaft* som skulle illustrera det moderna industrialiserade samhället var relationerna mellan människor ytliga, rationella och kalkylerande. Kapitalismen hade fått

---

²⁸⁶ Emilia Fogelklou, "Religion och illusion", i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920), s. 203; Marshall, *Demanding the Impossible*, s. 362–372.

²⁸⁷ Gunnar Eriksson, *Platon och smitaren: vägar till idéhistorien* (Stockholm, 1989), s. 185–190.

till följd att människan inte levde i enhet utan beskrivs som splitt-
rade, egoistiska och konkurrenskraftiga.²⁸⁸

Det tema som här presenterats bildar en historisk motbild mot
det moderna samhället. För Fogelklou symboliserade medeltids-
staden en samhällssyn som uppvisade ett organiskt, andligt och
kreativt arbetsvärde i motsats till det mekaniska och instrumen-
tella arbetsvärde som gjorde sig gällande i hennes samtid.

Fogelklous samhälls- och människosyn har flera aspekter som
kan relateras till en anarkistisk idékärna, något som inte har be-
handlats i tidigare forskning. Idealiseringen av medeltiden och
vikten av ett kreativt och enkelt liv nära naturen utgör inslag i
Fogelklous pedagogiska tänkande som närmar sig anarkistiskt
tankegods i synnerhet i förbindelse med Leo Tolstojs religiösa
ansats.

En organisk livshållning och det tänkta samhällsmålet

Det femte urskilda tema i essäerna är kopplat till ett tänkt sam-
hällsmål. Även om Fogelklou värderar historiska samhällsformer
högt, såg hon inte en återgång till ett föregående stadium i histo-
rien som ett alternativ. Medeltiden används inte i texterna för att
skildra det faktiska historiska skedet, utan erbjuder snarare ett
sätt på vilket drömmar om framtiden kan förverkligas i samspel
med det samhälle som Fogelklou levde i.

Under 1800- och 1900-talen fanns i Sverige ett stort intresse
för utopiska idéer. Det gällde såväl hos kvinnorna kring kultur-
tidskriften *Tidevarvet* som den spiritistiska tanketraditionen,
Natanael Beskows gudsriketanke och kväkarnas tanketradition.
I avsnittet analyseras essäer från essäsamlingarna *Medan gräset
gror I och II* (1911), *Den allra vanligaste människan* (1928) samt

---

²⁸⁸ Jag har utgått ifrån Johan Asplunds tolkning av Tönnies. Asplund diskuterar
Tönnies begreppspar i boken *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Johan
Asplund, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft* (Göteborg, 1991), s. 63–90.

ett antal artiklar publicerade i tidskrifterna *Tidevarvet* och *Hertha* åren 1915–1923.

I *Medan gräset gror II* återfinns en mängd av Fogelklous ordkonstruktioner. När orden friläggs och analyseras utkristalliseras ett livsideal och en riktning mot ett samhällsmål. Det ideala samhället ska bygga på en ny typ av moralisk princip som benämns som en ny ”lyckomoral”, vilket innebär att människor inte bygger sin moraliska kompass efter konventioner som samhället har kommit överens om. Människan kommer enligt Fogelklous begreppsapparat inte längre att leva i det ”yttervärldsfaktiska”, utan i en inre vetskap om den inre Guden som vägledande princip.²⁸⁹ Det är inte heller en typ av moral som säger att tagande förutsätter ett givande, utan människan ska dela med sig av sitt utan att förvänta sig någonting tillbaka. När människor lever efter denna moraliska princip kommer individen att uppleva ”tillvarovisshetens lycka”.²⁹⁰ När människan lever i tillvarovissheten kommer hon att omvärdera allt vad ägande är, eftersom tillvarovisshet är en djupare lycka än någon ”ömsesidig äganderätt”. I det ideala samhället uppvärderas egendomslöshet i en livssyn som är i samklang med känslomässiga, solidariska och icke materiella värden. Den livssyn som ska präglade samhällslivet beskrivs som en livsvisshet om att livets historia är att ”förverkliga Gud”. Visionen är storslagen när Fogelklou skriver att människan kommer att förnimma en ”djupare vördnad för varje annan människovarelse, än hon någonsin förr haft”.²⁹¹

När samhällsmålet är uppnått har logik och värdevisshet harmoniserats genom en ”väsenutvidgning”, vilket innebär att

---

²⁸⁹ Emilia Fogelklou, ”Bildningstypens skridning”, *Skola och samhälle: tidskrift för folkundervisningen* (1926), s. 31.

²⁹⁰ Emilia Fogelklou, ”Alla och allt – just här och just nu”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande II* (Stockholm, 1911), s. 66; Emilia Fogelklou, ”Psykologi och religionsundervisning”, i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 147.

²⁹¹ Fogelklou, ”Isolering och gemenskap”, s. 84; Emilia Fogelklou, ”Livet mot icke-liv”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande II* (Stockholm, 1911), s. 54 f.

individens tendens att vara egoistisk, auktoritär och överdrivet rationell har avtagit. I stället har människans empati, kreativitet och intuition stärkts i personligheten vilket medfört att individen lever i "tillvarosfröjd" där kärlek präglar tillvaron.²⁹² Människan har alltså genomgått en personlighetsutveckling genom att väsenutvidga sig, vilket leder till en större acceptans för vardagen som inte alltid är tillfredställande, utmanande eller äventyrlig. När väsenutvidgning har skett lever människan i verklighetens nu och kommer att "älska mera" oavsett hur livet ter sig för stunden.²⁹³ Den utmaning som människan står inför är snarare att omfamna alla livets aspekter och lära sig att inte alltid vara tillfredsställd.

I det framtida samhället präglas inte längre människans liv av "guds-övergivenhet" och "tomhetsförmimelse" på grund av det omvändelseliv som har ägt rum då gudsidentiteten utvecklats i individen. Denna omvändelse innebär att människan inte endast har sett "elden" i sitt inre utan också lever nära den. Elden är symbol för en gudomlig "verklighetsvisshet" något som individen upplever efter det andliga genombrottet.²⁹⁴ När det ideala samhällsmålet är uppnått är gudsidentiteten närvarande i människan, vilket innebär att den inte längre betraktas som en illusion utan som högst påtagligt verklig.

Fogelklou introducerar i essäerna flera ordkonstruktioner som belyser personlighetens betydelse. "Personlig existensvisshet" som är synonymt med "personlighetsexistens" är två begrepp som Fogelklou menar kännetecknar en ny medvetenhet om den "subjektiva vissheten" om en inre verklighet i själen som representerar gudsidentiteten.²⁹⁵ I framtiden ska de mellanmänniska

---

²⁹² Fogelklou, "Alla och allt – just här och just nu", s. 67.

²⁹³ Fogelklou, "Alla och allt – just här och just nu", s. 59 f.

²⁹⁴ Fogelklou, "Religion och illusion", s. 179, 183

²⁹⁵ Fogelklou citerar Paulus uttryck: "Icke jag, utan Kristus i mig" (Galaterbrevet 2:20). Emilia Fogelklou, "Den enkelte", i *Medan gräset gror: en bok om det växande* II (Stockholm, 1911), s. 46 f.

relationerna präglas av förutsättningslös kärlek, vilket betyder att människan är i kontakt med "personlighetskärnan" (gudsidentiteten) som illustreras som en "liten ljuspunkt i väsendets stoffmassa".²⁹⁶ Personlighetskärnan eller "personlighetsgnistan" ska likställas med värdevisshetens värden (personlighetens värdevisshet).²⁹⁷ Att utveckla personlighetens värdevisshet förtar människans individualistiska centrerings på sitt eget jag. I stället stärks värdevissheten och därigenom får individen insikt i att alla människor ingår i en organisk gemenskap. I denna gemenskap betraktar människor varandra i "personlighetsbelysning" i betydelsen att skåda sina medmänniskor i ett autentiskt ljus genom att vara ödmjuk inför deras styrkor och tillkortakommanden.²⁹⁸ Det är alltigenom en optimistisk framtidsbild som genomsyrar essäerna, men samtidigt framskyntar en ovisshet om det över huvud taget är möjligt att finna "en människoart, som kan passa för detta nya universum?"²⁹⁹

I ett antal artiklar i *Hertha* och *Tidevarvet* publicerade mellan 1915 och 1923 diskuterar Fogelklou kvinnans roll i förverkligandet av samhällsmålet. Det åligger kvinnan att bidra till förändringsarbetet, men inte nödvändigtvis därför att hon skulle vara bättre än mannen, utan därför att kvinnan är olik mannen.³⁰⁰ I Fogelklous kvinnoanalys finns en dubbelhet som är intressant. Enligt Johnselius Theodoru signalerar Fogelklous visionära tänkande ett särskilt förhållande mellan Gud och kvinnan, vilket ska betraktas som ett uttryck för en feministisk vision.³⁰¹

Kvinnan har en naturgiven förmåga som hos Fogelklou beskrivs som en "faddergåva" som är starkare hos kvinnan än hos mannen. Samtidigt ges intrycket att denna förmåga har sin

---

²⁹⁶ Fogelklou, "Livet mot icke-liv", s. 53.

²⁹⁷ Fogelklou, "Isolering och gemenskap", s. 78, 82.

²⁹⁸ Fogelklou, "Livet mot icke-liv", s. 53.

²⁹⁹ Fogelklou, "Alla och allt – just här och just nu", s. 69.

³⁰⁰ Emilia Fogelklou, "Krigets facit: Ej blott vänster om, utan helt om!", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 2 (1919), s. 23.

³⁰¹ Johnselius Theodoru, "Så ock på jorden", s. 65.

bakgrund i kvinnans sociala utanförskap, vilket i högre grad betonar miljömässiga faktorer som orsak till skillnaderna mellan män och kvinnor. Som tidigare har framhållits är Fogelklous uppfattning att människan är omgärdad av kritstreck i betydelsen begränsad av partibeteckningar och ideologier. Denna begränsning gäller dock inte kvinnan i lika stor utsträckning som mannen, vilket innebär att hon med ”oförvillade ögon” kan överblicka och ifrågasätta det ”politiska eländet”.³⁰² Den nya medborgarrätten möjliggör att politiken får ett nytt tillskott av mänsklighet, själ, hjärta och solidaritet, värden som Fogelklou menar inryms i personlighetens värdevisshet. Kvinnan blir därför en central aktör för att förverkliga samhällsmålet.

Det har hävdats i tidigare forskning att Fogelklou levde i ett självvalt utanförskap från alla partibildningar och ideologier, något som bidrog till hennes särprägel som tänkare.³⁰³ I de artiklar som analyseras här uppvisar Fogelklou en annan sida. Det förefaller snarare som att hon bryter sitt självvalda utanförskap genom att positionera sig politiskt.³⁰⁴ Första världskrigets konsekvenser och den kvinnliga medborgarrättskampen väckte tydligt en politisk drivkraft hos henne som innan 1915 inte varit lika framträdande i hennes tänkande. Första världskriget hade en betydande inverkan på kvinnors ställning i samhället. Kriget bidrog till att förändra traditionella könsmonster genom kvinnors ökade deltagande på arbetsmarknaden då kvinnor tog över många av de arbeten som tidigare hade varit förbehållna män. Den kvinnliga medborgarrättskampen var en viktig del av kvinnorrättsrörelsens strävan att uppnå jämställdhet och rättvisa för kvinnor. Kampen

---

³⁰² Emilia Fogelklou, ”Gudshistoria i kvinnovärldar”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 10 (1917), s. 192; Emilia Fogelklou, ”Personlighet och offentlighet”, *Tidevarvet*, nr 6 (1924), s. 4.

³⁰³ Mejling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 39; Linder, ”En bildningskamp”, s. 775.

³⁰⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 185, 187, 193.

ledde till framsteg som rösträtt för kvinnor i flera länder, både i Europa och USA.³⁰⁵

Ett sammanhang som påverkade Fogelklous ökade intresse av politiska frågor var det nätverk som hon invigdes i genom sin medverkan i tidskrifterna *Hertha* och *Tidevarvet*. *Tidevarvet* var en partipolitiskt obunden radikal kulturtidskrift som utkom mellan åren 1923 och 1936. Tidskriften var en kanal för den Kvinnliga medborgarskolan idéprogram som vägledde den.³⁰⁶ Syftet med tidskriften var från starten tydligt formulerad. Namnet ska signalera att en ny tid är i antågande, och hos kvinnorna som drev den fanns en visionär övertygelse om att medborgarrätten, kanaliserad genom kvinnligt medborgarskap, hade en potential att förändra världen.³⁰⁷ Elin Wägner deklarerar 1928 i en tidevarvsartikel att tidevarvsgruppens tillhörighet var ”i de radikala, hemlösa vildarnas värld”.³⁰⁸

Lena Eskilsson kallar tidevarvsgruppens samhällsprogram för ”Tidsvarvsfeminismen” och karakteriserar den som en radikal form av feminism.³⁰⁹ Fogelklous samhällsmål har beröringspunkter med Tidevarvsfeminismen. Denna idémässiga influens förklaras av att Fogelklou alltifrån 1923 var med i tidskriftens redaktion. Dessutom var hon en återkommande föreläsare vid Kvinnliga medborgarskolan. Tidevarvskvinnorna motsatte sig en

---

³⁰⁵ Irene Andersson, ”Kampen för fred”, i *Kvinnohistoria i Sverige* (2011), s. 79–93.

³⁰⁶ Initiativtagarna var samma grupp av kvinnor som 1925 startade Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad. De var Elisabeth Tamm och Kerstin Hesselgren, Honorine Hermelin, Ada Nilsson och Elin Wägner. Se vidare: Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*; Levin, ”Elisabeth Tamm på Fogelstad”.

³⁰⁷ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 111.

³⁰⁸ Tidevarvsgruppen hade sin politiska bas i Föreningen frisinnaade kvinnor (FFK) som 1928 ombildades till Frisinnaade kvinnors riksförbund (FKR). På grund av att tidevarvskvinnorna var missnöjda med förbundets partilinje utvidgades 1931 FKR till ett vänsterförbund. Se kvinnornas frisinnaade idéer i exempelvis Elin Wägner, ”Fem händelserika år”, *Tidevarvet*, nr 47 (1928), s. 1.; Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 84–88; Ragna Keller, red. *Kvinnor i politiken: ur den radikala politiska veckotidningen Tidevarvet 1923–1936* (Stockholm 1971).

³⁰⁹ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 118.

uppdelning av verkligheten i politiska ”frågor”, eftersom de betraktade samhället som en organisk enhet. I de artiklar som Fogelklou publicerade i *Hertha* och *Tidevarvet* hävdar hon att själva stötestenen är att politiker inte tar hänsyn till ”personlighetsvärdet”, vilket hindrar ett nytt liv i ”stats- och samhällsvärlden”.³¹⁰ För att verklig samhällsförändring ska vara möjlig får inte det politiska förändringsarbetet sönderfalla till att gynna särintressen såsom klasser, ideologier, partier eller politiska sakfrågor. Detta synsätt kan kopplas till en bredare diskussion som pågick under 1920-talet om demokrati, majoritetsvälde, klasskonflikter och populism. Följden av industrialisering var en ökad oro för sociala orättvisor, vilket ökade det politiska engagemanget då människor började ifrågasätta den rådande klasspolariseringen. Många människor var missnöjda med det rådande systemet och krävde att samhället skulle förändras. Detta missnöje ledde till en ökad politisk aktivitet från både arbetarklassen och medelklassen.³¹¹ Fogelklou och Tidevarvskvinnornas synsätt ska inte tolkas som ett elitperspektiv, att så ett lugn och tysta de lägre klasserna. Kärnan i idéprogrammet bestod i en stark tro på individen med målsättningen att i framtiden frigöra individens andliga och kreativa krafter. Det handlade mer om moral och personlighet än partipolitiska uppgörelser.³¹²

Människors relationer till varandra skulle stärkas för att utmynna i en kärleksfull gemenskap, vilket tidevarvskvinnorna och Fogelklou betraktade som ett samhällsmål. Kvinnofrågan som sakfråga var följaktligen inte det primära, utan det handlade sna-

---

³¹⁰ Emilia Fogelklou, ”Icke i trötthetens tecken”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 6 (1918), s. 85 f; Fogelklou, ”Vägen till djupare samhällsgemenskap”, s. 52; Fogelklou, ”Personlighet och offentlighet”, s. 4.

³¹¹ Anna Friberg, ”Folkhemmets demokrati: en analys av den svenska socialdemokratins språkbruk kring demokratiska deltagareformer”, *Slagmark: tidskrift för idéhistorie*, nr 69 (2014), s. 89–104. <https://doi.org/10.7146/sl.voi69.104324>

³¹² Kerstin Hesselgren, ”Personlighetens betydelse i vår tid”, *Tidevarvet*, nr 34 (1936), s. 1; Honorine Hermelin, ”Kollektivism och individualism”, *Tidevarvet*, nr 34 (1936), s. 2.

rare om att se delen i en större helhet. Skulle denna ”gemenskapshetstyp” förverkligas, skulle olika intressen sammanfalla och övergå till ett samhälle i vilket kvinnor och män levde i ett jämbördigt förhållande med varandra.³¹³

En aspekt av Tidevarvsfeminismen som är intressant i relation till Fogelklous samhällsmål bottenar i en föreställning om att kvinnan historiskt har haft en särställning i kulturen.³¹⁴ Till exempel sympatiserade Elin Wägner med den österrikiska filosofen Rosa Mayreders (1858–1938) teori som beskriver en ”dialektisk polväxling” mellan ett matriarkat och ett patriarkat. Detta dialektiska samband bygger på idén om att en mäktig moderålder föregått det patriarkala samhällssystemet. I framtiden ska polerna syntetiseras och leda till upphörandet av det hierarkiska särskiljandet mellan män och kvinnor.³¹⁵ Fogelklou gestaltar syntesen genom karaktären Signes ord i essän ”Ett samtal om manligt och kvinnligt” (1911), ”[t]y jag tror på en ny människa inom kvinnan likaväl som inom mannen. En fri, glad, frisk och rik kvinnomänniska tror jag på”.³¹⁶

Det finns således en dubbelhet mellan ett essentialistiskt och ett socialkonstruktivistiskt synsätt i Fogelklous kvinnoosyn.³¹⁷ Första världskriget och de diskussioner som fördes i samband med genomförandet av den kvinnliga rösträtten är en viktig tidsinramning till Fogelklous tänkande exempelvis Tidevarvs-

---

³¹³ Fogelklou, ”Gudshistoria i kvinnovärldar”, s. 192; Fogelklou, ”Personlighet och offentlighet”, s. 4; Emilia Fogelklou, ”Snarare något mer”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 1 (1917).

³¹⁴ En inspirationskälla var den österrikiska filosofen Rosa Mayreders bok *Sexualitet och kultur* som översattes av Klara Johansson 1923. Elin Wägner presenterade Mayreders idéer i *Tidevarvet* som bland annat innefattade en kritik mot en ”överdriven maskulinisering av vårt andliga liv”. Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 120.

³¹⁵ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 118, 121 f.

³¹⁶ Emilia Fogelklou, ”Ett samtal om manligt och kvinnligt”, i *Medan gräset gror: en bok om det växande II*, (Stockholm, 1911), s. 109.

³¹⁷ Johnselius Theodoru, ”Så ock på jorden”, s. 1, 64 f.

gruppen.³¹⁸ Jag skulle däremot inte gå så långt som att säga att Fogelklous samhällsmål till fullo representerar Tidevarvsfeminismen. Även om Fogelklou gjorde politiska inspel mellan åren 1915–1923 övergav hon inte sin förkunnelse­dröm om att männi­skan skulle utveckla sin gudsidentitet. Kvinnans roll i samhälls­ målet ska därför inte överbetonas, eftersom hon oftare talade om människor. Det har även påpekats av Ulrika Knutsson att hon var en ”lågmäld feminist”.³¹⁹

I senare essäer och artiklar får kvinnan en mindre betydande roll. I stället ger Fogelklou plats åt en människotyp som hon ger namnet ”den allra vanligaste människan”. År 1928 skriver hon i essän med samma namn att innanför den ”allra vanligaste män­ niskan ligger härligheten och väntar”.³²⁰ I det ideala samhället har individen genomgått en kvalificerad förändring i och med att människan frigjort sig från beroenden och destruktiva beteenden och tankemönster. I det ideala samhället kommer människan att inse att Gud är en subjektiv verklighet, vilket medför att det kom­ mer att lysa av ”solidaritet tvärsigenom all nöd och hånande fiendskap”.³²¹

I det nya samhället lever den allra vanligaste människan utan fruktan, utan maktanspråk i en gemenskap med alla. Det är en individ som låter personligheten lysa så starkt att den påverkar samhället i stort. Den allra vanligaste människan är nyckeln till samhällsmålets förverkligande då han är ”Guds befriare”. Genom att Gud existerar i den allra vanligaste människan, existerar inte Gud i en annan sfär skild från människan, utan upplevs av indi­ viden som en subjektiv verklighet. Fogelklou framhåller att Gud inte får ”hållas fången i himmeln” som en vacker ”blå sten att

---

³¹⁸ Johnselius Theodoru, ”Profetisk feminism”, s. 104. Fogelklou har endast figu­ rerat i periferin i de studier som har behandlat Tidevarvsgruppen i exempelvis, Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 102.

³¹⁹ Knutsson, *Sökare, stigfinnare och gränsöverskridare*, s. 163.

³²⁰ Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan”, s. 1, 5–6.

³²¹ Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan”, s. 1, 5–6.

dikta legender om”. Nej, menar hon, för att ”från himlen vill Gud stiga ned som kvalité på jorden”.³²² När Gud är nedstigen till jorden innebär det att världen omskapas till ett himmelrike. Essän avslutas med orden att ”[f]örst så skall världen kunna skapas ny”, i stället för att blott behärskas, ”såsom i himmelen, så ock på jorden”.³²³

Jorden ska sålunda omskapas till ett himmelrike där den allra vanligaste människan lever. Den allra vanligaste människan är ett uttryck för ett människoideal i Fogelklous samhällsmål och uttrycket kan tolkas på flera olika sätt. Uttrycket kan indikera en strävan att personligen leva som den *allra* vanligaste människan. Begreppet uppvisar dock en motsättning genom tillägget ”allra” som låter oss ana en önskan hos Fogelklou att även i ”vanligheten” vara något förmer. I sin biografiska läsning tolkar Meijling Bäckman uttrycket som Fogelklous strävan att genom sitt alter ego Mi vara en förebild för en kristen människas höga andliga ideal.³²⁴ Uttrycket kan alltså uppfattas som Fogelklous egen strävan vad gäller det egna livet. Jag vill dock presentera en annan möjlig tolkning. Texter har en autonomi i förhållande till sin författare i den meningen att det inte är självklart att det är författaren som äger tolkningsföreträde. Jag läser inte begreppet ”allra” som ett förstärkningsord i betydelsen att bli den allra bästa eller att vara förmer utan snarare förknippat med en sammansättning såsom den ”allrakäraste” eller den ”allraheligaste”. Tillägget kan kopplas till människans utveckling från ett splittrat till ett mer fullkomligt tillstånd där både ödmjukhet och tillkortakommande får ett utrymme i personligheten. Till exempel beskriver Fogelklou i ett brev till Elin Wägner 1924 att ”den allra vanligaste människan” är detsamma som ödmjukhet kombinerat

---

³²² Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan”, s. 1, 5–6.

³²³ Fogelklou, ”Den allra vanligaste människan”, s. 1, 5–6.

³²⁴ Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 195.

med att kunna glädjas över andra men också kunna acceptera sina ”ofrivilliga småöjligheter”.³²⁵

En central förutsättning för att denna andliga ”själsmognad” (gudsidentiteten) ska initieras i människan är bildning. Denna åsikt blir tydligt formulerad när Fogelklou diskuterar bildning i förhållande till begreppet ”*människobildning*”.³²⁶ Enligt Fogelklou var samhällets grundproblem och samtidigt dess lösning ”*frågan om människan*; det finns ingen annan lösning än ett uppbyggande av den mänskliga karaktären”.³²⁷ I nästa kapitel återkommer jag till bildning som en central beståndsdel i Fogelklous strävan att människan ska bli den allra vanligaste människan.

Fogelklous samhällsmål om att skapa ett himmelrike på jorden är ett uttryck för ett utopiskt tänkande. Industrialisering och kapitalism utgjorde för Fogelklou hotet mot människans frihet och sociala livstillvaro, vilket man ville råda bot på genom att finna alternativ för framtiden. Det går att urskilja ett antal gemensamma samhällsideal som uttrycktes bland utopister men möjligen lika många drag som särskiljer dessa från varandra. Detta motsägelsefulla förhållande illustreras väl med frasen ”den enes utopi är den andres dystopi”. Det som skiljer utopiska skildringar åt gäller i synnerhet vilket samhälle man ville se förverkligat i framtiden.³²⁸

En tanke som utvecklades i religiösa grupperingar under första hälften av 1900-talet i Sverige var en övertygelse om ett stundande himmelrike. Platsen för himmelrikets förverkligande var antingen bortom jordelivet i andra andliga dimensioner, vilket var en övertygelse inom spiritismen. Fogelklous utopi ska

---

³²⁵ Vallquist, *Kära Ili, käraste Elin*, s. 19.

³²⁶ Fogelklou, ”Bildningstypens skridning”, s. 31.

³²⁷ Fogelklou, ”Anlagen och arbetet”, s. 87.

³²⁸ Den utopiska föreställningen att utopin skulle förverkligas här och nu omhulldades av utopiska socialister under 1800-talet, vilket gav upphov till försök att förverkliga utopiska experiment. W.H.G. Armytage, *Heavens Below: Utopian Experiments in England 1560–1960* (London, 1961).

förverkligas här och nu och inbegriper en religiös vision om ett stundande himmelrike på jorden. Fogelklous synsätt ska alltså inte associeras med en spiritistisk tanketradition, där utopins förverkligande förlades till en andlig värld skild från det jordiska.³²⁹ I essäsamlingen *Från längtansvägarna* (1916) tar Fogelklou avstånd från spiritismens tankegods:

[M]isstaget hos de spiritistiska doktrinerna har bestått i att isolera andelivet från allting annat och flytta upp det i en rymd, högt över jorden – där det utsättes för att bli tolkat som blott en hägring. Vi måste besluta oss för att se kroppens liv där det är.³³⁰

För Fogelklou är den andliga verkligheten tydligt kopplad till jordelivet, vilket innebär att andligt uppvaknande blir ouppnåeligt om andelivet förläggs bortom jorden. Fogelklous synsätt beskriver Johnselius Theodoru som en ”typ av kvinnlig/feministisk visionism”, där tanken om kvinnans speciella närhet till Gud och hennes roll som världsfrälsare blir central.³³¹ Jag är som tidigare sagts av den uppfattningen att kvinnans roll i Fogelklous tänkande inte ska överbetonas då det främst handlade om mänskligheten.

Fogelklou vision om ett himmelrike på jorden har tydliga beröringspunkter med Natanael Beskows gudsrikestanke. Genom sin gudrikestanke gav Beskow uttryck för ett socialt och religiöst livsdirektiv. I skriften *Guds rike* (1931) framträder hans synsätt att människan bär Gud inom sig. Denna ”gripenhet” av Guds

---

³²⁹ År 1896 bildades den spiritistiska rörelsen De Fem i Stockholm. Gruppen utforskade den andliga världen med hjälp av meditation och seanser. Medlemmarna, som utgjordes av kvinnliga konstnärer, däribland Hilma av Klint (1862–1944), hade tidigare varit anhängare av Edelweissförbundet som var en religiös sammanslutning som förenade spiritism och teosofi med kristna ideal. Gruppen De Fem försatte sig i transliknande tillstånd och nedtecknade meddelanden från andevärlden (de höga mästarna). De Fem var aktiva fram till 1908. Sanner, *Att äska sin nästa såsom sig själv*, s. 349–354.

³³⁰ Emilia Fogelklou, ”Om Henri Bergsons filosofi”, i *Från längtansvägarna: människor och rörelser* (Uppsala, 1916), s. 73.

³³¹ Johnselius Theodoru, ”Så ock på jorden”, s. 65.

kärlek menar han befriar människan från den ”jordiska makt” som gör att människan lider i själen. Beskow anser vidare att Guds verklighet inom människan kommer att ha en stor inverkan på människans sociala verklighet, då denna närvaro upplöser yttre faktorer såsom levnadsregler och konventioner. Om människan lyssnar till Guds röst inom sig och söker sitt gudsrrike kommer ”livsproblemen” att förlösas och i framtiden leda till ”Gudsgemenskap”. Denna Gud är immanent i individen och gudsriket ska förverkligas i den jordiska verkligheten.³³² En sådan religiös hållning har i forskningen karakteriserats som en radikal kristen humanism med tonvikt på socialt hjälparbete.³³³

En tro på det inre gudomliga i människan har varit och är än idag en central tanke inom kväkarnas idétradition, och i andlig mening får Fogelklou sin slutliga hemvist hos kväkarna. Kväkarnas samfund grundades i Sverige 1936 på initiativ av bland andra Fogelklou, Dagny Thorvall och Elin Wägner. Denna utveckling startade i och med ett möte som arrangerades på Birkagårdens folkhögskola 1927.³³⁴ De centrala idéer som uttrycks i kväkarnas livshållning är att människans inre ljus hör samman med en omedelbar kontakt med verkligheten. Det är denna tonvikt på verkligheten som särskiljer gruppen från andra religiösa riktningar. Ett sammanlänkande mellan människan och det gudomliga sker genom det inre ljuset och det finns en föreställning att människan är präglad av en högre närvaro. Det är en uppmaning att hitta sig själv, ”det sanna självet”, vilket görs i närvaron i nuet och gestaltar en idé om en möjlig gemenskap mellan människor.³³⁵ I essän ”Helgonets själstyp och profetens” (1920) illustre-

---

³³² Natanael Beskow, *Guds rike* (Stockholm, 1931), s. 101, 110 f, 216.

³³³ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 138.

³³⁴ Fogelklou, *Resfärdig*, s. 74.

³³⁵ Sandström, *Kväkarnas människosyn*, s. 176–185.

ras gudsidentiteten som ett inre frö ett embryo som bor i allas själar.³³⁶

Fogelklous samhällsmål var att skapa ett himmelrike på jorden där den allra vanligaste människan lever. Hennes synsätt representerar ett visionärt tänkande som har rötter i kväkarnas livssyn och människouppfattning.

Summering

I detta kapitel har jag analyserat fem centrala teman i Fogelklous syn på människa, samhälle och kunskap. Det första temat handlar om det mekaniska och instrumentella arbetet inom industrin som Fogelklou ansåg splittrade människan och omöjliggjorde en positiv förändring eftersom människor på grund av arbetssituationen led av känslomässig avstängdhet. Denna känslomässiga avstängdhet innebär en förträngd gudsidentitet, vilket det andra temat handlar om. Människans gudsidentitet måste utvecklas för att det splittrade tillståndet ska upphävas. I Fogelklous syn på kunskap som framkommer i tema tre är logik och intuition (eller "värdevisshet") centrala begrepp. Logik och värdevisshet måste balanseras för att gudsidentiteten ska utvecklas och hjärnövermättning och hjärtehungre stillas. I tema fyra ställs det rådande mekaniska, samhället mot ett medeltida samhälle som enligt Fogelklou var organiskt i vilket arbetet var andligt, skapande och jämlikt. Detta samhällstillstånd skulle mycket bättre kunna främja hennes samhällsmål eftersom människan i högre grad levde i kontakt med sin inre gudsidentitet. I anknytning till det femte temat diskuteras ett tänkt samhällsmål, vilket inbegriper en vision om ett himmelrike på jorden där den allra vanligaste människan bor. I framtiden ska samhället präglas av förutsättningslös kärlek, där människan lever i en organisk gemenskap. I Fogelklous vision om himmelriket får kvinnan en viss betydelse

---

³³⁶ Emilia Fogelklou, "Helgonets själstyp och profetens", i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920), s. 147.

men denna ska inte överbetonas, eftersom det i första hand handlade om människor.

Sammantaget kan sägas att Fogelklou i sitt synsätt om människan, samhälle och kunskap hade ett samtidskritiskt anslag. När det gäller samtidens idéströmningar har hennes vision om ett himmelrike beröringspunkter med Tidevarvsfeminismens syntestänkande samt till Beskows Gudsriketanke. I andlig mening fick dock Fogelklou sin slutliga hemhörighet hos kväkarna. Fogelklous samtidskritiska tänkande var en viktig utgångspunkt för hennes pedagogiska tänkande, som nästa kapitel kommer att handla om.

I det idéhistoriska sammanhanget representerar Fogelklou ett utopiskt romantiskt synsätt med betoning på solidaritet och andlighet som närmast anknyter till Beskows gudsriketanke, Geijers personlighetstanke, kväkarnas livshållning och anarkistiskt tankegods. Fogelklou befann sig lite vid sidan av den vetenskapsrationalistiska trend som utvecklades i Sverige alltifrån 1880-talet. Denna diskreptans framstår särskilt tydligt vid en jämförelse med Ellen Keys upplysningsrationalistiska och elitistiska samhälls- och människouppfattning som Fogelklou reagerade emot.

Kapitel 4. Pedagogiska huvudprinciper

De pedagogiska huvudprinciperna ska läsas i ljuset av Fogelklous samtidskritik och hennes syn på samhälle, människa och kunskap. I de pedagogiska essäerna framträder en övertygelse om att bildning är en förutsättning för att hjärnövertningen ska avta och hjärtehungern stillas och för att människans gudsidentifikation ska utvecklas. Med Fogelklous starka fokus på bildning blir det tydligt att de pedagogiska huvudprinciperna inte uteslutande handlar om att överföra kunskap till eleven, utan synsättet inbegriper även en ambition att skapa en djupare förståelse för människans roll i världen och (ut)bildningens potential att förändra den.

I kapitlet redogör jag först för Fogelklous kritik av samtidens skola. Därefter har jag i materialet urskilt tre pedagogiska principer som förefaller viktiga för att det nya samhällstillståndet ska kunna förverkligas. Den första principen är att elevens anlag ska tillvaratas genom att teori och praktik varvas. Den andra principen handlar om att balansera logik och värdevisshet genom individualisering och psykologisering. Den tredje principen är att lära eleven att tolka symbolerna i dikt och konst. I kapitlet speglas hennes synsätt mot tongivande reformpedagoger och av tidigare forskning formulerade bildningsideal.

Det källmaterial som analyseras i kapitlet består ett 20-tal essäer och artiklar som publicerades under 1920-talet.³³⁷ Dessutom berörs ett antal essäer i de senare essäsamlingarna *Form och strålning* (1958) och *Minnesbilder och ärenden* (1963).

Samhälleliga förutsättningar och pedagogiska idéströmningar

Synen på bildning och utbildning formades i Sverige runt förra sekelskiftet utifrån samhälleliga förutsättningar såsom

---

³³⁷ Dessa texter publicerades senare i essäsamlingarna: *Skolliv och själsliv* (1927); *Vila och arbete* (1924); *Samarbetets psykologi och förvärvslivet* (1929); *Den allra vanligaste människan* (1931).

industrialisering, urbanisering, naturvetenskapliga och tekniska innovationer samt folkrörelsens, arbetarrörelsens och kvinnorrörelsens framväxt. Den kulturella och pedagogiska idéutvecklingen bottenar i kulturradikalismen och kan grovt delas in i två olika faser. Den första fasen kännetecknades av åttiotalsradikalismen.³³⁸ Centralt för åttiotalsradikalerna var självbildningstanken, yttrandefriheten och individuellt självförverkligande. Utvecklingsoptimismen hade hos dess förespråkare ett rationalistiskt tilltal och tron på naturvetenskapen var nästintill oemotsagd. En utgångspunkt var att människan till sin natur var god och att individen genom studier och reflektion kunde utveckla högre stadier av intelligens.³³⁹

Under första halvan av 1920-talet utvecklades en andra fas. Inom kultursamhället hystes fortsatt stora förhoppningar på naturvetenskapen och även här var tilltalet rationalistiskt. Evolutionsoptimismen förändrades emellertid efter första världskrigets humanitära katastrof. Denna fas kan beskrivas som mer pessimistisk än den första fasens omutliga tro på den spencerska utvecklingsoptimistiska tanken. Genom studier av psykiatrikern Sigmund Freud (1856–1939) närdes i stället vetskapen om att människan inte endast var god utan även bar på undermedvetna dunkla sidor. Ett ökat intresse för de nya samhällsvetenskaperna kan även skönjas, när representanter inom kultur- och vetenskapssamhället kom att inressera sig för amerikansk sociologi, tillämpad psykologi och socialpsykologi. Ett väsentligt inslag i kulturdebatten gällde vilken riktning skolväsendet skulle ta.

---

³³⁸ Under 1880-talet sker en radikaliseringsprocess av kulturlivet i Sverige. Det kulturklimat som då växer fram har fått olika namn: upplysningsrationalism, kulturrationalism, 1880-talsradikalism, det moderna genombrottet, realismens årtionde, den nya upplysningen, positivismens årtionde. Jag har valt att använda begreppen upplysningsrationalism och 1880-talsradikalism vilka också förekommer i Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 70 f.

³³⁹ Christer Skoglund, "Kulturradikalismen: arvet och förnyelsen", i *Kulturradikalismen: det moderna genombrottets andra fas*, red. B. Nolin (Stockholm, 1993), s. 116.

Inom den framväxande folkbildningen kan tiden kring sekelskiftet 1900 beskrivas som en brytningstid mellan traditionsstyrda bildningsideal och pedagogiskt nytänkande.³⁴⁰

I pedagogisk bemärkelse riktades kritik mot å ena sidan folkskolans undervisning, exempelvis mekaniska undervisningsmetoder såsom katekesläsning, som innebar minnesinläring av faktakunskaper. Å andra sidan kritiserades läroverkens formalbildningsideal med dess betoning på språkinläring och strikta grammatiska kunskaper för att främja ”själva den intellektuella kraftens övning”.³⁴¹ Kritiken av lärdomsskolan och det latinska bildningsidealet utvecklades alltifrån 1880-talet, exempelvis hos skandinavismens företrädare. Företrädare för skandinavismen vurmade för det fornnordiska kulturarvet, vilket man ställde mot det ensidigt klassiska kulturarvet. Prästen och förkunnaren N. F. S. Grundtvigs (1783–1872) bildningsideologi anammades även i kritiken mot den ”latiniserade skolan med dess ytliga och torra lärdom”. Mot lärdomsskolans ytliga bildning ställdes andlig utveckling och det levande ordet som hade en direkt påverkan på människans eget liv.³⁴²

Arbetarrörelsens framväxt, det framväxande partipolitiska systemet och den nyvunna rösträtten innebar också ett nytt kunskapsbehov. Från skolpolitiskt håll hämtades inspiration ifrån upplysningens frihetspatos och självbestämmanderätt. Parallelskolesystemet ansågs klasspolariserande och utmanades av en tilltagande demokratisering.³⁴³ Den demokratiska utvecklingen medförde ett behov av nya yrkeskunskaper och av den ors-

---

³⁴⁰ Skoglund, ”Kulturradikalismen”, s. 123; Anders Burman, *Pedagogikens idéhistoria: uppfostringsidéer och bildningsideal under 2500 år*, andra uppl. (Lund 2019), s. 200 f.

³⁴¹ Niléhn, *Nyhumanism och medborgarfostran*, s. 50.

³⁴² Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 76.

³⁴³ I Sverige utvecklades ett parallelskolesystem alltifrån 1842 (då folkskolestadgan infördes) till 1962 (då grundskolereformen trädde i kraft). Skolsystemet delades upp mellan läroverk och folkskola och innebar en klasspolarisering

aken blev medborgarbildning en avgörande faktor för att individen skulle verka i samhället som en självständig och fri medborgare. Birkagårdens folkhögskola, som startade på initiativ av Natanael Beskow och Ebba Pauli 1912, präglades av Grundtvigs bildningsideologi.³⁴⁴ och är ett exempel på ett folkbildningssammanhang i vilket självbildning och medborglig bildning premierades i syfte att stilla ett andligt bildningsbehov som fanns inom arbetarklassen.

I Sverige erbjöds från reformpedagogiskt håll ett alternativ till läroverkens formalbildningsideal och auktoritära undervisningsmiljöer. Denna progressiva pedagogik omsattes i de nystartade samskolorna och flickskolorna och i folkbildningssammanhang under första halvan av 1900-talet. För det första kännetecknades rörelsen, sett från ett amerikanskt perspektiv, av ett avståndstagande från befintliga skolsystem, där skoldebattörer, pedagoger och lärare ställde en gammal "sjäslös bokskola" mot ett radikalt nytänkande. De argument som framhölls var att fler aspekter skulle tas i beaktande i undervisningen, såsom praktiska praktiker. Denna bildningsform var ett uttryck för ett självbildningsideal och skulle främja en helhetlig personlighetsutveckling, där både intellekt och känslor engagerades, inte endast teoretiska förmågor.³⁴⁵

Många initiativ togs i Sverige till att starta progressiva alternativ till läroverken och folkskolan. År 1901 grundades exempelvis Sveriges första samskola, Göteborgs högre samskola, på initiativ av en kulturborgerlig krets i Göteborg i vilken bland andra Ellen Key ingick. Denna skola var ett helt igenom privat initiativ och ska inte knytas till en folkrörelse eller folkhögskola. Det som

---

eftersom barn tidigt sorterades efter fallenhet och socioekonomisk bakgrund. En annan faktor var de höga avgifterna som medförde att det uteslutande var barn från socioekonomiskt starka hem som hade möjlighet att studera vid läroverk.

³⁴⁴ Beskow, "Vad vi vilja och hur det började", s. 18 f.

³⁴⁵ Rantatalo, *Den resande eleven*, s. 50–53; Arfwedson, *Reformpedagogik och samhälle*, s. 29–31.

genomsyrade samskolans pedagogiska program var ett arbetssätt som skulle vara undersökande och experimenterande samt överskrida de traditionella ämnesgränserna.³⁴⁶

Ett ökat krav på bildning för kvinnor utgjorde ännu en utvecklingslinje, i synnerhet i Stockholm, där ett flertal privata initiativ togs för att starta flickskolor och lärarinneseminarier. Ett exempel är Anna Sandströms skola (även Sandströmska skolan) som var en flickskola som var verksam 1883–1939. Skolan startades av reformpedagogen Anna Sandström (1854–1931) och läraren Frederique Rundquist (1848–1891) i syfte att tillämpa de pedagogiska idéer som Sandström behandlar i skriften *Realism i undervisningen* (1882). Tre decennier senare startade verksamheten på den Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad. Initiativtagaren till skolan var Elisabeth Tamm, som ansåg att kvinnor inte skulle kunna utnyttja sina nyvunna rättigheter om de inte i undervisningen tillgodogjorde sig medborgarbildning.³⁴⁷

De splittrade barnen och ungdomarna

Fogelklou var en tongivande röst i det pedagogiska samtalet i Sverige. Under 1920-talet höll hon ett antal föredrag och skrev flera artiklar som behandlar tankar om vad samhällsutvecklingen fått för psykiska konsekvenser för barnen och ungdomarna.³⁴⁸ De pedagogiska huvudprinciper som jag urskilt i materialet ska läsas mot bakgrund av de konsekvenser samhällsandan fick för barn och ungdomars livsföring. Som tidigare visats framträder i essäerna från 1911 en kritik mot logikens dominans över ”värdevissheten”, vilket lett till ett tillstånd av ”hjärnövermättning” och ”hjärtehungre”. Detta tillstånd har inneburit att individen har förträngt en inre gudsidentitet, vilket även är fallet för barnen

---

³⁴⁶ Göteborgs högre Samskola, årsredogörelse, 1903–1904 (Göteborg, 1904), s. 1–15.

³⁴⁷ Levin, *Elisabeth Tamm på Fogelstad*, s. 48.

³⁴⁸ Fogelklou diskuterar dessa aspekter i essäsamlingarna *Vila och Arbete* (1926); *Skolliv och själsliv* (1927) samt i tidskriften *Skola och samhälle*.

och ungdomarna i skolan. För att individen ska utvecklas i enlighet med den inre gudsidentiteten och att himmelriket ska kunna förverkligas krävs en genomgripande förändring inom utbildningen.

Fogelklou anmärker att under rådande samhällliga förhållandena har det ”människomaterial” som kommer till storstädernas skolor redan i ett tidigt stadium ”snedvridits” och lider av psykiska brister såsom ”[s]plittring, fruktan och (mindervärdighet)”.³⁴⁹ Det mindervärde som barnen och ungdomarna lider av leder till självcentrering. I värsta fall kan denna negativism växa oproportionerligt till en fruktansvärd ”härsklystnad, stundom av hysterisk art”. Det har skett en splittring i själen på grund av samhällets benägenhet att ingjuta fruktan i individer.³⁵⁰

Fogelklou lade fram sina synpunkter om barnen och ungdomarnas mående vid det fjortonde allmänna flickskolemötet i Stockholm den 12–15 juni 1925. I essän beskrivs det moderna samhällets baksidor. Det finns inte längre tid för reflektion eller eftertanke, utan det samhällsklimat som barnen och ungdomarna präglas av baseras på konkurrens och stress. Det förefaller som om det är viktigare för individen att klättra i karriären än att reflektera över vilka konsekvenser karriärsbehovet får för den personliga livskvalitén. Det är till och med stressigt att hinna med nöjeslivet och hålla sig ”up to date”, anmärker Fogelklou.³⁵¹

Samma år som det allmänna flickskolemötet i Stockholm gav Fogelklou ett föredrag på det nordiska studentmötet i Oslo. Föredraget behandlar liknande tematik men Fogelklou är inte helt enig med de andra föredragshållarnas orsaksförklaringar till barns och ungdomars tilltagande ointresse för såväl praktiska

---

³⁴⁹ Emilia Fogelklou, ”Några psykiska faktorer i skollivet”, i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 10 f.

³⁵⁰Fogelklou, ”Psykisk nötning”, s. 28.

³⁵¹ Emilia Fogelklou, ”Ungdomen och framtiden”, i *Det fjortonde allmänna svenska flickskolemötet i Stockholm den 12–15 juni 1925* (Stockholm, 1925), s. 136 f.

som teoretiska skolämnen. Anledningar som framhölls på mötet var framför allt kopplade till yttre distraktionsmoment, såsom raster och det lockande nöjeslivet. Förklaringarna ska i större utsträckning, påpekar hon, sökas psykologiskt på ett djupare plan: ”De bero på en splittring av själskrafterna överhuvudtaget, sammanhängande med storstadsliv, övercivilisation och bristande andlig kultur.”³⁵² De yttre distraktionsmomenten är sålunda en faktor att väga in, men det är i synnerhet på ett psykiskt plan som problemet med elevens mående ska sökas. Samhällsandan urholkar etiska och andliga värden och reducerar den andliga upplevelsen till ”kritstreck”. Kritstreck betyder i det här sammanhanget att ungdomar uteslutande formar sin identitet utifrån sitt yttre. Den samhällelighet som råder, står i ”söndringens och klickväsendets tecken”, vilket motverkar gudsidentitetens utveckling mot målet att skapa ett himmelrike på jorden.³⁵³ Denna ytliga livsstil innebär att individen förlorar kontakten med en andlig livskänsla, vilket medfört att ”Gud” har förlorat sin essens i barns och ungdomars livsvärld.³⁵⁴ Barnen och ungdomarna utvecklar snarare egoistiska och dominanta beteendemönster, som driver individen till ”självlivets skräckfyllda inferno”, hävdar Fogelklou.³⁵⁵ Personen förvränger ord och intryck som inte reflekterar verkligheten som den egentligen är, oavsett hur andra människor uppfattar den. Denna individ bär på ett ständigt sårat höghod, är självupptagen och ofta avundsjuk på andra.³⁵⁶ I en un-

---

³⁵² Fogelklou, ”Några psykiska faktorer i skollivet”, s. 10.

³⁵³ Emilia Fogelklou, ”Samhällelighet, i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 48.

³⁵⁴ Fogelklou, ”Ungdomen och framtiden”, s. 137.

³⁵⁵ Fogelklou, ”Vila och arbete”, s. 75.

³⁵⁶ I essän ”Viljetyper (vilja för litet – vilja för mycket)” utreder Fogelklou olika personlighetstyper, däribland barn och ungdomar som saknar drivkrafter, uppfinningsriktighet och studieenergi. Ett annat exempel är unga brottslingar som enligt Fogelklou förvisso inte saknar uppfinningsriktighet men använder viljeenergi på fel sätt, vilket riskerar att leda till kriminalitet. Se denna diskussion i Emilia Fogelklou, ”Viljetyper”, i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928), s. 42.

dervisningssituation blir konsekvensen av sinnestillståndet att eleven saknar drivkraft och vilja att lära sig.³⁵⁷

Den kritik som uttrycks i texterna speglar en tendens som kom till uttryck inom den reformpedagogiska rörelsen.³⁵⁸ Reformpedagogiken var en mångfacetterad rörelse som tog sig många olika uttryck under första hälften av 1900-talet i bland annat Tyskland, USA och Sverige.³⁵⁹ För Fogelklou och andra samtida tänkare på svensk mark med liknande synsätt betraktades hela den moderna världen som ett hot mot moralen, bildningen och den finare kulturen. Inom arbetarrörelsen och folkrörelserna fanns en ambition att aktivt motverka negativa effekter av kulturens förfall, särskilt när det kom till uttryck i populärkulturella sammanhang. Även folkbildningsrörelsernas framväxt vittnar om ett ökat samhällsengagemang kring människans livssituation och de psykiska problem för individen som samhällsandan medförde. Av den anledningen var uppgiften inom folkbildningen att förädla nöjes- och umgängeslivet genom fostrande bildning för att motverka osedlighet och egoism.³⁶⁰

Enligt Fogelklou är barns och ungdomars psykiska lidande en direkt konsekvens av hjärnövermättning och hjärtehungre. Underskottet på värdevissheten leder till obalans och känslomässig förträngning. Det förträngda känslotillståndet hindrar barnen och ungdomarna att känna kunskapslust och inspiration i skolarbetet samt motverkar utvecklingen av gudsidentiteten. I stället

---

³⁵⁷ Fogelklou, "Vila och arbete", s. 27.

³⁵⁸ I Ellen Keys *Barnets århundrade* (1900) riktar hon kritik mot den industriella utvecklingens klasspolariserande tendenser. Samhällsklimatet bidrar till psykiskt lidande för barnen i skolan genom exempelvis barnarbete, Key, *Barnets århundrade*, s. 65 f.

³⁵⁹ Arfwedsson, *Reformpedagogik och samhälle*; Rantatalo, *Den resande eleven*, s. 59–77.

³⁶⁰ Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920* (Stockholm, 2000), s. 14 f.; Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 128; Ulf Boëthius, *När Nick Carter drevs på flykten: kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909* (Stockholm, 1989).

ökar oro och stress vilket i det långa loppet leder till en oförmåga att känna kärlek till sig själv och solidaritet med sina medmänniskor.

Fogelklous kritik mot skolan skilde sig inte nämnvärt från den utbredda kritik som riktades mot samhällsandan och dess sociala efterverkningar för barnen och ungdomarna i skolan. Det är snarare tal om en fokusförskjutning, då hon hävdade att problemen i större utsträckning låg på ett psykiskt andligt plan.

Intellektualismens kris i skolan

Tidsandans hjärnövermättning och hjärtehungre påverkade alltså barns och ungdomars psykiska mående. Det har skett en splittring i elevens själ på grund av samhällets benägenhet att ingjuta skräck i människan, vilket leder till mindervärdeskänslor redan i ung ålder. Fogelklou diskuterar i flertalet essäer och artiklar intellektualismens kris och hur den har uppkommit i skolmiljön samt vad krisen får för konsekvenser för elevernas syn på kunskap och dess inläring.³⁶¹ Det har skett en ”intellektuell utspisning” i skolorna, där många elever tvingas leva ett ”intellektuellt skenliv”.³⁶² Detta skenliv innebär att de elever som egentligen inte är intresserade av teoretiska kunskaper ändå påtvingas dem, vilket ger ännu mer minus på ”känslans sida” (ett underskott av värdevisshet). Det överrationaliserade krisskedet leder till ”skenkunskap”, vilket i sin tur bidrar till ökat psykiskt lidande, eftersom den elev som inte bemästrar teoretiska färdigheter faller i status. Dessa problem ropar på en akut lösning då

---

³⁶¹ Fogelklou, ”Samhällelighet”, s. 48. Hon diskuterar även problemen med en alltför intellektualiserad undervisning i: Emilia Fogelklou, ”Det utåtvända och det inåtvända barnet”, i *Den allra vanligaste människan* (Stockholm, 1931), s. 125; Emilia Fogelklou, ”Evangeliet och den nya psykologin”, i *Den allra vanligaste människan* (Stockholm, 1931), s. 160 f; Emilia Fogelklou, ”Kunskapsundervisning eller bekännelseundervisning”, *Skola och samhälle: tidskrift för folkundervisningen* (1926), s. 97 f; Emilia Fogelklou, ”Eros i skolåldern”, i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 37.

³⁶² Fogelklou, ”Det intellektuella skenlivet på skolbänken”, s. 153–157.

de är ödesdiga för barns och ungdomars andliga mognadsprocess. Det som blir följden hos den enskilde är en direkt fientlighet mot skolarbetet. I stället har eleverna genom "årtals plugg under trälomsförmåelse rentav gnidit in obotliga vanföreställningar om vad kunskap, arbete, frihet egentligen är", hävdar Fogelklou.³⁶³ För eleverna blir kunskapsinläringen enformig och tvångsmässig i stället för att vara en källa till frihet och andlig utveckling, vilket motverkar utvecklingen av gudsidentiteten.

Fogelklou hävdar att de elever som går i skolan har fallit offer för intellektuell skenkunskap genom att de uppmanas att endast tillgodogöra sig teoretiska studier. Inom forskningen har åttotalsradikalernas bildningssyn lite tillspetsat beskrivits som en vetenskapsrationalistisk pedagogisk trend där reformpedagogik mötte Spencers utvecklingstankar.³⁶⁴ Här var exempelvis både Ellen Key och pedagogen Anna Whitlock (1852–1930) tongivande. Key var en anhängare av den spencerska utvecklingsrationalismen samtidigt som hon, i reformpedagogisk anda, menade att en alltför förståndsmässig bildning endast utvecklade elevens förstånd och motverkade därför individens känslomässiga utveckling.³⁶⁵

Även om Fogelklou riktade kritik mot samtidsandan, har det redan konstaterades i förra kapitlet att hon inte var någon anhängare av den upplysningsrationalism som uttrycktes hos Key. I såväl Keys som Whitlocks bildningssyn betonades den moderna naturvetenskapen båda förhöll sig neutrala i religiösa frågor.

---

³⁶³ Fogelklou, "Det intellektuella skenlivet på skolbänken", s. 154.

³⁶⁴ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 71; Hatje, *Från treklang till triangeldrama*, s. 56 f.

³⁶⁵ I skriften *Bildning: några synpunkter* (1893) kritiserar Key den formella bildningen och framhåller att den enbart syftar till att förmedla faktakunskaper såsom "abstraktioner, siffror, formler och kategorier". Denna formella undervisning hindrar känslan av hänförelse inför skolarbetet och ett fritt och levande intryck av livet och världen. Key, *Bildning: några synpunkter* (Borgholm, 1992), s. 9.

Om Fogelklou såg bildningen av människan som ett medel för individen att utveckla gudsidentiteten, var exempelvis Keys övertygelse att utvecklingen av eleven inte var något gudomligt utan att det som låg till grund för samhällsordningen byggde på en evolutionistisk biologisk förändringsprocess.³⁶⁶

I början av 1900-talet kom pedagogen Anna Sandström att av-sätta spår i flick- och folkbildningssammanhang bland bildningsradikaler och kvinnogrupper. Sandström riktade kritik mot kretsen kring Key och förespråkade i stället en andlig personlighetsutveckling i bildningsprocessen. I oktober 1889 skriver Sandström i ett brev till Key att hon var för ”mystiskt anlagd” för att helt hänge sig åt kretsens rationalistiska ideal.³⁶⁷ Kvinnliga medborgarskolan byggde under 1920-talet vidare på traditionen från Anna Sandström. Honorine Hermelin hade bland annat gått på Anna Sandströms högre lärarinneseminarium 1905–1907 samt senare undervisat på seminariet 1916–1925.³⁶⁸ I denna reformpedagogiska tradition menar jag att Fogelklous pedagogiska tänkande kan speglas.

Sandströms reformpedagogiska synsätt uttrycks i hennes skrift *Realism i undervisningen* (1882), i vilken hon framhåller att den kunskap som förmedlas i skolorna är alltför formell, liksom inpackad i ett ”kryddskåp med många lådor”.³⁶⁹ Lådorna är här en metafor för utbildningssystemet som Sandström påstår är orsaken till den formalism som präglar skolan. Hon hävdar att tvinga eleven att repetera en mängd fakta är ett lika fruktlöst arbete som om man ville ”stampa fast sanden på ett flygsands-

---

³⁶⁶ Författaren Anders Jonsson diskuterar i sin biografi om Anna Withlocks hennes anknytning till åttiotalradikalismen i kapitlet ”Åttiotalradikalen”, Jonsson, *Anna Whitlock*, s. 141–164. Ronny Ambjörnsson diskussion om Ellen Keys bildningssyn i koppling till Herbert Spencer läses i, Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 180–103. Se även: Vikström, *Skapandet av den nya människan*, s. 69.

³⁶⁷ Grauers, *Anna Sandström 1854–1931*, s. 384.

³⁶⁸ Lindberg, *Kvinnor – vakna, våga!*, s. 98 f; Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 132 f.

³⁶⁹ Anna Sandström, *Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning* (Stockholm, 1882), s. 76.

fält”.³⁷⁰ De elever som tar del av dessa läroböcker kan inte leva sig in i de historiska händelserna, eftersom texterna endast förmedlar kärnfulla fakta. Hon anmärker att språket i texten är så vårdat att det är märkbart att ”stilisten” har underkuvat ”pedagogen.”³⁷¹

År 1927 hävdar Fogelklou att historieämnet är ett tydligt exempel på när formell och intellektuell skenkunskap blir påtaglig i undervisningen. Eleverna sitter i sina skolbänkar och pluggar plikttroget in ”årtal, namn och freder” som svar på frågorna, med en total avsaknad av känslan och fantasin, hävdar hon. Kunskapen övas i förhållande till en plikttrohet för att klara kurserna och utvecklar inte elevens andlighet och intuitiva insikter på ett djupare plan. I en sådan atmosfär skapas en grogrund för hjärnövermättning och hjärtehungar, när värdevissheten, såsom känslan och intuitionen, inte ges något utrymme att utvecklas.³⁷²

För att komma till rätta med formalismen i undervisningen föreslår både Sandström och senare Fogelklou alternativa läroböcker i historia. Sandström efterfrågar historieböcker som innehåller berättelser som är mer åskådliga och som ledsagar eleven rakt in i den historiska verkligheten. Lärarens berättande ska vara ”kort och mer graciöst” och förmedlas på ett dramatiskt sätt. När undervisningen är som bäst ska berättandet framkalla fantasibilder hos eleven. Det är läraren som ska leva sig in i berättelserna och på ett roligt sätt förmedla dessa till barnen. Ett förslag är att läraren skulle kunna dra nytta av den nutida konsten: ”Skalderna och konstnärerna äro ju på sitt sätt mensklighetens lärare.” Den andliga utvecklingen av personligheten ska främjas genom en konkret framställning av det goda, som det uppenbarar

---

³⁷⁰ Sandström, *Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning*, s. 84.

³⁷¹ Sandström, *Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning*, s. 49.

³⁷² Fogelklou, ”Det intellektuella skenlivet på skolbänkens”, s. 154. Liknande diskussion finns i: Fogelklou, ”Bildningstypens skridning”, s. 32.

sig först och främst i Jesus person ”Frälsaren” men även i andra ”ädla gestalter i historien”.³⁷³

Fogelklous rekommendationer är att läraren ska på ett inlevelsefullt sätt skildra ”tragiska hjältar och nidingar” och det skulle vara föredömligt om innehållet tog sin utgångspunkt i de stora andliga genombrotten inom ”personlighets- och samhällslivet”, framhåller hon. Här är, även för Fogelklou, Jesus ett ideal då han personifierar höga moraliska värden.³⁷⁴ När eleven lever sig in i den ”konstnärliga skildringen” av ett människoöde utvecklas elevens andliga, moraliska och intuitiva förmågor.³⁷⁵ Skildringarna lyfter individen till ett annat tillstånd som utvidgar perspektivet på livet och avhjälper fördomsfulla beteenden och egoistiska handlingar.

Sandström och Fogelklou konstruerade egna historielärböcker i syfte att ge utrymme i klassrummet för ett levande historieberättande.³⁷⁶ Anna Sandströms historiebok *Vikingar – Myt och verklighet* som utkom 1894 innehåller rikligt med illustrationer. Sandström skriver i förordet att ambitionen med boken är att skildra ett rikt och mångsidigt liv med hjälp av bland annat skönlitterärt källmaterial (de isländska sagorna), för att ge skildringen en dramatisk framtoning.³⁷⁷ I övrigt har boken ett traditionellt upplägg. Boken är kronologisk upplagd med start från No-

---

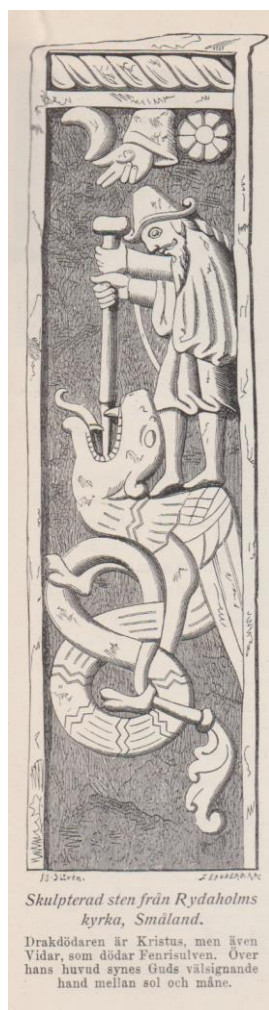
³⁷³ Sandström, *Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning*, s. 29, 50, 95.

³⁷⁴ Fogelklou framhåller Henrik van Loons *Mänsklighetens historia* (1924) som en ”genial ultramodern lärobok”. Innehållsmässigt menar hon att den belyser kulturens utvecklingslinjer och de stora politiska relationerna på ett kreativt och inlevande sätt. Det är enligt Fogelklou ett ”briljant” pedagogiskt grepp, eftersom boken är ”idéväckande värdefull”. Fogelklou, ”Bildningstypens skridning”, s. 29; Emilia Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, *Skrifter utgivna av Birkagården* (Stockholm, 1919), s. 8.

³⁷⁵ Fogelklou, ”Psykologi och religionsundervisning”, s. 147.

³⁷⁶ Anna Sandström skriver en historiebok i två volymer: *Vikingar – myt och verklighet: Nordens första storhetstid*, vol. 1, ny. rev. utg. (Stockholm, 2016); *Vikingar – uppgång och fall: Nordens första storhetstid*, vol. 2, ny. rev. utg. (Stockholm, 2016).

³⁷⁷ Sandström, *Vikingar – myt och verklighet*, vol. 1, s. 11 f.

Figur 1 Skulpterad sten från Rydaholms kyrka, Småland

förvilla människobarn.”³⁷⁹ I avsnittet ”Den andliga världen” illustrerar Fogelklou människoöden med hjälp av Rydaholmskyrkans stensulpturer, som föreställer Vidars kamp mot Fenris-

rdens första storhetstid från 700-talet, till kristnandet under Ansgar som ägde rum under 1000-talet.

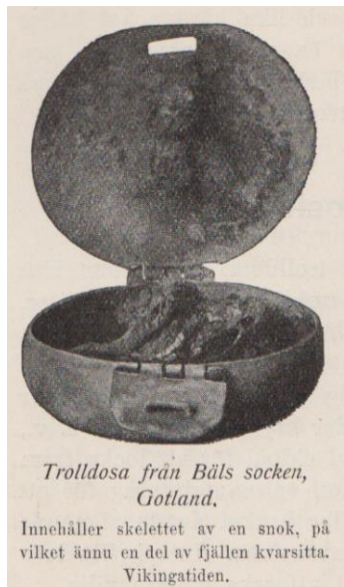
Fogelklous historielärobok *Ur fromhetslivets svensk-historia* utkom med sin första del 1916. Här presenterar Fogelklou en sammanhängande framställning av svenska folkets religiösa historia. Hon tillägnar boken Djursholms samskola där hon under fyra år hade arbetat med boken. Det är ett omfattande material som Fogelklou samlat från Nordiska museets arkiv och från landsorts-kyrkor. Den första delen omfattar tiden från tidigaste asalära fram till kristendomens genombrott och utveckling på 1200-talet.³⁷⁸ Läroboken är åskådlig och poetiskt utformad, i fråga om såväl skildringen av de historiska händelserna som de olika människoöden som presenteras.

I avsnittet ”Ondskemakter och trolldom” får läsaren ta del av historier om häxor, trollkarlar och asagudar: ”Häxorna kommer ridande i kvällsmörkret på ulvar med ormar till tömmar [...] i nattmörkret äro de och hela deras anhang i full färd med att förgöra och

³⁷⁸ Andra delen berör seklet 1250–1350. Bergman Andrews skriver att läroboken sammanför religionskultur och kyrkohistoria. Bibliotekarien Lisa Rolf (1886–1932) har hjälpt till att redigera bilderna och förse dessa med undertexter. Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 144–146.

³⁷⁹ Emilia Fogelklou, *Ur fromhetslivets svensk-historia*, del I (Stockholm, 1916), s. 43 f.

ulven.³⁸⁰ Fenrisulven är i fornnordisk mytologi ett ondskefullt väsen (myrulven) som i vargskepnad lurar i myren.³⁸¹

Figur 2 Trolldosa från Bäls socken, Gotland

en riktade sig främst till vuxna.³⁸² Det krävs en del förkunskaper för att läsaren ska kunna tillgodogöra sig innehållet. Dessutom är vissa partier inte helt lämpade för de yngre åldrarna, som i exemplet ovan, där häxor är i färd med att förvillia människobarn.

Sandströms lärobok är i högre grad än Fogelklous bok faktarik och det källmaterial som används är det material som för tids-

Läroboken fick alltigenom positiva recensioner exempelvis skriver historikern Lydia Wahlström (1869–1954) 1916 i *Hertha* att "[d]ess underton av skönhetslängtan och t ro verkar endast starkare därför att den går så dämpad genom det hela." Wahlström beundrar det sätt på vilket Fogelklou bygger denna mosaik av illustrationer och händelser. Hon menar att innehållet blottar ett "diktaretemperament", eftersom bilderna lever kvar långt efter att boken lagts åt sidan. Historieboken blev dock aldrig upptagen i skolorna och den förklaring som Wahlström ger, är att boken

³⁸⁰ Fogelklou, *Ur fromhetslivets svensk-historia*, s. 185.

³⁸¹ Det var i stället lektor Henning Wijkmarks läroboksprojekt som realiserades, till skillnad från Fogelklous lärobok var konventionellt upplagt, med ett traditionellt budskap i synnerhet i beskrivningen av kvinnan. Fogelklous tredje planerade lärobok var *Ur den kristna trons tankeliv* som skulle handla om tro och religiös erfarenhet uttryckta i traditioner och riter. Hon hade även planer för läseböcker exempelvis *Utombibliska religiösa gestalter* och *Utdrag av stora tänkarens skrifter*. Dessa utkom aldrig på läroboksmarknaden. Fogelklou, *Barhuvad*, s. 246. Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 144.

³⁸² Lydia Wahlström, "Notiser från bokvärlden", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 18 (1916), s. 392 f.

perioden finns att tillgå.³⁸³ I Fogelklous bok är källmaterialet innovativt vilket framträder genom att kronologin bryts av bibelcitat och dikter som är insprängda i den berättande framställningen.

Sandström och Fogelklou uppvärderade dock båda åskådlighet och andlighet i undervisningen. Fogelklous pedagogiska tänkande ska speglas i den reformpedagogiska tradition som Anna Sandström företrädde och som under 1920-talet präglade den pedagogiska praktiken vid Kvinnliga medborgarskolan. Samhället hade dock genomgått stora förändringar sedan slutet av 1800-talet. Reformpedagogiken tog sig under 1920-talet nya uttryck som speglade samhällets nya utmaningar och behov. Fogelklou och Fogelstadkvinnorna tog exempelvis intryck av 1920-talets socialpsykologiska trender, vilket jag kommer att återkomma till längre fram.

Fogelklou menade att eleverna i skolmiljön led av hjärnövermättning och hjärtehungre. Genom sina läromedel i historia vill hon neutralisera den överrationalisering som präglade skolmiljön.

Läraren av Guds nåde

En aspekt av Fogelklous samtidskritik som uttrycks i essäer och artiklar som behandlar pedagogiska frågor handlar om lärarens auktoritära ledarskap. Den auktoritära ledarskapsstilen som läraren i många fall utövar, förstärker osäkerheten hos de elever som inte presterar som förväntat. Läraren kommenderar eleverna till "[g]ivakt", genom att använda fruktan som "pedagogisk hushållningsprincip", framhåller Fogelklou.³⁸⁴ För eleven blir ledarskapsstilen en "psykisk jättepress" och tillvägagångssättet som går ut på bestraffningar förefaller helt meningslöst eftersom

---

³⁸³ Sandström använder de få källor som finns tillgängliga, Snorre Strulassons kungasagor samt Saxo Grammaticus danska historia. Sandström, *Vikingar – myt och verklighet*, vol. 1, s. 11 f.

³⁸⁴ Fogelklou, "Några psykiska faktorer i skollivet", s. 11.

det inte är fruktbart att straffa en elev som redan går ”i skräck för hela livet” och dessutom, som ofta görs, offentliggöra felet inför andra. Läraren ska i stället försöka nå eleven på djupt inne i elevens ”hemliga näste”.³⁸⁵ Tillrättavisar läraren eleven får det motsatt verkan då eleven hellre blir benägen att sluta sig.

Fogelklou ingick i de reformpedagogiska nätverken kring Kvinnliga medborgarskolan, som startade sin verksamhet 1925.³⁸⁶ Hermelin skriver ett brev till Fogelklou i oktober 1924. Där framhåller hon att den allmänna skolan har varit ”auktoritär” men att den på senare tid har utvecklats till en ”medborgarskola”, vilket hon med glädje vill kalla den.³⁸⁷ Fogelklous kritik mot den auktoritära lärarpersonligheten hade i hög grad inspirerats av atmosfären på Fogelstad och ligger i linje med den kritik som Hermelin uttryckte. I *Tidevarvet* publicerade Hermelin en artikelserie mellan åren 1926 och 1927 med titeln *Den nya och den gamla skolan*, där 1920-talets debatt i skolfrågor var bakgrunden, vilket placerar henne i den reformpedagogiska riktning som benämns aktivitetspedagogik. I den gamla skolan beskrivs läraren av Hermelin som en auktoritär ledare. Läraren är förpliktigad att bibringa eleverna ett mätbart kunskapsstoff. Lärandet kräver ordning, disciplin och övervakning. Den nya skolans lärarroll kräver i stället ett ledarskap som uppmuntrar till självständigt lärande och väcker kunskapslust hos eleverna. Hermelin menar att kamp och disciplin aldrig lönar sig, eftersom barn i grunden är självständiga individer med fri vilja och att de ändå kommer att göra som de vill i slutändan.³⁸⁸ Den nya skolan kommer att öppna upp för en annan form av arbetsintensitet och arb-

---

³⁸⁵ Fogelklou, ”Några psykiska faktorer i skollivet”, s. 26.

³⁸⁶ Lindberg, *Kvinnor – vakna, våga!* s. 98 f; Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 132 f.

³⁸⁷ Brev från Honorine Hermelin till Emilia Fogelklou, *Kvinnohistoriska samlingen i Göteborg*, ”Emilia Fogelklous arkiv”, A: 1:43.

³⁸⁸ Honorine Hermelin, ”Den nya skolan och den gamla”, *Tidevarvet*, nr 48 (1926), s. 1, 6.

etsro där frihet och lek, samtal och omvårdnad utgör grunden för undervisningen.

Även om Fogelklou högst troligt inspirerades av den pedagogiska miljön på Kvinnliga medborgarskolan, är det tydligt att hon inte övergav sin strävan att hitta ett sätt på vilket eleven genom bildning skulle utveckla sin inre gudsidentitet. I artikeln ”Människoskolan” (1927) diskuteras en typ av lärarpersonlighet, som kommer att möjliggöra ett undervisningsklimat som främjar elevens utveckling av gudsidentiteten. Fogelklou påstår att det är en omöjlig förväntan att tro att eleven inte ska vara ”obesmittad” av de vuxnas befästa synsätt på lärande. Orsaken menar hon är att ”seminarieundervisarna själva [...] i hög grad blivit impregnerade med föråldrade premisser – trots teoretiska modernare åskådningar”.³⁸⁹ Vad som avses med dessa inre förutsättningar antyds i en essä från 1920 med en referens till kväkaren George Fox dagbok. Enligt Fox är utbildning vid universitet inte nog föra att ”göra en människa duglig till Kristi tjänare”.³⁹⁰ Att utvecklas till ”Kristi tjänare” kräver en annan sorts lärarpersonlighet än den som utbildas vid universitetet. Det är tydligt att det inte är tillräckligt för läraren att tillgodogöra sig examenspoäng eftersom läraren då utvecklas till ”kunskapstransportören” på en ”reglementerad landsväg”.³⁹¹

Vad skolan behöver för att bryta den ”gamla formalistiska och intellektualistiska förhållningen” är ”pedagoger av Guds nåde”, slår Fogelklou fast.³⁹² Pedagoger av Guds nåde är följaktligen inte auktoritära och bestraffar inte sina elever. För att bli en fullgod lärare bör lärarens gudsidentitet redan vara fullt utvecklad. Dessa lärare har vänt sig bort från yttre kunskapsmässiga prin-

---

³⁸⁹ Emilia Fogelklou, ”Människoskolan: några reflektioner kring skolreformens inre motsägelse”, i serien *Brännande frågor* (1924), s. 14.

³⁹⁰ Emilia Fogelklou, ”Det religiösa själslivets uttrycksformer”, i *Från Själens vägar* (Stockholm, 1920). s. 16.

³⁹¹ Fogelklou, ”Människoskolan”, s. 15.

³⁹² Fogelklou, ”Människoskolan”, s. 14.

ciper och tillägnat sig en beredskap för att ifrågasätta normativa föreställningar om vad lärande är. I klassrummet ska eleverna mötas av glädje, frihet och skönhet, inte av skrämsel, tvång och enformighet. Enligt Fogelklous nyord är läraren i den framtida skolan inte en "tvångsuppfostrare", då "katederkungligheten" ska vara "alldeles borta".³⁹³

För att läraren ska få den rätta kompetensen argumenterar Fogelklou att en del av ansvaret ska läggas på lärarutbildningen. I en artikel i *Skola och samhälle* 1918 framlägger hon ett förslag på kursinnehåll som skulle möjliggöra denna kompetensutveckling. Hon skriver att det krävs ämnesöverskridande samarbeten med profanpsykologi och samvetspsykologi. Målet med ett sådant lärarseminarium är att seminaristernas vunna kunskaper inom psykologi och själskunskap ska väcka initiativ och andlig gnista i den framtida elevgruppen. Förslaget innebär en tyngdpunktsförskjutning från det "objektiva kunskapsinnehållet", som endast ger avtryck i elevernas "hjärnor", mot ett större fokus på att tillgodose ett ämnesinnehåll som utvecklar det "individuella själslivet".³⁹⁴

Även om Fogelklous synsätt har beröringspunkter med Honorine Hermelin, som ingick i den reformpedagogiska strömningen i Sverige, var Fogelklou trogen sin ambition att genom bildning väcka en gudsidentitet i eleven. Förverkligandet av denna vision förutsätter en lärarpersonlighet som har utvecklat Gud i sig själv.

Att tillvarata anlagen genom att varva teori och praktik

Fogelklou menar således att en överdriven intellektualisering i skolan och en auktoritär lärarstil, motverkar sålunda barns och ungdomars andliga utveckling mot den inre gudsidentifikationen. I kommande avsnitt behandlas den första princip som

---

³⁹³ Fogelklou, "Vilja vi", s. 117.

³⁹⁴ Emilia Fogelklou, "Seminariekurserna i kristendom några erfarenhetsrön och en slutkläm", *Skola och samhälle: tidskrift för folkundervisningen* (Stockholm, 1921). s. 255, 267.

speglar medborgaridealet i Fogelklous bildningssyn som är att tillvarata anlagen genom att varva teori och praktik. Som visades i förra kapitlet ökade Fogelklous engagemang i sociala och politiska frågor vilket innebar att hennes bildningssyn tiden före och efter första världskriget kom att präglas av ett medborgerligt bildningsideal. Medborgarbildningsidealet omfattade en uppfattning att bildning skulle vara mål- och nyttoinriktad och syfta till politisk och social fostran.³⁹⁵ I medborgarbildningsidealet ligger betoningen i bildningsmomenten på samhällsnyttighet och praktiska färdigheter, som skulle främja demokratisering och utjämna klassklyftor.³⁹⁶ I Sverige tog många pedagoger intryck av John Dewey som menade att traditionell undervisning, som fokuserade på att förmedla kunskap och fakta, inte var tillräcklig för att förbereda elever för det verkliga livet. Dewey argumenterade för en utbildning som integrerade teori och praktik, i vilken eleverna skulle lära sig att reflektera över sina erfarenheter.³⁹⁷ Deweys idéer hade stor påverkan på de bildningsmiljöer som Fogelklou befann sig i under 1920-talet, exempelvis Birkagårdens folkhögskola och Kvinnliga medborgarskolan.

Fogelklou hävdar att för att samhället och människan ska utvecklas i rätt riktning är det en nödvändighet att redan i skolan engagera både kroppen och hjärnan genom att bibringa eleverna både teoretisk och praktisk kunskap.³⁹⁸ Denna pedagogiska princip skulle i förläningen främja demokratisering och utjämna

---

³⁹⁵ I självbiografin erinrar sig Fogelklou att hon till en början avsåg sig politiska uppdrag, därför att dessa förutsatte större "politisk insikt" än hon kunde stå för. Hon syftade då på ett erbjudande som hon fått i slutet av 1915 om att bli delegat i den "centrala fredskommitté" som förlagts till Stockholm. Denna fredskommitté startade med inspiration från den internationellt uppmärksammade kvinnorrättsaktivisten Rosika Schwimmer (1877–1948). Fogelklou skulle ha samarbetat med bland andra Hans Larsson och socialdemokraten Ernst Wigforss (1881–1977). Detta politiska uppdrag och samarbete omnämns i Fogelklou, *Barhuvad*, s. 199.

³⁹⁶ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 96; Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 130.

³⁹⁷ Hartman, Sven G., Roth, Klas & Rönnström, Niclas, *John Dewey: om reflektivt lärande i skola och samhälle* (Stockholm, 2003).

³⁹⁸ Fogelklou, "Anlagen och arbetet", s. 83.

klassklyftor i samhället. För att möjliggöra en social rörlighet i det framtida arbetslivet bör läraren i ett tidigt skolstadium anpassa undervisningen för att tillvarata alla elevers ”intelligensgrader”, i relation till både teori och praktik, eftersom individen då utvecklar sina specifika anlag oberoende av samhällets förväntningar på den enskilda personens yrkesval. Här blir det särskilt viktigt att omvärdera synen på ”intellektuell omogenhet” och vilka förväntningar som läraren har på elever med olika socioekonomisk bakgrund. Individer från arbetarklassen förväntas ha förmåga att utbilda sig till ett yrke som överensstämmer med klassens status vilket då skulle vara ett yrkesinriktat arbete.

Personer som kommer från en socioekonomiskt starkare klassbakgrund förväntas i stället sträva mot ett framtida arbete inom ett mer intellektuellt område som i samhället uppbär högre status. Att elever har olika förutsättningar och klassbakgrund innebär inte att eleven är sämre eller mindre värd, vilket enligt Fogelklou tycks vara en spridd uppfattning bland skolmänniskor. Sådana förväntningar förstärker det redan starka klasspolariserade klimatet i samhället med tanke på att individen riskerar att välja ett yrke som är opassande eller rent av olämpligt. Ett olämpligt arbete förstärker personens mindervärdeskänslor då personen inte har de rätta anlagen för den syssla som utförs.

Med hänvisning till författaren Shaw Desmond (1877–1960) skriver Fogelklou att den nya framtida människotypen varken är ”överklassbestämd” eller ”underklassbestämd”, vilket skulle främja Fogelklous samhällsmål att i ”full mänsklig solidaritet bygga det nya samfundet till gagn *för det hela*”.³⁹⁹ Det finns ett värde i att alla människans förmågor utnyttjas, vilket förhindrar konkurrensbeteenden och egoistiska handlingar. Förutsättningarna för denna utvecklings förverkligande går att finna inom folkbildningsrörelsen. I folkrörelsen tecknas nya linjer av arbets-

---

³⁹⁹ Fogelklou, ”Anlagen och arbete”, s. 85 f.

enlighet ”tvärs igenom de ännu mäktiga klassfronterna”, understryker Fogelklou.⁴⁰⁰

Fogelklou argumenterar för vikten av en nyttoinriktad fostran genom att både teoretiska och praktiska moment ska inkluderas i undervisningen för att skapa förutsättningar för en ökad social rörlighet.⁴⁰¹ Teoretiska färdigheter som ska uppmuntras i undervisningen är exempelvis att eleverna ska läsa, skriva och räkna men även språk och naturvetenskapliga ämnen ska få ta plats. Praktiska ämnen ska emellertid betonas mer i undervisningen, såsom gymnastik och ”trädgårdsskötsel”, men i synnerhet gäller detta konstnärligt skapande.⁴⁰² Att praktiska ämnen värderas högre beror naturligtvis på att undervisningen redan är i överdriven grad teoretiserande och därigenom ökar graden av hjärnövmattning och hjärtehungre i skolan.

Utvecklingen av Fogelklous bildningssyn skedde under Birkagårdsåren. Hon inspirerades starkt av den så kallade ”Birkagårdsandan” med dess tonvikt på jämlikhet och andligt och socialt patos. Birkagårdens pedagogiska program hade inslag av såväl medborgarbildningsideal som självbildningsideal med tonvikt på det förra.⁴⁰³ Idén till verksamheten fick Beskow när han besökt settlementet Toynbee Hall i London. Edmund Harvey (1875–1955) var föreståndare för Toynbee Hall som var ett pionjärprojekt som förverkligade settlementidén i East Ends slumkvarter. Upprinnelsen till projektet var att studenter vid Oxforduniversitetet hade blivit upprörda över arbetarnas situation i

---

⁴⁰⁰ Fogelklou, ”Anlagen och arbete”, s. 84–87.

⁴⁰¹ Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 138.

⁴⁰² Fogelklou, ”Anlagen och arbetet”, s. 81 f.

⁴⁰³ Birkagårdens verksamhet hade givit Fogelklou en ”stabilare insikt” i hela vänsterrörelsen som hade fattats henne under göteborgsåren. Hon kunde nu förstå uppkomsten av den bitterhet som riktades mot ”överklassen”, vilket eldade på hennes eget engagemang i politiska frågor. Journalisten Ivan Oljelund (1892–1978), den dåvarande redaktören för den anarkistiska tidskriften *Brand*, höll ett föredrag på skolan som Fogelklou inspirerades av. Hon framhåller att Oljelunds kampvilja och martyrskap är det som krävs för att avskaffa klassklyftor och världskrig, Fogelklou, *Barhuvad*, s. 222.

kvarteren och därför inrättat arbetarbostäder. Hit kunde arbetarna komma för att få hjälp i allehanda ting. Settlementet i Toynbee Hall var en slags protestantisk släkting till den katolska rörelsen Le Sillon. Le Sillon motsatte sig under senare delen av 1800-talet den romersk-katolska kyrkans dogmutveckling och påvens bestämmanderätt i läro-frågor. Le Sillon startade därför studiecirklar, tidskrifter och ordnade lokaler för diskussion för att motverka dessa företeelser.⁴⁰⁴ I en minnestext från 1917 skriver Beskow att Birkagården skulle utjämna klassklyftor och verka för social och medborgerlig fostran med mottot ”En är eder mästare. I ären alla bröder” (Matt 23:8).⁴⁰⁵ Fogelklou framhåller att Birkagårdens motto inte endast var ett tidlöst fromt citat utan även en ”fredslösen” i protest mot det polariserade klimatet i samhället.⁴⁰⁶ I Beskows skrift *Arbetarrörelsens bildningsideal* (1930) skriver han att bildning syftar till att ”förhjälpa människor till en så rik personlig utveckling som möjligt” för att möjliggöra för dem att göra sin insats i samhället. I denna uppgift finns tre väsentliga delar av bildningen som han hävdar bör samverka på ett organiskt sätt: ”personlighetsbildning, medborgarbildning och fackbildning”. Medborgarbildningsidealet omsattes praktiskt på Birkagården då eleverna lärde sig att hålla föredrag, genomföra politiska sammanträden och organisera egna kommunalstämmor. Denna medborgarbildning skulle kombineras med ett självbildningsideal med betoning på personlig utveckling och livets andliga värden.⁴⁰⁷

Fogelklous tankar kring anlagens utveckling har inslag av ett medborgarbildningsideal i det avseendet att hon framhöll vikten av praktiska yrkeskunskaper för att främja social rörlighet. Fog-

---

⁴⁰⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 129–145; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 99 ff.

⁴⁰⁵ Beskow, ”Vad vi vilja och hur det började”, s. 18 f.

⁴⁰⁶ Emilia Fogelklou-Norlind, ”Inför Birkagårdens motto: anknytningar och minnespunkter”, i *Birkagården 50 år 1912–1962*, s. 22.

⁴⁰⁷ Beskow, ”Vad vi vilja och hur det började”, s. 18 f; Barrdunge, *Birkagården, andlig frihet i folkhemmet*, s. 43.

elklous synsätt har relaterats till den småskaliga pedagogiska utopin Birkagårdens folkhögskola, som gav henne ytterligare impulser för sitt pedagogiska tänkande.

Att balansera logik och värdevisshet genom individualisering och psykologisering

En central pedagogisk princip som framträder i materialet är att i undervisningen balansera logik och värdevisshet genom personlighetsanpassad individualisering och psykologisering.⁴⁰⁸ Denna princip förefaller viktig för att stilla elevens hjärnövermättnings (överskott av logik) och hjärtehungers (underskott av värdevisshet). I undervisningen ska principen förverkligas genom att i bildningsprocessen ge utrymme för såväl de känslomässiga som de intellektuella aspekterna hos individen.⁴⁰⁹ I materialet framhålls Platons ideal som ett exempel som kan anammas i skolan. De ideal som Platon framlägger i *Staten* är att individen bör utveckla förmögenheter såsom mod och vishets-hunger.⁴¹⁰ Fogelklou i skriver att dessa förmögenheter ska "likt strängarna på lyran, spännas och avspännas ända tills de nått inbördes harmoni".⁴¹¹ En människa som fostrats på det viset är både mild, tänkande och handlingskraftig. Individen har då utvecklat moraliska och sociala kvaliteter. De idéer som Fogelklou presenterade om förmögenheternas harmonisering leder tankar-

---

⁴⁰⁸ Sedan 1923 hade Fogelklou varit ansluten till Socialinstitutet för föreläsningsserier i ämnen såsom etik och senare socialpsykologi. Fogelklou håller en rad föreläsningar i psykologi både på Kvinnliga medborgarskolan och i Stockholm kring decenniet 1930. I samband med tjänstgöringen på Socialinstitutet kom Fogelklou i kontakt med föreningen SAIA (Socialarbetare inom industri- och affärs-värld) som instiftades av bland andra den liberala politikern Kerstin Hesselgren (1872–1962). Fogelklou, *Resfärdig*, s. 105.

⁴⁰⁹ Fogelklou, "Anlagen och arbetet", s. 87; Emilia Fogelklou, "Andens resning", i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 77 f.

⁴¹⁰ Emilia Fogelklou, "Platons båda stater", i *Samhällstyper och medborgarideal* (Stockholm), s. 56.

⁴¹¹ Fogelklou, "Några psykiska faktorer i skollivet", s. 9.

na till en aspekt av det nyhumanistiska bildningsidealet. Representanter för nyhumanismen ansåg att tanke känsla och vilja skulle vara intimt sammanflätade.⁴¹²

I detta bildningsideal inrymdes en idealisering av det grekiska kulturarvet, exempelvis Platon. Syftet med bildningsprocessen var att personligheten skulle harmoniseras enligt formalbildningsprincipen genom att studenternas förmågheter skulle uppövas. Enligt förmögenhetspsykologin som var en idétrend som utvecklades under 1800-talet fanns en idé att själsliga egenskaper såsom minnet och intellektet kunde tränas. I denna ”själens gymnastik” fungerade studiet av latin och matematik som ”den slipsten på vilken tankeförmågan bäst kunde skärpas”. I och med 1880-talet började emellertid latinet förlora status i takt med läroverkens reformering, en utveckling som närmast har beskrivits som en ”kulturkamp” kring latinets vara eller icke vara i utbildningssammanhang.⁴¹³

Fogelklous utgångspunkt ska inte förstås i relation till det traditionellt nyhumanistiska bildningsidealet. Fogelklou inspirerades förvisso av det klassiska kulturarvet och var väl bevandrad i den klassiska litteraturen. En ledande idé som framträder i essäerna är att en alltför teoretisk bildning inte främjade harmonisering av logik och värdevisshet, eftersom förnuftets övning och rationella inlärningsmetoder bidrog till hjärnövermättnings- och hjärtehungers. Matematik- och det naturvetenskapliga ämnet är barskrapat från det mänskliga och konstnärliga då ämnena undanskymt de emotionella receptiva sidorna av själslivet.⁴¹⁴ Den aspekt som kompletterar intellektuell bildning är ”människo-

---

⁴¹² Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 137.

⁴¹³ Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria: skola och samhälle förr och nu*, uppl. 8:3 (Lund, 2011), s. 62; Gunnar Richardson, *Drömmen om en ny skola: idéer och realiteter i svensk skolpolitik 1945–1950* (Stockholm, 1983).

⁴¹⁴ Jfr. Fogelklou, ”Bildningstypens skridning”, s. 31.

fostran”, som är synonymt med Fogelklous uttryck ”människobildning”.⁴¹⁵

Det som snarare uttrycks i materialet är ett bildningsideal som betonar utvecklingen av emotionella förmågor. Det ligger i linje med självbildningsidealet som byggde på idén om självaktivitet och personlig utveckling och skulle utvecklas i undervisningen genom bland annat självstudier och kreativa moment.⁴¹⁶ Fogelklou tog intryck av flera pedagogiska pionjärer. Med hänvisning till Pestalozzi kritiserar hon den överdrivna intellektualiseringen, där minnesträning och kunskaper skulle stivas in i elever som inte hade intresse eller förutsättningar för teoretiska studier.⁴¹⁷ Enligt Fogelklou var Pestalozzi långt före sin tid i att fatta ”självlevets djupa enhet” snarare än att se utbildning som ”upprutat i olika sorters förmögenheter”. Pestalozzi argumenterade återkommande för att det inte räckte med en ensidig utbildning av människan genom ”räkne- och matematikundervisning”, utan han sökte ”bildning till mänsklighet”, vilket endast kan blomma ut av kärlek.⁴¹⁸ Det är tydligt att Fogelklou tar efter mycket av Pestalozzis tankar kring bildning och menar att människobildning innebär att eleven ska stärka värdevisshetens värden såsom intuition och kreativitet. I den undervisning som råder agerar i stället läraren som stuveriarbetare genom att fylla lådor med alla möjliga faktakunskaper.⁴¹⁹

För att logik och värdevisshet ska harmoniseras i eleven måste den fackcentrerade systematiseringen av kunskaper ersättas med insikt i en organisk kunskapsförmedling. Harmonisering av logik och värdevisshet ska genomföras genom individualisering och

---

⁴¹⁵ Fogelklou, ”Bildningstypens skridning”, s. 31.

⁴¹⁶ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 16 f.

⁴¹⁷ Fogelklou tog intryck av pedagogen och filosofen John Dewey (1859–1952) under åren vid Göteborgs högre samskola vilket beskrivs i Fogelklou & Lönborg, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs högre samskola”, s. 7.

⁴¹⁸ Emilia Fogelklou, ”Pestalozzi redivivus”, i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 99.

⁴¹⁹ Fogelklou, ”Människoskolan”, s. 7.

psykologisering i undervisningen, hävdar Fogelklou. Detta är en metod som skulle öka lärarens möjlighet att komma i kontakt med elevens undermedvetna för att kunna upplösa känslomässiga blockeringar.⁴²⁰ I följande citat uttrycks vilken potential hon anser att psykoanalysen har för att motverka splittring och uppnå emotionell balans i individen:

Psykoanalysen har kastat ett sällsamt, nästan skrämmande ljus icke blott över splittringen där inne själens värld, utan också över vårt väsens oförstörbara hunger efter sanningen om sig själv.⁴²¹

Psykoanalytiska metoder i undervisningen ökar förutsättningen att nå individen på ett djupare själsligt plan. I bildningsprocessen är metoden en hjälp för att upptäcka elevens autenticitet. ”Hunger” kan relateras till hjärtehungern, som människan lider av. Genom att individualisera psykologisera undervisningen kommer de beteenden och föreställningar som hittills präglat individen att upphävas och det ”helhjärtade” tillståndet möjliggöras.

Metoden syftar dock inte enbart till att komma åt den, enligt Sigmund Freud, förtryckta sexualiteten. Metoden är snarare ett sätt att utveckla elevens gudsidentitet genom att blotta ”helighetsåtrån” i elevens undermedvetna. Fogelklous fokus ligger således inte på den biologiska sexualiteten utan på helighetsåtrån som ska läsas synonymt med gudsidentiteten.⁴²² Den psykoanalytiska metoden skulle nyttjas i undervisningen för att häva den kristid av ”andlig undernärighet” och felplacerad ”övermättnad”, som präglar samhällslivet, hävdar hon.⁴²³ Övermättnad anspelar här på den hjärnövermättnad som individen lider av. Det som uttrycks i essäerna kan läsas som en religiös variant av Freud.

---

⁴²⁰ Fogelklou, ”Pestalozzi redivivus”, s. 95.

⁴²¹ Fogelklou, ”Evangeliet och den nya psykologin, s. 159.

⁴²² Fogelklou, ”Evangeliet och den nya psykologin, s. 160.

⁴²³ Fogelklou, ”Kunskapsundervisning och bekännelseundervisning”, s. 97.

Fogelklou var väl insatt i Freuds psykoanalytiska teorier och det är ingen slump att de källor som är återkommande i essäerna även återfinns i bibliotekets hyllor på Kvinnliga medborgarskolan. En ambition på skolan var att sätta tidens psykologiska kunskaper i ett större sammanhang. Hermelins föreläsningar handlade framför allt om ”praktisk själskunskap” och var ett huvudämne på medborgarskolan.⁴²⁴

Fogelklou återkom ständigt till vikten av att kämpa för ”andeliv”, för att främja människobildning och ”andlig cirkulation” hos eleverna. Denna form av bildning är, som jag visat, inriktad på elevens inre andliga och moraliska utveckling för att genom bildningsprocessen frigöra gudsidentiteten. Problemet med en alltför teoretisk undervisning var en ledande uppfattning som Fogelklou höll fast vid även efter 1931. Skolutvecklingen utvecklades dock i en annan riktning. År 1958 kommenterar hon att skolan fortsatt präglas av faktacentrerad bildning och som upprätthåller det splittrade tillståndet i individen, vilket både ”lärare, elever och hela skolundervisningen lider under”.⁴²⁵

Fogelklous pedagogiska tänkande utvecklades dock initialt vid Göteborgs högre samskola 1902. Skolan tillämpade ett självbildningsideal som innebar att personlig utveckling och kreativa moment värderades högt i undervisningen. Skolan erbjöd ett rum för skapande, fantasi och lek i motsats till ett lärande som var auktoritärt och kontrollerande.⁴²⁶ Eleverna gick kurser och läste ämnen som i vanliga skolor. Det var inte på den punkten som skolan skilde sig från andra skolor. Men atmosfären och klassrummen var långt ifrån traditionellt utformade. Undervisningen på skolan var organiserat kring ett runt bord som stod i mitten av klassrummet. De besökare som kom till skolan var bland andra

---

⁴²⁴ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 171–174.

⁴²⁵ Emilia Fogelklou, ”Bildning och äkthet”, i *Form och strålning* (Stockholm, 1958), s. 211.

⁴²⁶ Fogelklou & Lönborg, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs högre samskola”, s. 7.

lyrikern Rainer Rilke (1875–1926) som gav kollegiet instruktioner i författaren August von Rodes (1751–1837) arbetsmetoder. Aktivitetspedagogiska inslag var vanligt förekommande, såsom exkursioner och utomhusaktiviteter. Eleverna besökte sockerfabriker, gjuterier och gick ner till fartygen i hamnen för att ta reda på ”last och hemort eller försöka förstå Göteborgs stadsplan”, återberättar Fogelklou i sin självbiografi. De fick vara en hel vecka på Råda gjuteri som ägdes av kemisten Gustav Ekman (1804–1876). Fogelklou erinrar sig att de bland annat hade matlagningsövningar omgivna av ”skog och lantliv”.⁴²⁷

De praktiska och teoretiska färdigheterna hade på samskolan samma prioritet i undervisningen:

Teckningen, modelleringen, borst- och bokbinderiet, allt hörde samman inbördes och med lektionstimmar-
nas arbete. Man ritade och målade till historien. Man
band själv in sina fysikskrivningar och modellerade sitt
bläckhorn.⁴²⁸

De läroböcker som låg till grund för undervisningen ”knogades ihop tillsammans med eleverna”. Ledord i undervisningsprogrammet var att inte bara kämpa för intellektuell stimulering, såsom ”klarhet och djup ej blott i teoretiska ting” utan även praktiskt. Praktiska ämnen fanns på schemat såsom träslöjd, smide, hemkunskap, musik, teater och bild och skolan hade även ett eget boktryckeri där eleverna fick trycka sina egna böcker.

I sitt minnestal beskriver Fogelklou sig själv som ett oskrivet blad vid tiden för skolans uppstart. Den vitala och kreativa miljön som kollegiet byggde upp tillsammans var formerande för såväl Fogelklou personligen som yrkesmässigt.⁴²⁹ Det unga kollegiet

---

⁴²⁷ Fogelklou & Lönborg, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs högre samskola”, s. 11, 13.

⁴²⁸ Fogelklou & Lönborg, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs högre samskola”, s. 11.

⁴²⁹ Fogelklou & Lönborg, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs Högre Samskola”, s. 7.

”invigde” sig i något som var ”stort och mycket svårt”, men som de ”dunkelt anade skulle kunna göra om hela världen” om det förverkligades. Utåt sett mottogs skolans program övervägande positivt även om styrelsen hade ett visst förbehåll då de anmärkte att de levde i en alltför privilegierad värld att den ”banbrytargärning” som skedde inte skulle kunna nå till lägre samhällsklasserna. Det intryck man får vid läsningen av minnestalet är att de visioner som låg till grund för skapandet av skolan hade varit svåra att upprätthålla. Fogelklou framhåller att det var fint att få komma tillbaka för att se det nu ”vuxna barnet”, men tillägger i nästa mening att hon dock aldrig kommer att glömma hur nära ”himlen det existerade då det var nyfött!”⁴³⁰ Under sin tjänstgöringstid menar jag att Fogelklou samlade pusselbitar till sin pedagogiska ambition att skapa ett himmelrike på jorden. Dessa pusselbitar reflekteras i hennes ståndpunkt att i undervisningen balansera logik och värdevisshet genom kreativa moment.⁴³¹

I det material som här har analyserats kommer ett tydligt självbildningsideal till uttryck. I reformpedagogiska och filosofiska sammanhang i Sverige vid inledningen av förra seklet fanns en utbredd kritik mot det nyhumanistiska bildningsidealet, representerad exempelvis hos Hans Larsson som enligt Bernt Gustavsson stod för ett självbildningsideal.⁴³² I Larssons skrifter ställs den formalism och intellektualism som läroverken representerade mot ett reformpedagogiskt tänkande, där helheten togs i beaktande för att främja en mångsidig personlighetsutveckling. I relation till bildning och uppfostran avsåg Larsson med begreppet ”intuition” högsta möjliga integrering av själsförmögenheterna genom att uppvärdera känslan och viljan i under-

---

⁴³⁰ Fogelklou & Lönborg, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs Högre Samskola”, s. 11–15.

⁴³¹ Fogelklou, ”Samhällelighet”, s. 48; Emilia Fogelklou, ”Vägen genom händerna”, i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927), s. 130 f.

⁴³² Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 131 f.

visningen.⁴³³ I skriften *Poesiens logik* (1899) skriver Larsson att när det gäller ”pedagogiska saker” känner jag mig ”antipatiskt stämd” mot den pedagogik som i vardagligt språkbruk kallas ”pedagogisk intellektualism”. Larsson hävdar att det inte räcker att i undervisningen endast omfatta det ”teoretiska lifvet”, om det förhåller sig så att eleven brister i ”känslö- och viljelifvet”.⁴³⁴ Hans Larssons självbildningsideal hade ideologiskt sett åttiotalsradikalismens upplysningrationalistiska drag vilket jag menar att Fogelklous pedagogiska ambition saknar. Det nya samhället kräver snarare ett samordnande av andliga och själsliga värden för att samhället ska bli ”besjälad” och gudsidentiteten och himmelriket förverkligas. Undervisningen syftar till att skapa nya känslomässiga förgreningar i själen vilket i essän ”Andens resning” (1927) symboliseras av ett ljussken i individens inre som medfört att människan slutligen står trygg med blicken riktat mot framtiden.⁴³⁵

Fogelklou representerade snarare ett självbildningsideal som går att spåra hos reformpedagogen Anna Sandström, som i slutet av 1800-talet hade ett andligt tilltal i sin bildningssyn. Den småskaliga pedagogiska utopin Kvinnliga medborgarskolan undervisning byggde, som tidigare nämnts, under 1920-talet vidare på traditionen från Anna Sandströms bildningsprogram. I den bildningssyn som präglade verksamheten låg betoningen på en kristen humanism i gränslandet mellan ett medborgarbildningsideal och ett självbildningsideal.⁴³⁶ Medborgarbildningsidealet omsattes på skolan genom att kvinnorna gick kurser i hur samhället var organiserat i syfte att förbereda sig för sitt stundande medborgarskap. Fogelstadkvinnorna förespråkade ett självbildningsideal eftersom undervisningen syftade till en själslig utveckling av personligheten. Den bildningssyn som präglade verksamheten

---

⁴³³ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 137.

⁴³⁴ Hans Larsson, *Poesiens logik* (Lund, 1889), s. 144.

⁴³⁵ Fogelklou, ”Andens resning”, s. 82 f.

⁴³⁶ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 138 f.

handlade om att studera människan och livet med stöd av den andliga, konstnärliga uppfattningen. Genom att studera de stora personligheterna i historien, såsom Jesus och den heliga Birgitta kunde djupare kunskap nås om den mänskliga existensen.⁴³⁷ Det är tydligt att Fogelklou fått impulser från Kvinnliga medborgarskolan. Det visionära i skolans program inbegrep jämlikhetspatos och föreställningar om det nya samhället, som utgick från en tro på människans möjlighet att förändra världen om de rätta bildningsförutsättningarna gavs. I sin självbiografi beskriver Fogelklou skolan som en hemmalik miljö med blommor, möbler och den konstnärliga mattan där ”ungdomsgenerationer slagit sig ner, för att höra musik och dikter eller få nya perspektiv på gärning och samhälle”.⁴³⁸ Det var i grunden något helt nytt, en ny fas av ”kvinnlighet medvetenhet”, erinrar sig Fogelklou. Det visionära i skolans program inbegrep jämlikhetspatos och föreställningar om det nya samhället, som utgick från en tro på människans möjlighet att förändra världen om de rätta bildningsförutsättningarna gavs.⁴³⁹

Fogelklou pedagogiska tänkande låg alltså nära ett medborgarideal och ett självbildningsideal. Fogelklou fick från 1902 idéimpulser från Göteborgs högre samskola. Därefter kom hon att hämta inspiration från atmosfären på Kvinnliga medborgarskolan. Här går det tala om en ideologisk idétradition med inslag av en romantisk och andlig människouppfattning, vilket avviker från upplysningsrationalismens idéstråk som präglade Sverige under 1900-talet första hälft.

Att lära eleven tolka symbolerna i dikt och konst

En tredje pedagogisk princip som jag har spårat i essäer och artiklar handlar om att väcka elevens gudsidentitet genom att lära

---

⁴³⁷ Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 138 f. 150.

⁴³⁸ Fogelklou, *Resfärdig*, s. 90.

⁴³⁹ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 92.

eleven att tolka symbolerna i dikt och konst. Fogelklous idealisering av konst och dikt är ett återkommande tema i hennes texter även ett antal texter som publicerades efter 1931.

En förutsättning för att människans gudsidentitet ska kunna utvecklas är att konstnärliga aspekter värderas högre i undervisningen. För att förverkliga dessa aspekter i undervisningen ska eleverna övas i att skåda dikt och konst. I de pedagogiska essäerna beklagar sig Fogelklou över att konsten i hennes samtid antagit formen av ”saklig karaktär” snarare än ”gudomlig och mänsklig”, vilket i enlighet med hennes egen övertygelse förhindrar äkta människobildning. Målningarna väcker förvisso en estetisk känsla hos betraktaren men är i övrigt helt renskrapade från en andlig stämning.⁴⁴⁰ Det gäller då att i undervisningen förflytta eleven från det ”ytterfaktiska” till det ”själsbiologiska” genom att läraren i sitt berättande lever sig in i en episk sagovärld och det Nya testamentets ”gudsvärld”.⁴⁴¹

Fogelklou håller fast vid sin övertygelse att konst och dikt skulle vara ett sätt att i undervisningen främja andlig utveckling även efter 1931. I essän ”Att åskåda” (1958) citerar Fogelklou filosofen och pedagogen Susanne Langer (1895–1985) som yttrat: ”Det som möter oss som en stor estetisk erfarenhet skänker oss en uppenbarelse av vårt inre liv”.⁴⁴² Även om förmedlingen av dikten kan vara förbryllande för vårt rationella sinne, kommer den likväl att gripa människan inifrån själen på ett lekfullt sätt.⁴⁴³ Ett konstverk kan betraktas som en representation av mänskliga känslor. Dikten och konsten ska tillgodose ett inre andligt behov i människan, vilket kommer att förnimmas som en inre gudomlig

---

⁴⁴⁰ Fogelklou, ”Bildningstypens skridning”, s. 25.

⁴⁴¹ Fogelklou, ”Psykologi och religionsundervisning”, 138 f.

⁴⁴² Susanne Langer var en amerikansk filosof som utvecklade känsloteorier samt teorier om sinnets relation till konsten. Hon var den första kvinnliga amerikanska filosofen som blev erkänd av allmänheten. Hon omnämns som en progressiv tänkare och teoretiker i Emilia Fogelklou, ”Att åskåda: korta preludier”, *Form och strålning* (Stockholm, 1958), s. 13 f.

⁴⁴³ Fogelklou, ”Att åskåda”, s. 17.

gnista: "Etiskt och religiöst" sett blir dikt och konst "utmärkta hjälpmedel", framhåller Fogelklou. Det är symboliken snarare än formen i det som skådas som ska planteras liksom ett frö i elevens inre.⁴⁴⁴ Genom att införa dikt- och konstnärliga ämnen på skolschemat lär sig eleven att se bortom den synliga formen på en dikt. Eleven åskådar och mottager andliga förnimmelser genom konstverket och dikten, vilket möjliggör gudsförverkligandet. Diktens uppgift är tillfredsställa människans törst efter "överjordisk skönhet".⁴⁴⁵

Det krävs dock ett specifikt urval vilket är en diktgenre som på något sätt återspeglar elevens splittrade tillstånd. För att demonstrera vad som avses återberättar Fogelklou om en situation då hon suttit som åhörare i ett klassrum vid en internationell folkhögskola. Hennes intryck var att studenterna led av mindervärdeskänslor vilket hon förklarar med att de precis hade blivit arbetslösa. Läraren hade förgäves sökt fångla eleverna med de "yppersta dikter" om natur, kärlek och hjältar men eleverna hade endast lyssnat plikttroget. Vid ett tillfälle fick de läsa dikter som var sprungna ur förtvivlan. Denna strategi föreföll som lyckad då eleverna plötsligt visade stort intresse. Det är i denna genre som Fogelklou menar lösningen finns eftersom personen kan spegla sitt känslotillstånd genom stämningen i dikten.⁴⁴⁶

Fogelklous uppfattning om konstnärens förmåga att omsätta sitt skapande i högre andliga värden var en ledande idé genom hela hennes författarskap. Skapande människor och religiösa personligheter inkluderade, är goda förebilder och undervisare, därför att de är överlägsna i sin förmåga till konstnärlig åskådning och intuition: "Konstnärens *tro* väcker ur döda ting" ett liv, som andra människor aldrig skulle ha sett på egen hand", skriver

---

⁴⁴⁴ Fogelklou, "Bildning och äkthet", s. 211, 218, 207; Emilia Fogelklou, "Nyårsbön i sockenkyrkan", i *Form och strålning* (Stockholm, 1958).

⁴⁴⁵ Fogelklou citerar poeten Edgar Allan Poe (1809–1849), i Fogelklou, "Kristen fromhet och genialitet", s. 13.

⁴⁴⁶ Fogelklou, "Att åskåda", s. 13.

Fogelklou.⁴⁴⁷ Konstnären och diktaren tilldelas i flera fall rollen som förlösare av känslomässiga blockeringar (hjärtehungern) och av den överrationalisering som präglar samhället och individen (hjärnövermättning). Fogelklou inspirerades av Karin Boye då Boye hade förstått diktarens uppgift var att hitta fram till sitt eget underjordiska språk bortom ”logiken”.⁴⁴⁸ Diktaren har ett ansvar att genom sitt skapande hjälpa individen att förnimma dessa underliggande budskap, vilket bidrar till en högre grad av andlig medvetenhet.⁴⁴⁹

Konstnärlig åskådning kan möjliggöra för människor att utveckla sitt känsloliv. Det är en tidstypisk idealisering av konstnären och diktaren som uttrycks i essäer och artiklar. Det idégods som framträder i materialet har rötter i ett romantiskt konstnärsideal och kan tydligt kopplas till ett självbildningsideal. Denna idealisering av konstnärer präglade under första hälften av 1900-talet de folkbildande sammanhangen i Sverige. Självbildningsidealets representanter Hans Larsson, Ellen Key men även folkbildaren Oscar Olsson (1877–1950) var förebilder för ett stort antal skolmänniskor under första hälften av 1900-talet genom sin vurm för estetik, konst och litteratur.⁴⁵⁰ Med skönlitteratur, som skulle läsas i studiecirkelverksamheten, menade exempelvis Olsson att individen kunde höja sig över vardagens tristess och därigenom få del av livets högre värden. Skönlitteraturens uppgift var att höja massorna andligt, liksom en moralisk process, sam-

---

⁴⁴⁷ Fogelklou, ”Vilja vi?”, s. 131.

⁴⁴⁸ Fogelklou, ”Att åskåda”, s. 23.

⁴⁴⁹ Emilia Fogelklou, ”Diktarens sociala ansvar”, *Dikten, diktaren och samhället*, (1935).

⁴⁵⁰ Oscar Olsson var en tongivande folkbildningspionjär som hade sina rötter i 1880-talets vetenskapliga och utvecklingsrationalism och är allmänt ansedd som studiecirkelns upphovsman. Olsson ansåg att konsten och dikten som bildningsmedel främjade i individen utvecklingen av högre ”kulturideal och andlig spänst”. Dessa aspekter av Olssons tänkande diskuteras i Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 108–113. Om Olsson se vidare: Lars Arvidsson, *Mellan rörelse och universitet: folkbildning enligt socialdemokraten Oscar Olsson och liberalen Carl Cederblad* (Linköping, 2004), s. 17 f.

tidigt som de särskilda begåvningarna skulle gallras från massan, för att individen skulle utvecklas till en högre typ av människa. Ungdomarnas möte med de stora diktarna möjliggjorde att de kunde förädlas till det yttersta.⁴⁵¹ Fogelklou gav inte uttryck för elitistiskt tänkande utan hon värnade om det egalitära. Hennes ambition var snarare att eleven genom att skåda dikt och konst skulle bli hjälpt att acceptera vardagsverkligheten.⁴⁵² Fogelklou skriver att ”andlig rörelse föds djupt inne i vanligt folk, just ur samtida vardagshändelser, som därmed får en *betydelse*, som aldrig kunde ha tilldelats dem i antik litteratur.”⁴⁵³ Skönlitteraturen är inte det primära bildningsmedlet, utan den verkliga erfarenheten är att skåda något vackert i direkt kontakt med vardagsverkligheten, vilket kan vara ett konstverk men även en naturupplevelse.⁴⁵⁴ Utvecklingen av gudsidentiteten tycks bygga på denna dynamik.

Staffan Sundgren och Bernt Gustavsson är av den uppfattningen att de bildningsideal som präglade arbetarrörelsens folkbildande verksamhet under första hälften av 1900-talet hade sin ideologiska hemvist i 1880-talets upplysningsrationalism. De idéer som ligger till grund för ett sådant förhållningssätt är en tro på kulturens och bildningen ska höja individen över vardagsverkligheten. Varken Gustavsson eller Sundgren uppmärksammar exempelvis Kvinnliga medborgarskolans bildningsideal. En intressant slutsats som tidigare forskning gör är att de bildningsideal som kom till uttryck vid de kvinnliga folkbildningsinstitu-

---

⁴⁵¹ Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 106, 110, 122 f.

⁴⁵² Hon hämtade impulser från den kristna mystiken företrädd av kväkarna och den vikt de lade på jämlikhet och demokratiska värderingar. Fogelklou, ”Helgonets själstyp och profetens”, s. 133. Sandström diskuterar kväkarnas tonvikt vid den sociala gemenskapen i *Kväkarnas människosyn*, s. 175–205.

⁴⁵³ Emilia Fogelklou, ”Sökande fromhet mellan två världsåldrar”, i *Form och strålning* (Stockholm, 1958), s. 105 f.

⁴⁵⁴ Fogelklou, ”Att åskåda”, i *Form och strålning*, s. 27 f.

tionerna skilde sig i viss mån från de manligt präglade folkhögskolearenorna.⁴⁵⁵

Grovt sett kan man tala om två ideologiska strömfåror som utvecklades i folkbildningssammanhang under första hälften av 1900-talet. Den första grundade sig på upplysningsrationalistisk ideologi. Den andra hade sin ideologiska bas i grundvigianismen med betoning på andlig väckelse. I Sverige möttes de grundvigska tankegångarna från flera håll med skepsis, då man i större utsträckning förespråkade praktiskt skolning. Under 1900-talet kom av den anledningen den svenska folkhögskolan att präglas av ett starkare inslag av ett medborgerligt bildningsideal, vilket innebar att de religiösa inslagen tonades ner.⁴⁵⁶ Det rör sig dock inte om några skarpa skiljelinjer utan det är mer frågan om tendenser i förhållande till idéstråken. I den senare tankefåran hävdar jag att Fogelklous pedagogiska tänkande kan speglas.

Även om Fogelklous synsätt präglades av dessa sammanhang, är det dock min uppfattning att hon valde en solitär livsväg genom att vara sin förkunnelsedrom trogen om himmelriket på jorden. Denna livsväg bidrog till skapandet av ett särpräglat bildningstänkande, som inte riktigt går att inordna i självbildningsidealet eller medborgarbildningsidealet. I Fogelklous pedagogiska grundtankar betonades i högre grad andlighet därför att bildningens mål vara att eleven skulle utveckla sin gudsidentitet. Denna grundinställning gjorde att Fogelklou även särskiljer sig i relation till både Birkagårdens och Kvinnliga medborgarskolans bildningsideal. Jag vill därför introducera ett fjärde bildnings-

---

⁴⁵⁵ Larsson, *Ljus och upplysning äfven för kvinnan*, s. 13.

⁴⁵⁶ Denna avvaktande hållning hade sin förklaring i representationsreformen och de nya kommunallagar som infördes under 1860-talet, vilket gav kommunerna större självstyre och bönderna större makt i riksdagen. För denna ökade makt krävdes i högre grad praktisk skolning i samhälls- och medborgarkunskap än andlig väckelse. Dessa politiska reformer omnämns bland annat i Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 134 f. och i Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 61–66.

ideal, andebildningsidealet som jag menar karakteriserar Fogelklous pedagogiska tänkande.

Fogelklou argumenterade för att konstnärliga aspekter skulle värderas högre i undervisningen. För att förverkliga estetisk bildning skulle eleverna övas i att skåda dikt och konst för att komma i kontakt med sin gudsidentitet. I nästa kapitel kommer jag att uppmärksamma hur hon tänkte sig att denna ambition skulle förverkligas genom en reformerad kristendomsundervisning.

Summering

I detta kapitel har Fogelklous pedagogiska huvudprinciper identifierats och analyserats. I materialet framträder åsikten att barn och ungdomar liksom vuxna var splittrade genom att de levde ett intellektuellt skenliv och led därför av känslomässig förträngning (hjärnövermättning och hjärtehungre). Läraren hade ett stort ansvar för att eleven skulle utvecklas i rätt riktning, vilket innebär att läraren, för att vara en fullgod undervisare, behövde ha nått en hög grad av andlig mognad. Läraren skulle anpassa undervisningen till den enskildes behov, samt lära känna eleven på djupet för att kunna upplösa känslomässiga blockeringar. Detta tillstånd skulle upphävas och gudsidentiteten utvecklas med hjälp av tre pedagogiska principer. Den första principen handlade om att anpassa undervisningen efter individens anlag genom att varva teoretisk och praktisk kunskap. På det sättet kunde individen i framtiden komma att trivas med sitt yrke och bidra till den samhälleliga nyttan. Den andra principen bestod i att balansera logik och värdevisshet genom att individualisera och psykologisera undervisningen. Den tredje principen handlade om att väcka gudsidentiteten i eleven genom möte med dikt och konst. När eleven skådade ett konstverk eller läste en dikt tändes en andlig gnista i individens känsloliv, vilket antogs initiera gudsidentiteten.

Fogelklou fick idéimpulser från de folkbildningsinriktade sammanhangen exempelvis Birkagårdens folkhögskola och Kvinnliga medborgarskolan. Det bildningsideal som karaktäriserade dessa sammanhang låg i gränslandet mellan ett självbildningsideal och ett medborgarbildningsideal. Ideologiskt betonades andlig väckelse med inspiration hämtad från den grundtvigska bildningstraditionen. Fogelklous pedagogiska tänkande ligger nära både ett medborgarbildningsideal och ett självbildningsideal. Tanken om att väcka en gudomlighet genom att lära eleven att läsa symbolerna dikt och konst går emellertid bortom både medborgarbildningsidealet och självbildningsidealet. Denna princip är i större utsträckning andligt visionär och därför kan Fogelklous bildningsideal karakteriseras som ett andebildningsideal.

Kapitel 5. Pedagogik i en praktik

Religionsundervisningens reformering var en skolfråga som Fogelklou särskilt engagerade sig i. Det verkar som att Kristendoms-kunskap är ämnet med störst potential för att förverkliga hennes ambition om att utveckla en himmelsk tillvaro på jorden. I materialet har jag urskilt två specifika principer är centrala för att eleven ska kunna förnimma sin gudsidentitet. En sådan religionspedagogisk princip är att eleven ska läras att verklighetsuppfatta genom åskådningsmaterial. Den andra religionspedagogiska principen är att gudsidentiteten ska utvecklas med hjälp av Fogelklous egna läroböcker i kristendoms-kunskap.

Fogelklous ståndpunkt analyseras mot bakgrund av den debatt som fördes kring religionsundervisningens reformering mellan 1903 och 1919 samt åskådningspedagogiska tankar som kom till uttryck inom folkskolan, folkhögskolorna samt i flick- och samskolorna.

Det centrala källmaterial som behandlas i kapitlet är Fogelklous publicerade inlägg i religionsundervisningsdebatten 1903 och 1919. Läroboken *Befriaren i högtidssägner och bilder* (1925) med tillhörande läraranvisning samt essäer och artiklar som publicerats alltifrån 1911.⁴⁵⁷

Samhälleliga förutsättningar och pedagogiska idéströmningar

Under decennierna kring sekelskiftet 1900 fördes det en diskussion kring vilken roll religionen skulle spela i ett alltmer sekulariserat samhälle. Det som ifrågasattes var främst kyrkans hegemoniska styrning och kristendomens dominerande ställning i samhället och inom utbildningssystemet. Den framväxande vetenskapen bidrog till att kristendomens dogmatik kritiserades.

---

⁴⁵⁷ Dessa ingår i essäsamlingarna, *Medan gräset gror* (1911); *Skolliv och själsliv* (1927); *Samarbetets psykologi och förvärvslivet* (1929); *Den allra vanligaste människan* (1931).

Charles Darwins läror utmanande den traditionella synen på Bibeln, och den textkritiska granskningen tog ordentlig fart inom den historisk-kritiska bibelforskningen.⁴⁵⁸

Den inomkyrkliga debatten i Sverige kan grovt delas in i en konfessionell fåra som förespråkade den traditionella läran och en liberal riktning som argumenterade för vetenskaplighet. Nathan Söderblom, som övertagit professuren i religionshistoria i Uppsala 1901, har beskrivits som ett näringstillskott inom den akademiska miljön eftersom han accepterade naturvetenskapens världsbild och bibelforskningens resultat.⁴⁵⁹ Liberala teologer hämtade impulser från Tyskland, från bland andra Ludwig Feuerbach, Adolf von Harnack David Friedrich Strauss (1808–1874) och Albrecht Rietschl (1822–1889). Från konservativt håll motsatte man sig dessa personers sekulariserade kristendomssyn, som syftade till att ge kristendomen ett berättigande i kulturen.⁴⁶⁰ Liberalteologerna bejakade den historisk-kritiska bibelforskningens utgångspunkt att Bibeln kunde tolkas som en historisk artefakt, i stället för att hålla fast vid tanken att Bibeln hade tillkommit under inspiration av den heliga anden. Synen på Jesus gudomlighet ifrågasattes och i stället framhövdes en mer personlig och mänsklig Jesusgestalt.⁴⁶¹

En konsekvens av religionsdebatten var att den traditionella kristendomsundervisningen kom att diskuteras på bred front. Två tydliga linjer går att urskilja i den diskussionen. Den första linjen innebar ett försvar för en konfessionell undervisning med katekesen som obligatoriskt läromedel, medan företrädarna för den andra linjen pläderade för en mer objektiv undervisning med

---

⁴⁵⁸ Jonsson, *Vid vetandets gräns*, s. 100–106.

⁴⁵⁹ Professuren benämndes ”teologiska prenotationer och teologisk encyklopedi”, vilket närmast motsvarar religionshistoria och religionsfilosofi.

⁴⁶⁰ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 65 f; Jonsson, *Vid vetandets gräns*, s. 170 f.; Buchardt, ”Evangeliets samfundsnyttige pædagogisering”, s. 101; Leif Svensson, *A Theology for the Bildungsbürgertum: Ritschl in Context* (Umeå, 2018).

⁴⁶¹ Hammar, *Emancipation och religion*, s. 50–54.

fokus på religionshistoria och olika livsåskådningsperspektiv. Mer specifikt behandlades frågor om innehåll, metod och läromedel.⁴⁶²

År 1903 rasade en intensiv debatt i riksdagen om skolans kristendomsundervisning med Fridtjuv Berg som drivande debattör. Utanför riksdagen fanns andra centrala aktörer som Sven Lönborg, Natanael Beskow och Fogelklou själv.

Fogelklou och religionsundervisningsfrågan i debatten 1903

Fogelklou deltog i religionsundervisningsdebatten från dess begynnelse år 1903. Hennes övertygelse var att det genom bildning skulle vara möjligt att lära eleven att uppleva Gud som verklighet och utveckla sin gudsidentitet. Under sin tjänstgöringstid vid Göteborgs högre samskola 1902 kämpade Fogelklou med kristendomsundervisningens utformning, som hon upplevde som oärlig, inrutad och andefattig. Fogelklou minns att det blev psykiskt påfrestande att undervisa i ämnet då hon inte fann någon egentlig lösning på problemet.⁴⁶³ Denna inre kamp tog sin utgångspunkt i en undran som hon därefter återkommande diskuterade i sina filosofiska och pedagogiska essäer: Hur kan Gud, verkligheten och människan relateras till varandra och hur kan en "känslomvältning i mänsklighetens liv" (gudsidentifikationens förverkligande) vara möjlig att realisera?⁴⁶⁴ Den kritik som Fogelklou framförde mot religionsundervisningen ska förstås mot bakgrund av en mer allmän debatt om tro och vetande. Denna debatt pågick i Sverige och Europa från 1880-talet och in på det nya seklet och i dess spår följde religionsundervisningsdebatten. Det var en brokig skara som stod för religionskritiken i Sverige bestående av bland andra naturalistiska och realistiska författa-

---

⁴⁶² Lindström & Lindmark, "Religionskunskap", s. 263 f.

⁴⁶³ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 51 f.

⁴⁶⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 71; *Medan gräset gror* (1911); *Skolliv och själsliv* (1927); *Samarbetets psykologi och förvärvslivet* (1929); *Den allra vanligaste människan* (1931); *Form och strålning* (1958).

re, spiritister, teosofier, fritänkare, anarkister, socialister och liberaler. Trots skilda ideologiska ståndpunkter förenades grupperingarna i en känsla av att leva i en revolutionär brytningstid där sprickor öppnades som möjliggjorde uppror mot ett förlegat samhällssystem. Måltavlan var vad man uppfattade som kyrkans inskränkta och hegemoniska styrning samt kristendomens förhärskande roll i samhället.⁴⁶⁵ Fogelklou kommenterar återkommande i sina texter den religionspedagogiska samtidsdebatt som pågick i början av 1900-talet.⁴⁶⁶ För henne hade det liten betydelse om människor var bakåtsträvande eller progressiva i frågan om religionsundervisningen:

Det var alls inte den då gängse frågan om bibelkritiken, skillnaden mellan Harnack och de gammaltroende, som intresserade henne. Det tycktes henne som om hela livets vara eller icke vara hängde på frågan om Gud som verklighet.⁴⁶⁷

Svaret på frågan om ”Gud som verklighet” var inte avhängigt av en yttre utbildningspolitisk förändring eftersom Fogelklou betraktade frågan som ett existentiellt spørsmål om Guds närvaro i verkligheten över huvud taget.

Religionsundervisningsdebatten var som intensivast mellan åren 1903 och 1919. I skolan krävdes enligt många debattörer en omfattande förändring för att undervisningen skulle kunna anpassas till det moderna samhälle som höll på att växa fram.

Efter att Fogelklou erhållit sin studentexamen 1903 återvände hon till Göteborgs högre samskola för att hålla ett föredrag på temat religionsundervisningen. Efter föredraget minns hon att hon hade mötts av skepsis från kollegiet. Trots kollegors reaktioner

---

⁴⁶⁵ Jonsson, *Vid vetandets gräns*, s. 120–122.

⁴⁶⁶ Fogelklou, ”Evangeliet och den nya psykologin; Fogelklou, ”Kunskapsundervisning eller bekännelseundervisning”; Emilia Fogelklou, *Om religionsundervisningen: föredrag, hållna vid Göteborgs högre samskola, d. 3 och 4 nov. 1903* (Stockholm, 1904); Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”.

⁴⁶⁷ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 51.

ansåg rektor Arthur Bendixson att Fogelklou var nödvändig för skolan om än han inte höll med henne i frågan om kristendomsundervisningen. På den punkten "[b]lir det obeveklig strid mellan oss", hade han yttrat enligt Fogelklous egen utsaga.⁴⁶⁸ Föredraget trycktes i skriftserien *Skolan*, som Bendixson gav ut vars syfte var att sprida nya pedagogiska idéer. Bendixson ingick i den liberala krets som grundade skolan 1901 och hans åsikt var att religionsundervisning skulle vara konfessionslös och historisk, vilket innebar att lärarna skulle undervisa om religion inte i religion. Denna ståndpunkt var vetenskapligt förankrad i den historisk-kritiska bibelforskningen.⁴⁶⁹ Vid en läsning av "Om religionsundervisningen" (1904) får läsaren en fingervisning om vad Bendixson troligen reagerade mot. I föredraget illustreras den konflikt som uppstått mellan gamla och nya idéer i frågan om kristendomsundervisningen. Fogelklou citerar en tidningsnotis med huvudrubriken "Olämplig ämneskombination", närmare förklarad med underrubriken "Kristendom och – naturlära." Fogelklou framhåller att rubriken är ett illustrativt exempel på den schism som uppstått mellan tro och vetande. Med ironisk underton anmärker hon att situationen för eleverna är absurd, då det som framhålls som sanning i det ena klassrummet avfärdas som osanning i det andra.⁴⁷⁰ Fogelklou noterar att 1878 års katekesutveckling synades i sömmarna av aktörer och organisationer som kritiserade dogmatiska och mekaniska undervisningsmetoder.⁴⁷¹ Den statligt konfessionella undervisningsformen som karakteriseras av memorering av katekesen, konfessionell tro på dogmerna är problematisk då debattörerna "påyrkade nödvändigheten af att väcka barnets begripande af allt, som de skulle

---

⁴⁶⁸ Fogelklou, *Barhuwad*, s. 52.

⁴⁶⁹ Ronny Ambjörnsson diskuterar de idéer som präglade samskolan i, *Ellen Key*, s. 208.

⁴⁷⁰ Fogelklou, *Om religionsundervisningen*, s. 1.

⁴⁷¹ Algotsson, *Från katekestvång till religionsundervisning*, s. 32–35.

lära sig”. Detta ”upprabblande af oförstådda tankeuttryck” var inte bra för eleverna, slår Fogelklou fast.⁴⁷²

I 1904 års publicerade föredrag diskuteras tre olika riktningar inom samtidens debatt och Fogelklou fäller sitt omdöme över möjligheten att implementera dessa i religionsundervisningen. Den första riktning i debatten som uppmärksammas i föredraget förordar att religionsundervisningen inom skolan bör vara ”*absolut valfri*” och att hemmet bör bära ansvaret för vilken troslära eleven ska fostras i. Denna riktning är dock inte en direkt lösning på problemet utan den skulle snarare i förlängningen skapa större problem. Elevens religiösa frihet är viktig samtidigt som denna frihet inte nödvändigtvis skulle vara skyddad om den endast var hänvisad till föräldrarnas uppfattning, i frånvaro av ”det sunda inflytande” som ges av de jämnåriga eleverna i skolan.⁴⁷³ Att skolan helt skulle befrias från ansvaret att styra religionsundervisningen skulle enligt Fogelklou vara ansvarslöst om skolan som institution på något sätt värnade om elevernas andliga utveckling.

Den andra riktningen beskrivs i föredraget som en ”*objektiv, etisk och biblisk-historisk kristendomsundervisning*”. Denna riktning vill förmedla enkla berättelser ur Jesus liv utan invecklade förklaringar och dogmatiska tolkningar. Fogelklou menar att en objektiv, etiskt bibel-historisk kristendomsundervisning är en rimlig väg att ta. I den rådande situationen ska inte Bibeln läsas som en bokstavlig sanning, utan betraktas som en urkund, ett historiskt kulturellt dokument. Den objektivitet som riktningen innefattar är dock problematisk då det råder olika uppfattningar om Bibelns giltighet och äkthet, där vissa har en svävande uppfattning medan åsikterna på andra håll är mer bestämda, konstaterar hon. Schismen mellan tro och vetande förefaller vara för skarp eftersom det finns en överhängande risk att eleverna möter

---

⁴⁷² Fogelklou, ”Om religionsundervisningen”, s. 13.

⁴⁷³ Fogelklou, ”Om religionsundervisningen”, s. 10.

motsägande uppfattningar i hemmet. Denna motsättning skulle kunna innebära en konflikt för lärarna då dessa förmodligen skulle slita med deras egen sanning och samtidigt vara tvungna att förhålla sig objektivt. Den objektivitet som förespråkarna argumenterar för är därför inte möjlig i kristendomsundervisningen, antingen blir undervisningen inte objektiv eller inte en kristendomsundervisning.⁴⁷⁴

Enligt den tredje riktningen som Fogelklou diskuterar bör religionsundervisningen inte vara speciellt kristendomsundervisning. Den bör i stället ha karaktären av religionshistoriska framställningar från olika historiska epoker och religioner som handlar om exempelvis Jesus, Buddha eller Apollon. Den tredje riktningen skulle förvisso inte kränka elevernas frihet, då den skulle ha karaktären av en allmän religionshistoria. Den skulle på sätt och vis vara ”ytterst värdefull”, men den skulle inte fungera i stället för kristendomsundervisning, slår hon slutligen fast. En undervisningsform som denna skulle hellre rikta tankarna ”utåt” mot de ”sköna lufsformer”. Undervisningen skulle främst ”tillgodose de konstnärliga anlagen” långt mer än de i egentlig mening ”religiösa”.⁴⁷⁵

Fogelklou argumentation ligger i linje med den kritik som uttryckets mot den konventionella religionssynen.⁴⁷⁶ Hon är emellertid synnerligen bestämd i sin åsikt att inte någon av de riktningar som hon diskuterar i föredraget erbjuder en lösning på religionsundervisningens egentliga problematik. Huruvida förespråkare är progressiva eller konservativa i frågan om religionsundervisningen ger nämligen inget svar på hur eleverna ska förnimma ”Gud som verklighet” som skulle leda till elevernas gudsförverkligande.⁴⁷⁷ Om människan ska utveckla sin gudsidentitet kan religion eller kristendom inte läras ut på teoretisk väg. Denna

---

⁴⁷⁴ Fogelklou, ”Om religionsundervisningen”, s. 8 f.

⁴⁷⁵ Fogelklou, ”Om religionsundervisningen”, s. 9 f.

⁴⁷⁶ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 29; Fogelklou, *Barhuvad*, s. 28.

⁴⁷⁷ Fogelklou, ”Om religionsundervisningen”, s. 12 f.

skrift är ett tidigt uttryck för kritiken mot teorier och det överdrivna intellektualiserandet som hon under åren återkommande diskuterar. Religion är en "lifsuppenbarelse, en levande verklighet i en människas själ" som alltså inte kan förmedlas på ett teoretiskt vis, framhåller hon. Fogelklou skriver för sin tid tämligen radikalt att det vore lämpligare att ämnet tas bort från schemat: "Hvarken 'religion' eller 'kristendom' kan vara ett ämne på schemat", skriver hon.⁴⁷⁸ De alternativ som diskuteras i debatten är av den anledningen för ytliga och ger inte något svar på hur eleverna i undervisningen ska kunna uppleva ett andligt uppvaknande.⁴⁷⁹

För att återknyta till Bendixson förefaller det troligt att han motsatte sig Fogelklous tonvikt vid den inre andliga utvecklingens betydelse, vilket snarare kan betraktas som ett bakåtsträvande i relation till den historisk-kritiska bibelforskningen som Bendixson ställde sig bakom.⁴⁸⁰ Det finns en tydlig kontinuitet i texterna alltifrån 1904 om att det inte är möjligt att upphäva människans kristillstånd och förlösa den religiösa kraftkälla (gudsidentiteten) genom att förändra yttre ideologiska system, så kallade kritstreck.⁴⁸¹ En andlig revolution måste alltså ske som återställer den själsliga obalansen (hjärnövermättnings och hjärtehungers) som uppstått i människan.

En tongivande debattör i frågan om religionsundervisningen var Sven Lönborg. Lönborg var tillförordnad rektor på Göteborgs högre samskolan från 1903. Vid skolan kom han att utforma och realisera ett principprogram gällande religionsundervisningen, vilket i stora drag presenterades i skriften *Religionsundervis-*

---

⁴⁷⁸ Fogelklou, "Om religionsundervisningen", s. 15.

⁴⁷⁹ Fogelklou, "Om religionsundervisningen", s. 11.

⁴⁸⁰ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 53.

⁴⁸¹ År 1920 skriver hon att det, ur psykologisk synpunkt, är likgiltigt vad någon själv teoretiskt kallar sig: "fritänkare, kristen, frikyrklig, kyrklig o. s. v.", Fogelklou, "Det religiösa själslivets uttrycksformer", s. 28. Liknade ståndpunkter framhålls i, "Om religionsundervisningen", s. 11 f; Fogelklou, "Religionsundervisningen än en gång", s. 7.

ingen i skolan (1906). Lönborgs principprogram var baserat på en historisk-kritisk bibelforskning och kan främst relateras till en objektiv, etisk och biblisk-historisk kristendomsundervisning samt till en mer allmän religionshistorisk ansats. Fogelklou hade ett tätt samarbete med Lönborg sedan hon hade ombetts att komma tillbaka till skolan efter avlagd studentexamen. Lönborg hade ett hängivet intresse för den moderna bibelforskningen. Objektiviteten blir synnerligen viktig i Lönborgs program och han argumenterar i skriften för att undervisningen bör helt och hållet grundas på bibelforskningens och religionsvetenskapens resultat. Undervisningen får inte syfta till att ”påtvunga en viss religiös världsåskådning” på eleverna och han understryker att religionsundervisningen ska vara historisk.⁴⁸² Lönborg skriver att eleverna ska lära sig de breda utvecklingslinjerna och händelserna och tillgodogöra sig kunskap om olika religiösa inriktningar såsom en allmän religionshistoria. Centralt i innehållet ska religiösa personligheter placeras, såsom Jesus, Paulus, Buddha, Laotse och Sokrates. Genom att stifta bekantskap med ”*de stora religiösa personligheterna*”, kommer eleverna att förstå religionens historia där religionsundervisningens stora ”etiska betydelse ligger”.⁴⁸³ Oförnuft och vidskepelse ska förhindras och i stället ska den poetiska symboliken väcka elevers kreativitet, och den moraliska utvecklingen tillgodoses genom Jesus etik. Lönborgs ståndpunkt har kategoriserats som objektiv, historisk och konfessionsfri.⁴⁸⁴ Objektiv används i betydelsen vetenskaplig sanning, att undervisningen ska följa den historiska bibelforskningens ståndpunkter.

Den argumentation som Lönborg utvecklar 1906 genljöd i riksdagen 1911 då den liberala riksdagspolitikern Knut Kjellberg (1867–1921) presenterade riktlinjerna för en ny undervisnings-

---

⁴⁸² Sven Lönborg, *Religionsundervisningen i skolan* (Stockholm, 1904), s. 4.

⁴⁸³ Lönborg, *Religionsundervisningen i skolan*, s. 5.

⁴⁸⁴ Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet*, s. 60 f.

plan i ett anförande till stadsrådet. I motionen yrkar han på att ämnet religionskunskap ska införas. Kjellberg menar att objektivitet i undervisningen är ett måste. Det vore absurt att kräva objektivitet inom ämnet naturkunskap och samtidigt framhålla den mosaiska skapelseberättelsen som en ”objektiv sanning”. En objektiv religionskunskap skulle gagna ungas utveckling såväl som äldre personer. I motionen framhålls det att kännedom bör förmedlas till människor om de olika ”religiösa strömningarna under gångna och nuvarande tider”.⁴⁸⁵ Det är objektiviteten som är huvudsak samt inriktningen på allmän religionshistoria för att utveckla ungdomarna bäst. Kjellberg, som tagit stort intryck av Lönborgs skrift, framstod som neutral och menade att läraren i undervisningen inte skulle ta ställning i olika uppfattningar.⁴⁸⁶

Fridtjuv Berg var kritisk till en helt igenom neutral religionsundervisning som den Kjellberg förespråkade. Objektiviteten var förvisso viktig men den fick inte enligt Berg vara ”*fullständigt objektiv*”, eftersom undervisningen då skulle bli opersonlig. De argument som Berg framför i sin replik på Kjellbergs motion är att alltför mycket objektivitet riskerar att leda till personlig likgiltighet och till en föreställning att moral och religion endast är ”vissa satser och meningar”. På det sättet skulle eleven inte få någon kännedom om vad moral och religion är i verkligheten. Ensidig ”ordkunskap” som är tom, ”död och ofruktbar” är begränsande för läraren och för eleven. Berg anför således i första hand ett pedagogiskt argument i det att han inte strävar efter vetenskaplig legitimitet, utan noterar hur förändringarna kommer ur uppfostringssynpunkt att inverka på eleven moraliskt.⁴⁸⁷

Från socialdemokratiskt håll var tongångenarna skarpare. Redan under 1880-talet växte åsikten fram att religionundervisnin-

---

⁴⁸⁵ Mot. 1911, II:291, <https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar>. (Hämtad: 21-06-16).

⁴⁸⁶ Algotsson, *Från katekestväng till religionsfrihet*, s. 133.

⁴⁸⁷ Algotsson, *Från katekestväng till religionsfrihet*, s. 136 f.; Salqvist, *Folkskolans kristendomsundervisning*, s. 105 f.

gen borde tas bort från skolans schema. Kritiken riktades mot dogmerna och att skolan var en aktör som försökte övertyga eleverna om en specifik troslära. En representant var socialdemokraten Kata Dahlström (1858–1923) som höll föredraget ”Skolan och prästvädlet” år 1907. Skriften är att betrakta som en stridskrift mot det ”klerikala prästvädlet” och dogmtron, eller som Dahlström skriver, en kamp mot ”mörkrets väktare” i religionsundervisningsfrågan. I skriften framhåller hon att religion eller ”religiositet” är en privatsak och att det är schismen mellan tron och vetandet som har lett till att de yttre gränsdragningarna tydliggjorts och skuggat vad som faktiskt är det verkliga i religionen.⁴⁸⁸ Dahlström tar avstånd från en helt igenom objektiv religionsundervisning och framhåller att religion är något högst personligt hos individen ur moralisk och etisk synpunkt. Hon menar att kristendomsundervisningen ska ersättas med en enkel lärobok i etik, exempelvis en som behandlar Jesus etik. Dahlström framhåller att Jesus från Nasaret etiska budord borde stå ”inristade i varje människas hjärta.” Därtill ska även stora personligheter som Buddha och Konfucius uppmärksammas i undervisningen.⁴⁸⁹ Inom det socialdemokratiska partiet förekom en argumentation som bygger på ett religionsfrihetskrav och ett klasskampargument. Katekesen och biblisk historia ansågs vara ett sätt på vilket den härskande klassen kuvade arbetarklassen.⁴⁹⁰ En sådan argumentation kommer tydligt till uttryck i Dahlströms skrift. Kritiken mot aktörernas argumentation och förslag lät inte vänta på sig. Den kom framför allt från konservativt statskyrkligt håll, men även från frikyrkorna där företrädarna framhöll att motionen gick i ”avkristningens tecken”, vilket de hävdade var en tillbakagång till hedendomen.⁴⁹¹

---

⁴⁸⁸ Kata Dahlström, *Skolan och prästvädlet: föredrag* (Karlstad, 1907), s. 31; Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet*, s. 83–85.

⁴⁸⁹ Dahlström, *Skolan och prästvädlet*, s. 19, 24.

⁴⁹⁰ Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet*, s. 35.

⁴⁹¹ Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet*, 135.

Det finns beröringspunkter och skiljelinjer mellan Fogelklou och de enskilda aktörerna som ger en fingervisning om vilken ståndpunkt hon slutligen landar i. Lönborg och Kjellberg argumenterar tydligt för ett mer utåtriktat perspektiv i det att objektivitet och vetenskaplighet ska ligga till grund för undervisningen.⁴⁹² Vid läsningen av Dahlströms skrift förefaller det som om flera yttranden som hon faller ligger nära Fogelklous mer inåtriktade perspektiv, framför allt i uttalandet att tro och vetande inte bör läggas i det yttre vare sig i vetenskapligt eller i religiöst hänseende. Dahlström skriver till exempel att "bokstavstron" faktiskt har "förkvävt de religiösa känslorna".⁴⁹³ Fogelklou anför dock inte något klasskampargument och är långt ifrån lika pragmatisk som Dahlström framstår i etikfrågan. Fogelklous övertygelse och vision har mindre att göra med politiska ställningstaganden och pragmatiskt etiska överväganden, och mer med ett idealistiskt religiöst präglat förhållningssätt. Fogelklous argumentation kan även liknas vid Bergs mer inåtriktade argument. Han menar att undervisningen ska vara personlig och lära eleven vad moral och religion var i verkligheten i kontrast till "ordkunskap" som han ansåg vara livlös och ofruktbar för lärandet. Berg var dock, till skillnad från Fogelklou, en neutral och politisk visionär i pedagogiska frågor.⁴⁹⁴

Belyses Fogelklous ståndpunkt i förhållande till de riktningar som har diskuterats kan några utmärkande drag framhållas. Det är tydligt att Fogelklou liksom de reformvänliga riktningarna vände sig emot den konservativa statkyrkliga ståndpunkten som innebar minnesinläring av katekesen och bokstavstrogen läsning av Bibeln. Det var även Fogelklous åsikt att en allmän religionshistoria med stor valfrihet var att föredra snarare än att påtvinga eleverna innehållet som en sanning. Innehållsmässigt me-

---

⁴⁹² Fogelklou, "Om religionsundervisningen", s. 9.

⁴⁹³ Dahlström, *Skolan och prästvåldet*, s. 3.

⁴⁹⁴ Joakim Landahl skriver exempelvis att Berg strävade efter en "neutral och försiktig framtoning" i Landahl, *Politik & pedagogik*, s. 281.

nade hon att det etiska värdet skulle tillvaratas i undervisningen för att utveckla eleverna moraliskt. Tonvikten skulle ligga på det etiska, rådde det tämligen utbredd konsensus kring bland de aktörer som argumenterade för en biblisk-historisk kristendomsundervisning.

I skriften från 1904 konstateras att samtidens debatt är kontraproduktiv då debattörerna tycks bekämpa varandra i stället för att försöka uppnå en rimlig konsensus. Alla de riktningar som debatteras har ett gemensamt att finna en form för religionsundervisningen som inte skadar eleven. Men det är just denna konsensus som sätter "saken på sin spets", konstaterar Fogelklou, och i efterföljande sats skriver hon att detta är den "stora krisens inträdande."⁴⁹⁵ "Krisens inträdande" i debatten är att debattörerna genom "konventionella formers tvång", har drivits att göra religionsundervisningen oskadlig genom ett "neutraliseringsarbete". Neutraliseringsarbetet motverkar förvisso konventionellt det religiösa tvånget men dödar även den religiösa förvissning om Gud som verklighet.⁴⁹⁶ I kursplanen har det skett en förskjutning från en traditionell ortodox undervisningsmetod till en biblisk historisk objektiv undervisningsform. Kritiken som uttrycks i föredraget bottnar i att båda ytterligheterna, oavsett tonvikt på religiositet eller de vetenskapliga objektiva inslagen i kursplanen leder till samma resultat: En logocentrisk och teoretisk undervisningsform, som inte uppfyller kraven på den andliga utvecklingen hos eleven.

I 1904-årsskrift efterlyser alltså Fogelklou en konsensus bland debattörerna samtidigt som hon intar en egen position i förhållande till de riktningar hon diskuterar. Ett antal år senare ges en förklaring i essän "Psykologi och religionsundervisning" (1927) varför denna situation är ohållbar för den enskilde individen. Själens är nämligen i vissa situationer mycket "ovetenskapligt lagd:

---

⁴⁹⁵ Fogelklou, "Om religionsundervisningen", s. 10.

⁴⁹⁶ Fogelklou, "Om religionsundervisningen", s. 11.

vill hon ha mättnad för sin hunger, så frågar hon efter brödet, men knappast efter leverantören”, förklarar Fogelklou.⁴⁹⁷ När själen ”befinner sig i nöd”, bryr den sig inte om det historiskt faktiska. Denna kritik anspelar på människans splittrade tillstånd och citatet anspelar på ”hjärtehungern” som måste mättas. Historisk textriktighet är alltså inte ett tillräckligt kraftfullt sätt att i undervisningen stilla en människas hunger.

Fogelklou ansåg i sitt debattinlägg från 1904 att de diskuterade riktningarna inte var tillräckliga för att uppfylla hennes ambition att hjälpa eleverna att nå Gud som en verklighet. Hon intog en personlig ståndpunkt i förhållande till de olika riktningarna som diskuterades. I följande avsnitt kommer jag att belysa hennes argumentation kring den undervisningsplan som debatterades 1919.

Fogelklou och den historisk-kritiska bibelforskningen 1919

I 1919 års undervisningsplan för folkskolan betonades vikten av en historisk och objektiv undervisning. De berättelser och bilder som var av religiös och sedlig karaktär, i avseende på betydelsefulla personer och händelser, skulle främst hämtas ur den kristna kyrkans historia. Men undervisningen skulle för den skull inte vara helt igenom konventionell, utan material kunde även hämtas ur den allmänna religions- och kulturhistorien. Urvalet skulle fånga ett längre tidsperspektiv, i synnerhet gällande utvecklingen i Sverige, samt sättas i relation till samtida händelser och personer såsom det gjordes i historieundervisningen i ren allmänhet.⁴⁹⁸

Förändringarna i undervisningsplanen var genomgripande, i synnerhet de pedagogiska, eftersom Luthers lilla katekes avskaffades som grund för undervisningen.⁴⁹⁹ Fogelklou ger en replik

---

⁴⁹⁷ Fogelklou, ”Psykologi och religionsundervisning”, s. 140.

⁴⁹⁸ Undervisningsplan för rikets folkskolor den 31 oktober 1919, <http://hdl.handle.net/2077/51541> (Hämtad: 22-05-16).

⁴⁹⁹ Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet*, s. 218–220.

på 1919 års undervisningsplan när hon citerar en dagboksanteckning från den 27 mars 1919. Där skriver hon att hon kände ”äckel” bara vid tanken på all

’grammofonkristendom’. Är inte mekanisering av detta ’ämne’ – *hädelse!* Men allt detta upprepande och sönderplockande av bibelord – blir det inte likt 1700-talets urmarkargud, som satt en klocka i gång för att sen dra sig tillbaka? Blir det inte som ett repeter-ur? Den levande anden flyr?⁵⁰⁰

Vid den tid som dagboksanteckningen skrevs arbetade Fogelklou som seminarielektor i Kalmar och hade närvarat vid ett seminarium om kristendomsundervisningen i Uppsala. Det var efter denna tjänstgöringstid som Fogelklou höll sitt andra föredrag i Folkets Hus 1919, ”Om religionsundervisningen än en gång”. I föredraget påpekar hon att det egentligen inte har skett någon metodologisk eller innehållsmässig progression i den nya undervisningsplanen. Innehållsmässigt har den endast fått andra förtecken, mer historiska och vetenskapliga. Undervisningsplanens innehåll är inget annat än förståndskunskap, biblicistisk och intellektualistisk, liksom en kateketisk förståndsfråga. Även om kursplansförslaget har rensat ut den ”dogmfria biblicismen” kommer det ändå inte att lösa kravet att ”verklighetsuppfatta” och ej blott referera dessa bibliska berättelser och minnesord. Den gamla frågan: ”förstår du ock vad du läser?”, är lika påtaglig i den nya undervisningsplanen som den var i äldre tider. Begreppet ”förstå” refererades i äldre tid till katekesen. Fogelklou återkommer här till samma anmärkning som hon uttryckte i 1904 års skrift, nämligen att det kristna idéinnehållet, ”vars väsen, djupast sett, icke är lärosats, utan själshistoria”, nu meddelas i en ”begreppsutredningsform”.⁵⁰¹ Den undervisning som 1919 års undervisningsplan föreskriver leder inte till att eleven kommer

---

⁵⁰⁰ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 247.

⁵⁰¹ Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, s. 1 f.

att uppleva Gud som verklighet och motverkar därför samhällsmålet om ett himmelrike på jorden.

Fogelklou formulerade sina tankar om religionsundervisningen i relation till liberalteologins och kulturkristendomens sätt att legitimera religionen, vilket kännetecknade en vändning mot kulturen och historievetenskapen. Den position hon intar är intressant mot bakgrund av denna utvecklingslinje. Även om hon återkommande kritiserar den alltför intellektualistiska hållning som debattörerna har i frågan om religionsundervisningen var alltså inte den nya bibelforskningen främmande för Fogelklou och hon inspirerades av Lönborgs ”vetenskapliga noggrannhet”.⁵⁰²

Mot slutet av 1800-talet i Sverige ledde religionskritiken till att många började söka efter alternativa sätt att förhålla sig till den traditionella religionssynen genom att legitimera tron genom vetenskapen.⁵⁰³ Fogelklou sökte inte legitimitet för tron genom vetenskapen. Det förhåller sig snarare tvärtom, då de strikt vetenskapliga metoderna och teorierna medfört att människan inte kan sätta sin tillit till ett fenomen som Gud. För henne hängde allting på strävan att i undervisningen kunna få eleverna att relatera till ”Gud som verklighet”. Denna övertygelse innebar enligt Fogelklous egen utsago i självbiografin att hennes och Lönborgs samarbete på samskolan ”råkade i otakt”.⁵⁰⁴

---

⁵⁰² Noterbart är att Fogelklou blev medlem av ”Sveriges Religiösa Reformförbund” (grundat 1929) som inbegrep den andra vågen av liberalteologer under ledning av Emanuel Linderholm och med *Religion och kultur* som tidskrift. Andra medlemmar som står listade är bland andra Elsa och Natanael Beskow. Den första vågen hade *Kristendomen och vår tid* som sitt organ och hade sin verksamhet bland teologer i Lund. Under 1930-talet under den andra vågen blev förbundet alltmer protyskt och pronazistiskt och har utpekats som ett exempel på ”klerikal fascism”, Lena Berggren, *Blodets renhet: en historisk studie av svensk antisemitism* (Malmö, 2014).

⁵⁰³ Olika riktningar accepterade den västerländska naturvetenskapen och genom vetenskapliga metoder, exempelvis inom spiritismen, försökte man hitta bevis för den andliga världen bortom den sinnliga. Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 331.

⁵⁰⁴ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 59.

Även om Fogelklou bejakade en objektiv och vetenskapligt förankrad religionsundervisning var hennes tonvikt i slutändan inte på det vetenskapligt objektiva. Hennes ståndpunkt kan sägas utgöra en fjärde riktning i debatten 1904 och 1919. Denna riktning hade ett andligt inåtriktat fokus i motsats till det vetenskapligt utåt-riktade fokus som debatten i allmänhet argumenterade för.

Att lära eleven att verklighetsuppfatta genom åskådningsmaterial

1919 års undervisningsplan höll således inte måttet i relation till Fogelklous målsättning att i undervisningen hjälpa eleverna att förnimma Gud som verklighet. Undervisningsplanen förstärkte snarare individens ”hjärnövermättning” och ”hjärtehunger”. För att samhällsmålet om ett himmelrike ska förverkligas, krävs en omfattande förändring av undervisningsmetoder och läroböcker. Den första religionspedagogiska princip som är central för att nå målet är att lära eleven att verklighetsuppfatta genom åskådningsmaterial. Fogelklous synsätt analyseras i relation till åskådningsmetodologiska synsätt som dessa framträdde i Sverige runt förra sekelskiftet.⁵⁰⁵

I 1919 års föredrag uppmärksammar Fogelklou att åskådningsundervisning är ett arbetssätt som går att jämföra med Jesus undervisningsmetod.⁵⁰⁶ Sokrates och Jesus är goda förebilder som undervisare därför att de hade förmågan att väcka människans inneboende gudomlighet. Sokrates yttryck ”majevtik” betydde ett ”hjälpande till att föda, förlossningskonst.” Jesus majevtik var att förlösa ett ”gudsliv” ur själen. Fogelklou beskriver hans metod metaforiskt, att Jesus ”med en tyst hammare liksom knackar på deras väsen”, och därefter sker en förlösning av kärlek i individen.⁵⁰⁷ Jesus lärde sina lärjungar att ”verkklighetsuppfatta” genom att ställa frågor som var direkt kopplade till individens liv.

---

⁵⁰⁵ Åskådningsmetodik anammandes i inledningen av 1900-talet vid exempelvis Anna Sandströms skola och Göteborgs högre samskola.

⁵⁰⁶ Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, s. 1.

⁵⁰⁷ Fogelklou, ”Personlighetens historiska medelpunkt”, s. 39.

Metoden ska liknas vid en dynamisk process från det yttre faktiska till det inre subjektiva. Jesus började med en historia tagen från verkligheten. Därefter använde han sig av analogier för att nå personen på ett själsligt plan.⁵⁰⁸ Att ”verklighetsuppfatta” kan sammanfattas i devisen handla så lär du dig förstå. Jesus gav ordet liv då samtalet utmynnade i en praktisk uppmaning, inte en teoretisk slutledning.

Jesus metod ska utnyttjas kristendomsundervisningen genom behandling av sådant som för eleverna redan är realitet. Det som hittills har gjorts är att läraren har överöst barnen med färdiga svar om detta ”heliga arv”, men denna kunskap ”kastades bort” så snart eleverna lämnade klassrummet, anmärker Fogelklou.⁵⁰⁹ Det som framhålls i föredraget är att det religiösa bildspråket och de moraliska värden som exempelvis bibelberättelserna förmedlar ska utnyttjas, och att de konstnärliga aspekterna i materialet ska tillvaratas. Bibeltexten ska fungera likt en självhjälpande text som lär eleven livsvisdom och ska vara konstnärligt utformad och helt fri från ”intresseavledande, pedagogiserande kryckor”. Pedagogiska kryckor innebär att läraren gör ständiga utläggningar av en text. Det konstnärliga uttrycket skulle i stället bringa till eftertanke och driva till omedelbar förståelse av den bibliska texten. Detta tillvägagångssätt kommer lära eleven att skapa analogier till sin egen verklighet. Det som kommer till uttryck i 1919 års föredrag har sina rötter i Sokrates dialoger. Eleven utvecklades i dialog med verkligheten och i detta möte uppkom möjligheten att förstå sig själv, den andre och omvärlden. I en sådan bildningsprocess krävdes ett stort mått av inkännande av läraren för att undvika att fylla eleven med redan definierade begrepp och svar om vad kunskap och sanning är. Metoden utgick i stället från existentiella frågor och en vardaglig praxis. Synsättet bottnade i en

---

⁵⁰⁸ Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, s. 5 f.

⁵⁰⁹ Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, s. 8.

strävan att kunna se världen som den verkligen är, vilket också gav möjlighet att förändra den.⁵¹⁰

För att eleven ska förnimma Gud som verklighet genom en direkt kontakt med verkligheten, krävs det vissa typer av läromedel i kristendomsämnet. År 1910 talade Fogelklou vid det teologiska mötet i Örebro.⁵¹¹ Ett argument som lyfts i diskussionsinlägget är vikten av att se barnen som de små människor de är. Framställningen i läroböckerna bör vara episk eftersom barnen behöver hjältar att skåda, dyrka och efterbilda: ”Sagoformen är helt enkelt omistlig vid religionsundervisningen när det gäller barn”, argumenterar hon.⁵¹² I 1919 års föredrag betonas att läroböckerna bör spegla ett religiöst liv och vara konstnärligt utformade även inom religionsämnet. Det är diktaren, konstnären och den religiöst invigde som kan se verklighetens symbolspråk och det gudomliga i ordkonstruktionerna i ett konstverk.⁵¹³

Fogelklous tankar kring åskådningsmaterial knyter an till åskådningspedagogiska principer. Åskådningspedagogiken genomgick flera olika faser och inbegriper flera olika aspekter som utvecklades under 1800- och 1900-talet och har sina idéhistoriska rötter hos Jean Jacques Rousseau, Johan Amos Comenius och Johann Heinrich Pestalozzi. I början av 1900-talet fick Pestalozzis pedagogik en renässans.

Åskådningsmetodiken slog igenom inom folkskolan och den implementerades även inom flick- och samskolor och folkhög-

---

⁵¹⁰ Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, s. 14, 17–19.

⁵¹¹ Ett knappt decennium efter Söderbloms tillträde som professor i Uppsala var den teologiska debatten i full gång, vilket kan illustreras av det teologiska mötet i Örebro 1910. Syftet med mötet var att etablera grundvalen för kristendomen i förhållande till de nya vetenskapliga rönen. Örebromötet anordnades av Uppsala-docenten N. J. Göransson, kyrkoherden dr S. A. Fries, lundaprofessorn M. Pfannenstill, Natanael Beskow och Nathan Söderblom. Örebromötet diskuteras i Jonsson, *Vid vetandets gräns*, s. 170–172; Fogelklou, *Barhuvad*, s. 126–128; Salquist, *Folkskolans kristendomsundervisning*, s. 187; Hammar, *Liberal teologi och kyrkopolitik*, s. 246 f.

⁵¹² Emilia Fogelklou, ”Ett uppslag i religionsundervisningsfrågan, *Kristendomen och vår tid*, nr 7–8 (1910), s. 341, 343.

⁵¹³ Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, s. 10–12.

skolor.⁵¹⁴ Under 1800-talet beskrevs de åskådningspedagogiska metoderna som ett sätt att ”disciplinera seendet”. För det första ville pedagoger öppna upp en direkt kontakt med verkligheten som syftade till självinlärning. För det andra fanns det en ambition inom skolvärlden att uppöva rätt seende för att förhindra att eleven blev vilseledd, i en värld som myllrade av intryck. Åskådningsmetoden genomfördes i undervisningen genom att lära eleverna att se ”rätt” geometriska former och naturlagar snarare än att genom matematik och förnuft räkna ut dem. Detsamma gällde förmågan att se den rätta kvalitén i konsten för att med ögat kunna skilja ut dessa från de undermåliga konstverken. Denna metod var ett sätt att kultivera eleven, då undervisningen framkallade ett ”civiliserat” seende. Åskådningen i undervisningen syftade till att i eleven öppna upp det ”inre ögat” genom en omedelbar känslomässig uppfattning av objektet.⁵¹⁵ Hos pedagogen Per A. Siljeström (1815–1892) uppvärderades exempelvis inte träningen av logiska resonemang och slutledningar utan det var en holistisk utgångspunkt: sinnesintrycken skulle sammanstråla med själen. Denna pedagogiska övertygelse var även ett romantiskt uppror mot det observerande, distanserade seende som tillskrivs ett upplysningstänkande. Åskådningen värderades högre än de teoretiska kunskaperna då åskådningen tänktes vara en väg till en existentiell sanning. Kroppens två ögon betraktades som själens fönster och när det första intrycket passerat detta fönster startade en självreflexiv process i eleven. Aktiverades det ”äkta seendet” var tanken att eleven skulle kunna identifiera brister i sin person.⁵¹⁶ I undervisningen skulle skådan- det inte endast leda till ytlig inlärning, utan hade ett djupare syfte därför att det skulle fungera som en ingång till djuppsykologiska skikt i eleven.

---

⁵¹⁴ Ekström, ”Konsten att se ett landskapspanorama”, s. 142; Rantatalo, *Den resande eleven*, s. 65–69.

⁵¹⁵ Ekström, ”Konsten att se ett landskapspanorama”, s. 153–161.

⁵¹⁶ Ekström, ”Konsten att se ett landskapspanorama”, s. 141 f.

Intresset för åskådningsprincipen var utbrett bland skolmänniskor även in på det nya seklet, vilket skapade ett behov av bättre åskådningsmaterial såsom illustrerade läseböcker och skolplanscher.⁵¹⁷ Åskådningsprincipen var i synnerhet avsedd att förbättra undervisningsmaterialet och öka realismen i undervisningen. Efterhand kom det dock att argumenteras för att det viktigaste åskådningsmaterialet var verkligheten själv. Många pedagoger ansåg att det inte var tillräckligt med endast illustrativa läromedel och planscher, utan att det verkliga skådandet skedde i direkt kontakt med den omgivande miljön. Under inledningskedet av 1900 kom åskådningsprincipen till uttryck i många olika inslag i undervisningen, till exempel exkursioner, experimentövningar och lärande genom naturföremål.⁵¹⁸ Principen byggde på idén att eleven skulle träna upp sinnet genom verklighetsanknytning, vilket ansågs vara den sanna vägen till kunskap om världen. Impulser hade kommit från Europa, exempelvis via världsutställningen i Paris 1900.⁵¹⁹

Fogelklous bildningsambition uppvisar liknande drag som de åskådningspedagogiska principer som utvecklades under 1800- och 1900-talen. Ett drag som blir särskilt tydligt var hennes uppvärdering av ett romantiskt synsätt där skådandet skulle syfta till att väcka en omedelbar känsla i eleven snarare än ensidig förnuftsutveckling. Det var i viss mån ett sätt att kultivera människan men hos Fogelklou var det huvudsakliga syftet att väcka gudsidentiteten i eleven.

---

⁵¹⁷ Jakob Evertsson, "Classroom Wall Charts and Biblical History: A Study of Educational Technology in Elementary Schools in Late Nineteenth- and Early Twentieth-Century Sweden", *Paedagogica Historica*, nr 5 (2014), s. 668–684; Rantatalo, *Den resande eleven*, s. 47.

⁵¹⁸ Ekström, "Konsten att se ett landskapspanorama", s. 146.

⁵¹⁹ På 1890-talet gav SAF:s litteraturkommitté ut en serie kallad Pedagogiska skrifter och flera av skrifterna hade åskådningspedagogiska föreställningar som bärande tema. I *Svensk läraretidning* skrevs det även om åskådningsmetodik såsom inre och yttre åskådning. Rantatalo, *Den resande eleven*, s. 65–68.

Att väcka gudsidentiteten med alternativa läroböcker i kristendoms-kunskap

Den andra religionspedagogiska princip som framträder i materialet är att väcka gudsidentiteten genom läroböcker i religion. Det som tydligt uttrycks i materialet är att det inte uteslutande handlade om att lära eleven att skåda verkligheten såsom den var. Skådandet hade ett djupare syfte av religiös art, vilket de befintliga läromedlen inte kunde uppfylla.

Åren 1903 och 1913 publicerades Fogelklous första läroböcker. *Allvarsstunder* var tänkta för de yngre barnen vid Göteborgs högre samskola samt för de äldre eleverna vid Djursholms samskola.⁵²⁰ Syftet med *Allvarsstunder* var att lära barnen att verklighetsuppfatta genom att låta dem möta ett åskådligt innehåll. Böckerna är lättlästa då texterna är okonstlade och har ett berättande anslag. Bibliska historier vävs samman med berättelser som speglar barnens vardag.⁵²¹ I de olika kapitlen illustreras exempelvis Jesus moraliska princip och jämlikhetsideal genom kopplingar till barnens verklighet. Kapitlet "Samhällsanda" inleds med en berättelse om en köpman som förskingrar pengar i England. På efterföljande sida relaterar Fogelklou berättelsen till Jesus tid och framhåller att "[i]ngen har satt högre bud på samhällsandan än Jesus". Jesus hade inte nedstigit till jorden för att tjäna sig själv utan för att tjäna och "giva sitt liv till lösen för många".⁵²² Fogelklou förmedlar genom texten hur denna samhällsanda kan översättas till barnens verklighet i skolan: "Hur röja vi alla vår skolas anda? Under timmarna, på rasterna, på vägarna, där hemma? Var och en, liten eller stor, måste känna ansvar". Fogelklou betonar att var och en måste känna "skolan som sin skola", förutsatt att den vill värna om "tanke, gärning –

---

⁵²⁰ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 50 f.

⁵²¹ Emilia Fogelklou, *Allvarsstunder: religiösa tanke- och livsbilder framställda för barn*, del I, tredje uppl. (Stockholm, 1921).

⁵²² Emilia Fogelklou, *Allvarsstunder: religiösa tanke- och livsbilder framställda för barn*, del II, andra uppl. (Stockholm, 1921), s. 84.

och bön.⁵²³ Berättelserna är sedelärande och speglar Fogelklous mål om ett jämlikt samhälle där människor lever med respekt för varandra. Böckernas underliggande och samtidigt explicita budskap är att övertyga barnen om att det är möjligt att förverkliga ett Guds-rike på jorden. I kapitlet ”Tillkomme ditt rike” (1913) betonas att Guds-rike inte kommer att förverkligas av sig självt, utan att det kräver ett hårt arbete genom uppfostran. Fogelklou förklarar för läsaren att det finns djupa klyftor mellan människor som kallas klasskamp och klasshat. För den som har en längtan efter ett Gudsrike, behövs en hjälpande hand för att bygga en bro över dessa klyftor. Kapitlet avslutas med en uppmaning:

Men att bygga en bro, det är inte ett lustigt språng i någon hänförd minut, bygga bro, det är ett vardagsgöra, som kräver lång möda och ihärdig vilja [...]. Låt oss då just här och just nu lägga in all vår själ och all vår håg och all kraft i den gärning som här är vår!⁵²⁴

I nästa mening uttrycks ytterligare en uppmaning då Fogelklou låter eleverna veta att det enda sättet som möjliggör Guds rike är tjäna samhällets bästa, liksom Jesus förmådde mitt ibland ”vardagsmänniskobarn”, i en av jordens mörkaste tider.⁵²⁵

Liksom Fogelklous lärobok i historia fick *Allvarsstunder* inte något gehör från skolvärlden. Nathan Söderblom recenserade böckerna, visserligen entusiastiskt, men den positiva responsen bidrog inte till någon spridning av läroböckerna. Kanske var det så att böckerna var allt för uppfodrande eller för okonventionella i sitt innehåll? I exemplet ovan är det tydligt att Fogelklou hade en egen agenda med läroböckerna, vilket visar sig i ett ivrigt försök att förmedla sin övertygelse till barnen att himmelriket är möjligt att realisera. Läroböckerna utmärktes således inte av nå-

---

⁵²³ Fogelklou, *Allvarsstunder*, del II, s. 83.

⁵²⁴ Fogelklou, *Allvarsstunder*, del II, s. 59 f.

⁵²⁵ Fogelklou, *Allvarsstunder*, del II, s. 59.

gon konsekvent objektivitet, vilket kan ha varit något som skolvärlden reagerade mot.

Fogelklous lät sig inte nedslås av att läroböckerna inte fick spridning i skolan. Under sin tjänstgöringstid som seminarieadjunkt i Kalmar 1918 utvecklade hon en mer omfattande läromedels idé. Läroböckerna skulle vara konstnärligt utformade och rika på berättelser och liknelser. De skulle vara skrivna med få ord, där fakta och händelser skulle tala direkt till eleverna.⁵²⁶ Från att ha undervisat folkhögskoleelever i ett tämligen fritt undervisningsklimat vid Birkagården och Djursholms samskola erbjöd seminariekulturen en stramare och enformigare miljö, vilket tycks ha eldat på motivationen hos Fogelklou att utveckla fler alternativa läromedel. Hon skriver tillbakablickande att hon återigen ”kämpade en hård kamp mot mekaniseringen av sitt ämne.” Hon befarade att skolmiljön skulle leda till att hon blev ”oemottaglig och död inför dessa ord, som skälvt av liv och eld och verklighet inom henne”.⁵²⁷ Här hänvisar hon till Verklighetsupplevelsen. Hon anmärker på flickornas fromma inställning till tro och skriver att åtskilliga av dem var ”inkapslade i verbalinspiration” och ”fysisk gudssonslära”. Flickornas tolkningsutrymme var begränsat till Bibelns ord i bokstavlig mening.⁵²⁸

Fogelklous läromedelsidé resulterade i en serie små handböcker för kristendomsundervisningen som publicerades under åren 1922–1927.⁵²⁹ En av dessa lärarhandledningar är den fjärde delen, *Befriaren i högtidssägner och bilder* (1925), som tydligast

---

⁵²⁶ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 247.

⁵²⁷ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 243.

⁵²⁸ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 246.

⁵²⁹ Fogelklou gav ut serien i samarbete med seminarieläraren Anna Maria Roman. Därtill utgav Fogelklou ett flertal religionspedagogiska verk och historiska verk mellan 1903–1927. Det rör sig om programskrifter och historieboksserien *Ur fromhetslivets svenskhistoria* som analyserats i föregående kapitel. I tillägg gav hon ut barnlitteratur samt litteratur med anknytning till religionspedagogik. Dessa innefattar bland annat korta föredrag som hölls för Djursholms elever och tematiska skrifter för samlingsstunder med Göteborgs högre samskolas lägre klasser.

visar att hon betraktar bildning som en förutsättning för sin andliga visions förverkligande (gudsförverkligandet). Med denna handledning följer en bilderbok i folioformat med helsidesbilder målade av den italienska renässanskonstnären Fra Angelico och teckningar gjorda av den svenska konstnären och formgivaren Edvin Ollers. Barnboken innehåller tretton helsidesbilder, flertallet i färg, med tillhörande psalmer, strofer från författaren och tonsättaren C.J.L Almquist (1793–1886) Songes, Cædmons korskväde och legenddikter av Codex Buræanus.⁵³⁰ Boken är uppbyggd kring de fyra högtiderna advent, jul, påsk och pingst. Vardagliga betraktelser över Jesus liv illustreras i förhållande till växt- och djurlivet, som naturligt sammanvävs med de religiösa texterna.

I lärarhandledningen motiverar Fogelklou barnbokens åskådningens möjligheter och konstnärliga potential i undervisningen genom att eleverna ska

se, skåda, fånga in dessa högtidstavlor i ord och bild så intensivt och fast, att detta konstnärliga undfående i och för sig kan bli ostörd grundval för framtida fördjupning.⁵³¹

Bilderna ska framkalla en ”inre skådning” och i och med detta fördjupas lärandet. För att skapa förutsättningar för ett sådant undervisningsklimat är läraren tvungen att förmedla texterna med rätt berättarteknik, en konst som har stor betydelse från bildningssynpunkt. Det gäller då att läraren själv måste öva på sin förmåga att få sin egen inre åskådning så klar och levande som möjligt. Det är mycket lättare när undervisningsmaterialet innefattar konstnärliga bilder eftersom en konstnärlig bild inte kräver lika mycket ”förevisningsmetodik som en kulturhistorisk

---

⁵³⁰ Codex Bureanus är en av de äldsta handskrifterna på svenska. De är helgonlegender som är skrivna på pergament omkring 1350. Namnet kommer av att skrifterna 1634 skänktes till fornforskaren och poeten Johannes Bureus (1568–1652), som i sin tur gav skrifterna till Riksarkivet.

⁵³¹ Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 7.

illustration”.⁵³² Det Fogelklou tycks mena är sannolikt att läraren med ett konstverk har valmöjligheten att endast tolka symbolerna i bilden, utan krav på kontextuell förankring. I lärarhandledningen motiveras bildvalet särskilt i förhållande till Fogelklous religiösa bildningssträvan att hjälpa barnen att förnimma Gud som verklighet. Fra Angelicos gestalter beskrivs i handledningen som mänskliga själsuttryck som förmedlar religiösa känslor som de flesta kan begripa på ett djupare plan. Målningarna är därför väldigt passande tillsammans med de religiösa högtidstexterna som båda till sitt väsen är ”konstnärliga visionsbilder, icke händelsereferat”, understryker Fogelklou. Helgonbilder är särskilt verksamma i detta syfte då de i högre grad övertygar betraktaren om att det inte endast handlar om bilden likt ”händelsefotografier”, utan helgonbilden förmedlar en religiös ”vision”.⁵³³ En sådan visionsbild är till exempel helgonet jungfru Maria. Den till-

Figur 3 Jungfru Maria

hörande texten till bilden av jungfru Maria har titeln ”Bebådelse”. Berättelsen beskriver när ängeln Gabriel blev sänd av Gud för att berätta för Maria att hon skulle föda en son som skulle ges namnet Jesus. Berättelsen ger en bild av vad som försiggick i Marias inre värld, där ”ögonen inte se och öronen inte höra”, men där förnimmelsen finns att något högre varande bestämmer över liv och död. Det är tydligt att Fogelklous intention är att fånga det religiösa symbolspråket genom både bilden och

⁵³² Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 7.

⁵³³ Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 15.

texten. Bilden ska framkalla en religiös känsla och gripa eleven på ett andligt plan. Det är konstverket snarare än fotografiet som är medlet för att nå denna fördjupade effekt. Texten har en poetisk språkform. Ängeln Gabriel beskrivs exempelvis liksom ”sussande vingar, eldslåga, vithet, höghet.”⁵³⁴ Texterna ska förmedla

Poetisk ”åskådlighet” genom att flytta ut djur- och växtvärlden in i det religiösa sammanhanget.⁵³⁵ Fogelklou framhåller att texterna ska förmedla poetisk ”åskådlighet” och detta görs genom att flytta djur- och växtvärlden in i det religiösa sammanhanget. I avsnittet ”Befriaren och blommorna” skildras en vardag i människans liv. Ett utsnitt från bildtexten är en beskrivning när

[v]agnarna åkte förbi, fotgängare som hade bråttom rusade åstad. Somliga skyndade sig för att hinna fram att se på någon stor ståt inne i byn, andra skulle höra en skriftlärd utlägga ett ställe i lagen. Men de flesta rusade på för att köpa mat och kläder eller för att skaffa pengar att köpa för.⁵³⁶

Sensmoralen i texten är att människorna är för stressade för att stanna upp och skåda ”blommorna på marken”. Gud talar genom blommorna men ingen finner ro att stanna upp för att inse att växtriket öppnade en väg in till ”Härligheten”. Att skåda blommorna är vägen till det ”inre skådandet”, till Gud som verklighet. Syftet är att eleven ska leva sig in i verklighetens natur- och djurvärld genom att använda sig av förstoringsglas:

Figur 4 ”Befriaren och blommorna”.

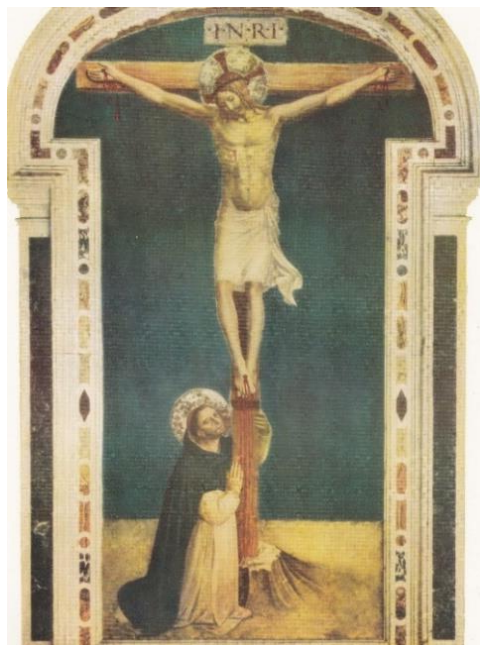
⁵³⁴ Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 15.

⁵³⁵ Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 5.

⁵³⁶ Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 55.

”Se blommorna genom förstoringsglas och häpnas över allt det sköna, som inte ögat ser.” Att betrakta naturen med förstoringsglas ska väcka eftertanke och blotta det eleverna ”icke ser – utan de rätta synglasen”.⁵³⁷ Seendet syftar i det här avseendet på att den yttre faktiska verkligheten ska öppna upp för det omvända seendet, att rikta blicken inåt i sig själv.

I 1919 års föredrag om religionsundervisningen uppmanar Fogelklou även läraren att uppöva dessa förmågor för att kunna lära ut detsamma till barnen. Det är ”[e]j blott orden om liljorna på marken” som läraren bör förmedla till eleven. Läraren ska själv lära sig att ”skåda – allt vad en liljeart är”.⁵³⁸ Fogelklou brottades särskilt med hur passionshistorien skulle framställas. Hon skriver i handboken att det förelåg en överhängande risk att barnen

Figur 5 Jesus på korset

skulle börja frossa i dess ”yttre sorgligheter”. För att inte påverka barnen alltför negativt har hon valt några färgstarka bilder från dramat som presenteras tillsammans med Cædmons ”Korskvädet”.⁵³⁹ Dikten är dramatiskt framställd vilket överensstämmer med syftet att läraren ska lägga vikt vid dramat och inte endast företa en utläggning av händelserna. I lärobokens berättelser är det Jesus som är frambringaren av det religiösa livet på jorden. Läsaren får föl-

⁵³⁷ Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 13.

⁵³⁸ Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, s. 19.

⁵³⁹ Caedmon var en anglosaxisk diktare, död cirka 680, som ursprungligen var koherde under Whitby kloster i Northumbria. Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 80 f.

ja Jesus i vardagen då han möter människor som han påverkar med sin strålgans. I textavsnittet "Befriaren på vägen" berättar Fogelklou att Jesus vandrar med ett "osynligt rike" som följeslagare. Hans utstrålning medför att "osynlig vind" omhuldar människorna i hans omgivning. Det Jesus förmedlar till människor genom att vandra på "jordens dammiga landsvägar" är att Guds rike är på jorden: "Såsom i himlen, så ock på jorden."⁵⁴⁰ Berättelsernas syfte är att förmedla att det är möjligt att skapa ett himmelrike här och nu genom att lära sig skåda vad som gömmer sig bakom orden och bilderna. För att möjliggöra det inre skådandet hos eleverna

För att möjliggöra det inre skådandet hos eleverna kombineras dikt och konst i läroboken exempelvis dikten "Ett litet barn" av den amerikanske poeten och prästen John Banister Tabb (1845–1909). Den tillhörande bilden föreställer ett barn som håller en boll i sina händer, vilket är en uppfylld önskan som korresponderar med diktens slutliga strof:

Figur 6 Ett litet barn

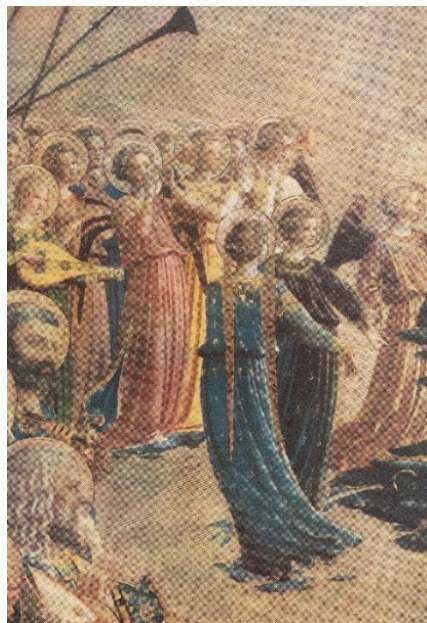
"Upp, människobarn från alla håll, hjälp barnet få igen sin boll".⁵⁴¹ Bollen symboliserar något som gått förlorat hos barnet, vilket sannolikt anspelar på ett förlorat religiöst medvetande. Genom Guds ord kommer emellertid barnet med hjälp av andra "människobarn" att återfå bollen. Bilden ger uttryck för ett religiöst värde därför att barnets huvud omges av en strålkranz som symboliserar barnets helighet.

⁵⁴⁰ Fogelklou, *Befriaren i högtidssägner och bilder*, s. 51.

⁵⁴¹ Fogelklou, *Befriaren i högtidssägner och bilder*, s. 100.

Barnen blir centrala aktörer eftersom de tillhör framtiden. I avsnittet ”Befriaren och barnen” finns en bild som ska symbolisera himmelriket på jorden, vilket illustreras genom att människorna bär änglavingar och har glorian runt sina huvuden. I bildens centrum är barnen aktiva i dansen samtidigt som änglakören, som består av de vuxna, befinner sig i bildens periferi. Barnen får ett starkt symbolvärde genom sin aktiva roll som medskapare av himmelriket. Den tillhörande texten förmedlar budskapet att barnen är framtiden. Fogelklou skriver att Jesus förstod att ”barns liv betyder lika mycket som de storas” och det understryks i läroboken att barndomen är den ”viktigaste åldern i hela livet”.⁵⁴² Den tillhörande texten förmedlar budskapet att barnen är framtiden. Fogelklou skriver att Jesus förstod att ”barns liv betyder lika mycket som de storas” och understryker att barndomen är den ”viktigaste åldern i hela livet”.

Figur 7 Befriaren och barnen

Fogelklou konstruerade ett helt självständigt åskådningsmaterial för att förverkliga sin strävan att eleven skulle utveckla sin gudsidentitet genom bildning. Läroboken är i den bemärkelsen helt unik i förra sekelskiftets läroboksvärld, men inte heller den upptogs i skolorna och kanske just därför. Den stora bilderboken fick dock ett positivt mottagande. I tidskriften *Hertha* rapporterar författaren Ellen Kleman (1867–1943) att denna ”ljuvliga” bok är unik i sitt slag genom att dikter, psalmer och kväden sammanförs och speglar de vackra helsidesbilder av Fra Angelico

⁵⁴² Fogelklou, *Befriaren i högtidssånger och bilder*, s. 58.

och E. Oliers. Det är, menar Kleman, ”ömt” berättat och för barnen lättfattligt och vackert genom att orden ”sjunger” och blommar illustrerar ”det heligas djupaste mening” i en enkel ”stilla gripande form”.⁵⁴³

Befriaren i högtidssånger och bilder är allt annat än tradering av gamla bibeltexter och att någon motsvarighet inte torde finnas i svenskt tryck av bibeltext för barn. Det är ett försök av Fogelklou att sammanlänka verklighetens erfarenhetsvärld med en religiös livssfär.⁵⁴⁴ Meijling Bäckman menar att Fogelklous intention med läroboksprojekten var religiös, att hon ville ”måla Gud”.⁵⁴⁵ Jag har velat visa att läroboken var en viktig pusselbit i Fogelklous pedagogiska vision om att skapa ett himmelrike på jorden och kan mycket väl beskrivas som att ”måla Gud”. De religiösa illustrativa bilderna var menade att lära eleverna att skåda inåt för att förnimma sin inre gudsidentitet.⁵⁴⁶

När eleven utvecklat sin gudsidentifikation genom bildning har slutligen himmelriket på jorden realiserats. Gud besjälar då den minsta beståndsdel i människans vardag. I det nya samhället lever människan enligt en organisk livshållning vilket betyder att människan blivit en potentiell världsförbättrare. Det universella perspektivet synliggörs i en artikel i *Skola och samhälle* (1929):

Universell solidaritet kan ej förverkligas genom enbart intellektuell insikt som medel. Den måste också gripas inifrån, genom erfarenhet i vår själsgrund, den erfarenheten, att vi ”alla äro ett”.⁵⁴⁷

För att den universella solidariteten ska uppnås krävs det bildning som måste framkalla en djupare känslomässig förankring

---

⁵⁴³ Ellen Kleman, ”Notiser från bokvärlden”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 12 (1925), s. 139.

⁵⁴⁴ Nordin, ”Himlagesografi och själsfostran”, s. 120 f.

⁵⁴⁵ I detta fall med hänvisning till ett av Fogelklous opublicerade manuskript från 1916, Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 192.

⁵⁴⁶ Humlebo, ”Kritik av den västerländska dualismen”, s. 41.

⁵⁴⁷ Fogelklou, ”Samarbetets konst”, s. 84 f.

och erfarenhet. Den personliga utvecklingen som allt eftersom sker, ökar människans förmåga att samarbeta över etniska, nationella och religiösa gränser.⁵⁴⁸ När bildningsprocessen nått det slutgiltiga målet ska gränserna mellan kulturer och människor suddas ut och världen därigenom bli en himmelsk plats.

Fogelklou ville förverkliga sin vision om att väcka en gudsidentitet i eleven med hjälp av egenkonstruerade läromedel för kristendomsundervisningen. De illustrativa bilderna skulle hjälpa eleven att rikta blickarna inåt för att komma i kontakt med sitt autentiska jag.

Summering

I detta kapitel har jag diskuterat Fogelklous syn på hur religionsundervisning konkret ska genomföras i en skolpraktik. I relation till den debatt som fördes om religionsundervisningens reformering tog Fogelklou ställning för ett inåtriktat andligt perspektiv i kontrast till det vetenskapligt utåtriktade perspektiv som i allmänhet kännetecknade debatten. Fogelklous alternativa reformförslag byggde på två religionspedagogiska principer. Den första var att eleven ska läras att verklighetsuppfatta genom åskådningmaterial. Fogelklou tog intryck av historiska personligheter som Sokrates och Jesus, vilka i sin undervisning hade kunnat väcka gudomlighet i människan. Den andra principen var att gudsidentiteten skulle utvecklas med alternativa läroböcker i kristendomskunskap. För gudsidentitetens förverkligande menade Fogelklou att det krävdes en annan typ av läromedel än vad samtiden kunde erbjuda. Hon konstruerade därför en egen lärobok som syftade till att spegla ett andligt liv genom religiösa bilder och poetiskt formade textavsnitt. Fogelklou intog således i pedagogiskt hänseende en bestämd position. Hon stod för ett särpräglat bildningstänkande med ett specifikt andligt visionärt tilltal.

---

⁵⁴⁸ Fogelklou, "Samarbetets konst", s. 85.

Kapitel 6. Fogelklous pedagogiska tänkande i sin samtid

Det övergripande syftet med denna avhandling har varit att skapa fördjupad kunskap om Emilia Fogelklous pedagogiska tänkande mellan åren 1902 och 1931. I de tre empiriska kapitlen har analysen riktats mot utgångspunkterna för hennes pedagogiska synsätt, hennes pedagogiska huvudprinciper samt religionsundervisningspraktiken.

Fogelklous pedagogiska tänkande grundar sig i föreställningen att människan befinner sig i själslig obalans på grund av rådande samhälleliga strukturer. Samhällsutvecklingen hade medfört att individen förträngt sitt känsloliv och därmed förlorat kontakten med sin inre gudsidentitet. Fogelklous ambition var att människan skulle utveckla sin gudsidentitet varigenom samhället skulle kunna omskapas till ett himmelrike på jorden. Utvecklingen möjliggjordes genom undervisning enligt tre huvudprinciper. Undervisningen skulle anpassas efter elevens anlag genom att varva teori och praktik. Logik och värdevisshet skulle harmoniseras i undervisningen genom individualisering och psykologisering. Slutligen skulle gudsidentiteten utvecklas när eleven tränades i att tolka symboliken i dikt och konst.

I den pedagogiska praktiken blev särskilt religionsundervisningens reformering viktig för att Fogelklous vision om himmelrikets förverkligande. Två religionspedagogiska principer framträder som centrala i hennes syn på religionsundervisningen, för det första att lära eleven verklighetsuppfatta genom åskådningmaterial och för det andra att väcka gudsidentiteten i eleven med läroböcker i kristendomskunskap.

Nedan kommer jag diskutera avhandlingens frågeställningar och därefter sammanfattande diskutera Fogelklous roll i sin samtid. Avhandlingens två forskningsfrågor var: Hur förhåller sig Fogelklous bildningssyn till skilda bildningsideal? Hur kan Fogelklous pedagogiska tänkande karakteriseras? I kapitlet ska dessa

frågor diskuteras och sätts i perspektiv till tidigare forskning och avhandlingens teoretiska utgångspunkter.

Medborgarbildning, självbildning och andebildning

Av kapitel fyra framgick hur Fogelklous pedagogiska tänkande kan relateras till tidigare formulerade bildningsideal. Tidigare forskning har främst talat om tre bildningsideal under första hälften av 1900-talet, det nyhumanistiska bildningsidealet, medborgarbildningsidealet och självbildningsidealet.

Det nyhumanistiska bildningsidealet präglade främst läroverk och universitet. Även om Fogelklous tänkande formades initialt vid Uppsala universitet, reflekterar hennes synsätt inte främst det nyhumanistiska bildningsidealet. Enligt henne var förnuftsövning och formella inlärningsmetoder för dominanta i undervisningen, vilket bidrog till hjärnövermättnings- och hjärtehungers i skolan. Fogelklous bildningssyn ligger närmare ett medborgerligt bildningsideal i det avseendet att hon rekommenderade yrkesmässig bildning med syftet att individen i framtiden skulle bidra till den samhällsnyttan. Fogelklous satte även ett högt värde på känslans och intellektets harmonisering, det som i texterna benämns logik och värdevisshet, vilket är självbildningens främsta kännetecken. En annan aspekt som är framträdande i relation till självbildningsidealet är hennes vurm för estetisk bildning. Det går här att tala om en konstnärsidealiserings som tydligt kännetecknar ett självbildningsideal.

Fogelklous bildningssyn innehåller således element från både självbildningsidealet och medborgarbildningsidealet. I ljuset av denna undersökning resultat går det argumentera för att dessa två ideal inte ger en fullständig bild av hennes bildningssyn. Jag vill därför föreslå ytterligare ett bildningsideal utöver de tre som har formulerats i tidigare forskning, nämligen *andebildningsidealet*. I andebildningsidealet kan ett antal aspekter särskiljas från självbildningsidealet och medborgarbildningsidealet, i fråga om

syfte, mål, metod och material. Den ideologiska grund som andebildningsidealet hämtar sin bärkraft ur skiljer sig också från tidigare formulerade bildningsideal.

I likhet med idealen kopplade till självbildning och medborgarbildning syftar andebildning till att främja karaktärsdanning hos individen med målet att förändra samhället. Självbildningsidealets betoning ligger på moralisk och estetisk bildning och kan beskrivas som en inre utvecklingsprocess med målet att stärka personlighetens moraliska och kreativa förmågor. Medborgarbildningsidealet kännetecknas av att individen ska utveckla yrkeskunnskap för att kunna bli en ansvarstagande medborgare, en utveckling som ska ske genom inläring av medborgerliga och samhällsnyttiga kunskaper med målet att utjämna klassklyftor och främja demokrati. I kontrast till självbildning och medborgarbildning fokuserar andebildningsidealet på en andlig, visionär aspekt. Denna visionära aspekt innebär att bildningen inte endast syftar till att individen ska utveckla moraliska, estetiska, yrkesmässiga och medborgerliga kunskaper. Andebildning har till skillnad från de andra två idealen ett mer uttalat religiöst syfte då bildningen ska leda till ett andligt uppvaknande i individen, med målet att jorden ska förvandlas till ett himmelrike. Det ska noteras att andlighet även betonades bland självbildningsidealets representanter men där hade andligheten en annan betydelse. Hos representanterna för självbildningsidealet var andlighet snarare kopplad till en kulturstämning och en kultivering av personligheten än en bildningsprocess som skulle initiera ett gudsförverkligande.⁵⁴⁹

I självbildningsidealet är bildningsmedlen konst, dikt och skönlitteratur. I tidigare forskning har det framhållits att kons- tens, diktens och skönlitteraturens dominans inom kulturen var själva framtidsmålet för självbildningsidealets representanter. Bildningsmedlen innebar att individen genom att tillägna sig de-

---

⁵⁴⁹ Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 104.

tta material skulle höja sig över vardagsverkligheten och mass-samhället. Självbildningsidealet inrymmer därför en elitistisk tendens eftersom tanken var att individen, genom att kultivera sig med hjälp av poesi och skönlitteratur skulle förädlas till det yttersta.⁵⁵⁰ Medborgarbildningsidealets bildningsmedel utgörs av politisk och samhällsinriktad litteratur, detta i syfte att förbereda folkflertalet för det medborgerliga ansvaret såsom rösträtt och stärka yrkesmässiga kunskaper.⁵⁵¹ Konst och dikt var material som Fogelklou värderade högt men inte för att människan skulle höja sig över vardagsverkligheten och den stora massan. Det förhöll sig snarare tvärtom: att eleven skulle lära sig att leva i direkt kontakt med vardagsverkligheten. Andebildningsidealet inrymmer inte elitistiska drag, utan där ligger betoningen snarare, precis som i medborgarbildningsidealet, på en jämlikhetssträvan. Materialet i Fogelklous läroböcker bygger i större utsträckning på bild än på text (skönlitteratur) vilket kännetecknar självbildningsidealets och medborgarbildningsidealets läromedel. Fogelklous läroböcker i kristendomskunskap illustrerar andebildningsidealet genom att de med sitt religiösa bildspråk var avsedda att väcka en inre gudsidentitet i eleven.

Självbildningsidealets metod karakteriseras av studiecirkeln i vilken samtal och dialog mellan deltagarna ska stå i centrum. Medborgarbildningens metoder är främst föreläsningar.⁵⁵² Gruppsamtal och föreläsningar som bildningsmetod framträder inte i andebildningsidealet. I stället är andebildningens metod primärt att individen ska utöva introspektion avsedd för individens andliga utveckling. Eleven ska i samspel med naturen och religiösa bilder aktivera en självreflexiv process mot ett gudsförverkligande. Ideologiskt sett återfinns kristna inslag och väckelse-tankar i alla tre bildningsideal.⁵⁵³ Gemensamt för de tre idea-

---

⁵⁵⁰ Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen*, s. 108–110.

⁵⁵¹ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 78.

⁵⁵² Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 78.

⁵⁵³ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 116.

len är också att de inrymmer influenser från socialistiskt och anarkistiskt tankegods.⁵⁵⁴ Det andebildningsideal som konstruerats utifrån denna avhandlings resultat bygger dock delvis på andra idétraditioner. Medborgarbildningsidealet och självbildningsidealet har sin inhemska utgångspunkt i 1880-talets upplysningsradikalism, vilket inte är fallet med andebildning.⁵⁵⁵ Andebildningsidealet har en romantisk idékärna och är starkt förankrat i den kristna mystikens idétradition exempelvis i koppling till kväkarernas livssyn. Även om Fogelklous pedagogiska tänkande har flera beröringspunkter med självbildningsidealet och medborgarbildningsidealet, var hennes ansats alltså i större utsträckning andligt visionär. Denna ansats tog sin utgångspunkt i hennes andliga uppvaknade (Verklighetsupplevelsen) och hade sina rötter i den kristna mystiken och romantikens tanketradition. Verklighetsupplevelsen och kombinationen av mystik på kristen grund och romantik bidrog till att Fogelklou formulerade ett säreget alternativ för att förverkliga sin ambition att väcka en gudomlighet i människan med det slutgiltiga målet att skapa ett himmelrike på jorden. Bildningsalternativet har jag alltså valt att kalla för andebildningsidealet. Jag menar att det utgjorde ett fjärde bildningsideal som kom till uttryck i Sverige under första hälften 1900-talet genom Emilia Fogelklous författarskap.

Fogelklous pedagogiska tänkande – En edutopi?

I denna del kommer jag med utgångspunkt i definitioner av utopism att diskutera frågan hur Fogelklous pedagogiska tänkan-

---

⁵⁵⁴ Kropotkin var till exempel medborgaridealts representant Richard Sandlers stora inspiration. Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 86. Ronny Ambjörnsson framhåller att Ellen Key, som relaterats till självbildningsidealet, inspirerades av anarkistiskt tankegods. Hon träffar Kropotkin i London 1901, Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 195, 506. Andra kulturpersonligheter som hämtade impulser från anarkistiska idéer var feministen Frida Stéenhoff. Undertecknad behandlar Stéenhoff i ljuset av anarkistisk ideologi i Charlott Sandén, *Frida Stéenhoff och anarkismen – Frida Stéenshofs feminism i ljuset av anarkistisk ideologi*, masteruppsats, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion (Göteborg, 2016).

⁵⁵⁵ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 116.

de kan karakteriseras. Fogelklou lyckades visserligen inte i skrift systematisera sina idéer men skriver i det brev till Elin Wägner som citerades i avhandlingens inledning att hon trodde sig ”sitta inne med en slags kultursyntes”. Uttalandet antyder att hon strävade efter någon sorts enhetlighet i sitt tänkande. I materialet har jag identifierat aspekter vilka utgör ledtrådar till vad hon betraktade som möjliga vägar till en bättre framtid, vad som skulle förhindra denna utveckling samt hur det framtida samhället skulle utformas.

I min förståelse av hur en utopi är uppbyggd har jag utgått ifrån litteraturkritikern och statsvetaren Fredric Jamesons begreppsapparat där han urskiljer *kall* (vocation), *råmaterial* (raw material) och *byggstenar* (building blocks). Som diskuterades inledningsvis är det den samhälleliga situationen som Jameson menar möjliggör kallet. Vid analysen av utopin är det därför viktigt att identifiera vilka samhälleliga omständigheter som uppmuntrar kallet. När författaren har identifierat dessa problem och formulerat inledande lösningsförslag framträder enligt Jameson utopins råmaterial. Byggstenarna utgör de delar som författaren urskiljer ur råmaterialet vilket representerar olika funktioner och synsätt i det utopiska samhället. När byggstenarna sammanfogas formas alltså den slutgiltiga litterära berättelsen.⁵⁵⁶

Med stöd i Fogelklous självbiografi och tidigare forskning går det argumentera för att hennes kall väcktes i och med Verklighetsupplevelsen.⁵⁵⁷ Det var en övertygelse om att tillståndet inte berodde på henne själv utan på samhälleliga strukturer, vilket motiverade henne att formulera ett samhällsalternativ om målet att skapa ett himmelrike på jorden.

I Fogelklous skrifter framläggs rikligt med råmaterial genom att hon återkommande diskuterar samhälleliga problem och pre-

---

⁵⁵⁶ Jameson, *Archaeologies of the Future*, s. 10–15.

⁵⁵⁷ Mejling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 39; Linder, ”En bildningskamp”, s. 775.

senterar sin analys av problemen. När det gäller byggstenar använder jag, som påpekats inledningsvis, inte Jamesons modell för att analysera en redan färdig utopi. Byggstenarna blir i stället en hjälp för att sätta samman den utopi som jag tycker mig kunna utläsa ur textmaterialet. Jag lyfter fram aspekter ur materialet som säger något om hur det framtida samhället skulle kunna beskrivas. Jag har, som påpekats tidigare, konsulterat Ruth Levitas som framhåller att det är möjligt att bilda sig en uppfattning om hur en tänkares utopi skulle kunna vara uppbyggd trots att utopin inte beskrivs i en sammanhållen berättelse.⁵⁵⁸ Jag har identifierat byggstenarna i olika spänningsförhållanden som framträtt i analysen. Fogelklous språkliga nybildningar, som inte följer språkliga konventioner i hennes samtid, är viktiga komponenter i denna utopi. Jag har tolkat hennes neologismer som ett sätt att försöka förmedla ett nytt livsideal.

Spänningsförhållandet *organiskt kontra mekaniskt* utgör utgångspunkter för Fogelklous pedagogiska tänkande. Hennes övertygelse var att samhället måste bygga på en organisk samhällsstruktur för att människan skulle utveckla sin gudomliga potential. Himmelriket på jorden ställs i analysen i kontrast till ett mekaniskt samhällstillstånd i vilket människan är känslomässigt avstängd, bitter, egoistisk och andefattig.

Sitt samhällsideal hämtade Fogelklou från sin föreställning om det medeltida samhället. Hon menade att arbetet i det medeltida samhället ägde rum i naturnära miljöer och var kreativt, fritt, glädjefyllt och skedde till Guds ära. Den medeltida byggnadskonsten var enligt henne en symbol för det gudomliga på jorden och stärkte därmed vetskapen om att himmelen och jorden är omöjliga att separera.

I den framtida utopin är den organiska samhällsorganisationen förverkligad. Med Fogelklous neologismer går det påstå att

---

⁵⁵⁸ Levitas, *The Concept of Utopia*, s. 46.

”utsvettningstiden”, ”människosöndring”, ”arbetssöndertagning”, har upphört i det framida samhället. Hierarkiska strukturer, egoism och konkurrens präglar inte längre människans livstillvaro. I stället utförs arbetet som en sociopolitisk handling och har ett högre religiöst syfte.

Med spänningsförhållandet *andlighet kontra vetenskaplighet* ville Fogelklou att det skulle ske en tyngdpunktsförskjutning från vetenskaplighet till andlighet. Hon hävdade att människan i hennes samtid sökte sin identitet i allt för stor utsträckning i yttre vetenskapliga, politiska och ideologiska normer. Dylka yttre konventioner hindrade människan från att utvecklas andligt och komma i kontakt med sin inre gudsidentitet. För att häva de negativa följderna av den vetenskapsrationella utvecklingen krävdes en uppvärdering av andliga värden i samhällslivet.

I utopins samhälle bygger inte människan sin identitet på yttre konventioner, vetenskapliga och religiösa idésystem, utan människan har riktat blicken inåt själen och lever i en förändligad livstillvaro. I Fogelklous begreppsvärld lever människan i den utopiska framtiden inte längre i det ”ytterfaktiska”. Den vardag som präglar samhällslivet beskrivs som ett ljussken som lyser över samhället som en skyddande gloria.

Spänningsförhållandet *intuition kontra logik* inbegrep hos Fogelklou en ståndpunkt att människan borde förlita sig på sin intuition och sina känslor snarare än på logiska slutledningar. Det var först när dessa värden uppvärderades som människan kunde utvecklas i rätt riktning. Dessa kvalitéer reducerade nämligen missriktad negativ energi i individen. Enligt Fogelklou var det dock inte tal om att avfärda logiken, utan logiken och intuitionen skulle harmoniseras för att människan skulle komma i kontakt med sin inre gudsidentitet.

När utopin är förverkligad har ”logik” och ”värdevisshet” balanserats och ”hjärnövermättning” och ”hjärtehungre” stillats i det mänskliga psyket, vilket skett genom en ”väsenutvidgning”. I

Fogelklous utopi lever människan i balans med sig själv och har utvecklats till en människotyp som benämns ”den allra vanligaste människan”. Tillvaron präglas inte av ”gudsövergivenhet”. Det lyser i stället en ny ”gudverklighet” inom individen, vilket utgör en liten ljuspunkt i individens inre som Fogelklou benämner ”personlighetskärnan”.

När Fogelklou diskuterade undervisning framträder i materialet spänningsförhållandet *anti-auktoritär kontra auktoritär*. Fogelklou ville att den auktoritära undervisningen som präglade hennes samtid skulle ersättas med en anti-auktoritär undervisningsform. Den auktoritära ledarskapsstilen baserades enligt henne på lydnessplikt, befallningar och förbud, vilket förtryckte individens känsloliv och framkallade rädsla och mindervärdeskänslor hos eleverna. En anti-auktoritär undervisning innebar att läraren hade antagit rollen som en framhjälpare av elevens inre kvalitéer som mod, vishet och kreativitet. Genom att läraren förde in eleven på rätt bildningsväg väcktes genklang i barnets själ för allt andligt och därmed den religiösa vördnaden för tillvaron.

I utopin existerar ingen auktoritär lärare som i Fogelklous språkbruk benämns ”katederkungligheten”. Lärarna utmärker sig genom att vara lärare av Guds nåde, då de har en stark anknytning till sin inre gudomlighet. I undervisningen erbjuder de eleverna en rikare ”personlighetsmöjlighet”. Eleven utvecklar då moral och ”viljegodhet” och äger därmed gåvan att skapa nytt liv i sig själv och upprätthålla kontakten med gudsidentiteten.

Spänningsförhållandet *estetiskt kontra teoretiskt* är kopplat till två ämnesområden i undervisningen. Dessa ämnen skulle i undervisningen alterneras inget skulle uteslutas. Fogelklou framhöll dock att de estetiska aspekterna skulle betonas mer än det intellektuella studiet. Det var viktigt, menade hon, eftersom undervisningen överbetonade teoretisk kunskap vilket hade bidragit till att många levde ett intellektuellt skenliv.

I utopin ska estetisk bildning premieras för att människan ska kunna vara konstnär och diktare i sitt yrkeskall. Den estetiska bildningen ska främja utvecklingen av ”personlig existenssvishet” vilket i utopin kännetecknar en ny medvetenhet om en inre verklighet i själen. Denna medvetenhet är sprungen ur känslan och intuitionen, inte enbart intellektet.

Spänningsförhållandet *inre åskådning kontra yttre åskådning* syns främst i Fogelklous läromedels- och metodrekommendationer. Läroböckerna skulle enligt Fogelklou ge uttryck för ett religiöst liv samt vara symbolladdade och konstnärligt utformade. Genom att tolka de religiösa symbolerna i böckerna lärde sig eleverna att förnimma Gud som verklighet. Metodologiskt förespråkade Fogelklou en växelverkan mellan de två åskådningsförhållandena. Eleverna skulle utveckla förmågan att rikta fokus inåt i betydelsen självreflexivitet, samt att skåda utåt i betydelsen att lära sig tolka symbolspråk i ett konstverk eller en dikt. Därigenom skulle eleven få en förståelse för livet på ett själsligt plan.

I utopins framtida skola är läromedlen illustrativt och konstnärligt utformade. Materialet speglar ett religiöst liv och syftar till att väcka lusten att tolka symbolerna i dikten och konsten. Metodiken i den framtida skolan bygger på skådandets princip. Denna princip innebär en dynamisk rörelse mellan det inre och det yttre skådandet, i syfte att individen ska kunna upprätthålla kontakten med sin inre gudomlighet.

De beskrivna spänningsförhållandena menar jag utgör de byggstenar som är centrala aspekter i Fogelklous utopi. Nedan ska jag med utgångspunkt i olika definitioner av utopism karakterisera utopin som tar form i Fogelklous texter. Som presenterades i inledningen menar David Harvey att det finns två typer av utopier, processuella och spatials. De processuella utopierna sträcker sig över tid, är geografiskt obundna och syftar till gradvis samhällsförändring genom idealiserade scheman. De spatials ut-

opierna har till skillnad från de processuella förlagt utopin till en avlägsen geografisk plats.⁵⁵⁹

Fogelklou var övertygad om att processen mot en samhälls- omvandling genom bildning kunde ske här och nu. Utopin var inte avsedd att förverkligas på en avgränsad geografisk plats, och det går inte heller att utläsa något idealiserat schema. Fogelklou lade i stället stor vikt på bildningens funktion, varför jag menar att hennes utopi antar karaktären av en *edutopi*, det vill säga en utopi där utbildning ställs i centrum.⁵⁶⁰

De flesta utopiska skildringar kan nog betecknas som eduto- piska då utbildning ofta är en central aspekt i det utopiska sam- hället. Utopiska skildringar uppvisar dock en variation i utbild- ningens form, funktion och innehåll.⁵⁶¹ Därtill finns det pedago- giska utopier som i större utsträckning är förankrade i en existe- rande social och pedagogisk praktik. Inom forskningen har dessa utopier beskrivits som realistiska utbildningsutopier. Realistiska utbildningsutopier presenterar inte en färdig plan och ej heller en definitiv lösning på samhälleliga problem, utan den represen- terar en pågående utvecklingsprocess mot något annat. Som jag nämnde tidigare hävdar David Halpin att pedagogiska visioner är fullt möjliga att realisera här och nu, exempelvis genom refor- mer som syftar till att möjliggöra utvecklingen mot ett demokra- tiskt utbildningssystem. Darren Webb ställer sig kritisk till Hal- pins argumentation. Realistiska utbildningsutopier har i Webbs mening, tämjts genom stegvis reformtillämpning. Enligt Webb syftar en utopi till att ifrågasätta rådande reformer genom radi- kala holistiska alternativ för utbildning. Utopins signum går

---

⁵⁵⁹ Harvey, *Spaces of Hope*, s. 173 f. Se även liknade diskussion i Lövheim ”Skol- demokrati som utbildningsutopi”, s. 191–193.

⁵⁶⁰ Peters, Freeman Moir, ”Introducing Edutopias”, s. 8. Se även introduktions- kapitlet i: Ozmon, *Utopias and Education*.

⁵⁶¹ Levitas, *The Concept of Utopia*, s. 38–43. Se även: Jameson, *Archaeologies of the Future*, s. 10–17; Ruth Levitas, *Utopia as a Method: The Imaginary Reconsti- tution of Society* (Houndmills, 2013), s. 127, 136.

därför förlorat om den antas förverkligas i redan existerande skolpraktiker.⁵⁶²

Fogelklous edutopi kan förknippas med en realistisk utbildningsutopi, då hon presenterar ett progressivt alternativ som skulle förverkligas i ett existerande socialt och pedagogiskt sammanhang.⁵⁶³ Fogelklou hade dock ett andligt visionärt mål att genom bildning aktivera människans gudsidentitet och förverkliga ett himmelrike på jorden. Tolkas målbilden bokstavligt är den snarare att betrakta som en religiös holistisk edutopi om någonting radikalt annorlunda. Edutopins syfte skulle då vara att kritisera existerande praktiker och formulera ett visionärt alternativ som pekar bortom nuet. Jag tolkar dock Fogelklous edutopi i ett mer realistiskt scenario, ett framtida samhälle som inte gått sekulariseringens väg. Himmelriket ska i denna tolkning läsas som en symbol för ett livsideal som innebär en förändligad tillvaro, i vilken människan är mer tillfreds med sig själv, i sin vardag. Den förändliga tillvaron uppnås genom rätt sorts bildning som i större utsträckning skulle utveckla andliga och intuitiva, snarare än ensidigt rationella kvalitéer hos eleven. För Fogelklou var det huvudsakliga syftet, mest troligt, att med bildningens kraft föra folk ut ur misär och elände för att främja utveckling av det goda i människan mot ett mer demokratiskt samhälle. Utan denna bildningsprocess skulle människan förbli girig, lömsk och egoistisk.

Fogelklous tänkande i sin historiska och samtida kontext

Emilia Fogelklous pedagogiskt-visionära tänkande var av ett särpräglat slag. Jag har argumenterat för att hennes tänkande var edutopiskt och att hennes bildningssyn karakteriserades av ett andebildningsideal. Här ska jag nu sammanfattande diskutera

---

⁵⁶² Halpin, "Utopian Realism and the New Politics of Education", s. 346–361; Webb, "Educational Studies and the Domestication of Utopia", s. 431–448; Halpins replik till Webb: Halpin, "Utopian Totalism Versus Utopian Realism", s. 761–764.

⁵⁶³ Forde, "Feminist Utopian Thinking", s. 149.

dels hur Fogelklou själv positionerade sig, dels hur hennes pedagogiska tänkande i efterhandsperspektiv kan placeras in i dåtidens pedagogiska idésammanhang. Idéer och kunskaper uppstår inte i ett vacuum. Tvärtom kommuniceras, sprids och cirkulerar idéer i tid och rum.⁵⁶⁴ Fogelklous författarskap är ett tydligt exempel på en sådan form av idécirkulation eftersom hon lät sig inspireras både av idétrender och av tanketraditioner i det förflutna. Att tradera vidare andras kunskaper var det inte frågan om för henne. Fogelklou sammanförde olika tiders tankegods till en mycket ”personlig legering”.⁵⁶⁵ Den personliga legeringen medförde att hennes tänkande många gånger gick stick i stäv mot tidens idétrender i filosofiskt, vetenskapligt eller pedagogiskt avseende. Inom det filosofiska fältet konfronterade hon inflytelserika tänkare såsom Axel Hägerström genom att argumentera för det logiska tänkandets otillräcklighet för att nå kunskap om världen. Hon kritiserade även den religiösa liberalismens förgrundsgestalt C. J. Boström för att vara färgad av en (platonsk) idealism och därigenom alltför rationell men även alltför verklighetsfrånvänd för Fogelklous visionära strävanden.⁵⁶⁶

En annan positionering som Fogelklou gjorde var att ta avstånd från den sekularisering och vetenskapsrationalistiska utveckling som dominerade det svenska kultur- och vetenskaps-samhället. Här konfronterade hon bland andra Ellen Keys elitistiska och upplysningsrationalistiska kristendomssyn.⁵⁶⁷ Inspirerad av fransk filosofi var Fogelklou en svensk representant för känslornas och intuitionens filosofi, som var en annan form av filosofi än den rådande trenden i Sverige. Hennes främsta influ-

---

⁵⁶⁴ Johan Östling, David Larsson Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar & Kari Nordberg, ”The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge: An Introduction”, i *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*, red. J. Östling, D. Larsson Heidenblad, E. Sandmo, A. Nilsson Hammar & K. Nordberg (Lund, 2018), s. 9–23.

⁵⁶⁵ Meijling Bäckman, *Den resfärdiga*, s. 37.

⁵⁶⁶ Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv*, s. 64.

⁵⁶⁷ Fogelklou, *Barhuvad*, s. 48 f.; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 45.

ens i detta avseende var Henri Bergsons intuitionsfilosofi. Hennes inspirationskällor i Sverige utgjordes av Hans Larssons intuitionsfilosofi men även Erik Gustav Geijers personlighetstanke. Fogelklou läste även anarkister såsom Pjotr Kropotkin, men det var Leo Tolstojs religiösa perspektiv som hon främst lyfte fram i sina skrifter. Hon framhävde Tolstojs övertygelse om att det praktiska fostringsarbetet hade en potential att utveckla gudomliga och moraliska kvalitéer. Från äldre tider hämtade Fogelklou vissa pusselbitar till sitt pedagogiskt-visionära tänkande, exempelvis hos viktiga aktörer inom kristendomen som Jesus och Franciskus. Livshållningen hos dessa aktörer gav uttryck för ett jämlikhetsideal, ett liv som levdes i en solidarisk och kärleksfull gemenskap. Fogelklou kallade dem konstnärer eftersom konstnärskap enligt henne kunde likställas med en gudomlig handling.

Ett tydligt ställningstagande som Fogelklou gjorde gällde debatten om religionsundervisningens reformering. De reformer som diskuterades ansåg hon vara otillräckliga mot bakgrund av hennes samhällseliga mål att skapa en himmelsk plats på jorden. Den historisk-kritiska bibelforskningen var alltför vetenskaplig och rationell. I debatterna 1903 och 1919 om skolans religionsundervisning intog Fogelklou en tämligen unik position då hon argumenterade för ett andligt perspektiv.⁵⁶⁸

I denna studie har jag visat att Fogelklou inte etablerade sig som filosof eller teolog inom akademien. Hennes status på fältet begränsades till viss del av hennes position som kvinna inom det mansdominerade, patriarkala sammanhang som akademien utgjorde. Den patriarkala strukturen innebar att Fogelklou och andra kvinnor fick kämpa både för kulturella resurser och erkännande. Marginaliseringen till trots var det potentiellt dessa förutsättningar som gav Fogelklou möjlighet att uttrycka sitt särpräg-

---

⁵⁶⁸ På det viset kontrasterade hon sig mot de debattörer som argumenterade för vetenskaplighet och kritisk bibelforskning exempelvis Sven Lönborg. Fogelklou, *Barhuvad*, s. 59; Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 56.

lade tänkande. I tidigare forskning har det påpekats att Fogelklous personliga stil inte hade varit möjlig om hon hade fångats upp av den teologiska fakulteten, för att i ”resten av sitt liv tentera blivande präster”. Självständigheten i förhållande till akademien var också ett val som Fogelklou medvetet gjorde.⁵⁶⁹ Som nyetablerad forskare kritiserade hon akademins spelregler. Hon vände och vred på de tankar som hon mötte med en vilja att hitta ett sätt att bevisa att Gud var en subjektiv verklighet. Fogelklous position under 1900-talets tre första decenier hängde alltså samman med hennes egen personliga strävan att hjälpa människan att hitta sin gudomliga identitet. Hon var dock inte enbart en solitär, utan en del av de filosofiska och pedagogiska sammanhang som präglade det svenska kulturlivet under första hälften av 1900-talet. Fogelklous synsätt låg nära Henri Bergsons intuitionsfilosofi, och att hon därigenom stod i skarp kontrast till vetenskapsrationalismen har uppmärksammats i tidigare forskning.⁵⁷⁰ Tidigare forskning har emellertid inte berört Fogelklous anarkistiska idéinflenser från författare som Potjir Kropotkin och Leo Tolstoj. Jag vill hävda att hennes pedagogiska tänkande uppvisar flera aspekter som kan relateras till en anarkistisk idékärna. Idealiseringen av tidigare epoker och vikten av ett enkelt liv nära naturen är ett exempel. Inom anarkismen finns en övertygelse om att människor i det framtida samhället ska leva i enlighet med högre moraliska värden i frihet från tvingande politiska regelverk. Fogelklous vision uppvisar en hög samstämmighet med frihetsaspekten i den anarkistiska ideologin. Frihet innebär hos henne en avsaknad av yttre politiska och ideologiska kategoriseringar, något som Fogelklou kallade ”kritstreck”. Kritstreck menade hon begränsade människors livssfär och möjligheten att utveckla sin moral.⁵⁷¹ Bildningssynen inom anarkismen

---

⁵⁶⁹ Knutsson, ”Anstötlig för de enbara vetenskaparna”, s. 66.

⁵⁷⁰ Nahnfeldt, ”Emilia Fogelklou – tro och samhällssyn”, s. 111 f.

⁵⁷¹ Marshall, *Demanding the Impossible*, s. 12–50; Woodcock, *Anarkismen*, s. 18–23, 32; Suissa, *Anarchism and Education*, s. 24–36.

har liksom hos Fogelklou tydliga reformpedagogiska drag. Inom den anarkistiska teoribildningen talas det om den mänskliga bildningen, en fras som kan spåras i Fogelklous begrepp ”människobildning”. Tolstoj argumenterade för en icke-auktoritär uppfostran baserad på ömsesidig respekt. Lärare och elev skulle vara jämställda. Formalism, bestraffningar och betygshets kritiseras av Tolstoj.⁵⁷²

I Sverige var det många intellektuella som influerades av de moralfilosofiska aspekter som artikulerades inom den anarkistiska teoribildningen, till exempel Ellen Key och feministen Frida Stéenhoff. I sin självbiografi skriver Fogelklou att hon ”självklart” läste Kropotkin under tjänstgöringstiden vid Göteborgs högre samskola, vilket ger en fingervisning om lästrenden inom den krets hon befann sig i.⁵⁷³ Fogelklou skulle troligen inte själv kalla sig för anarkist, men trots det kan alltså anarkistiska idéelement återfinnas i hennes texter. Fogelklou hade emellertid inte någon politisk samhällsrevolution i sikte såsom många samtida anarkister hade. Hennes andliga strävan tolkar jag snarare som en andlig och fredlig inre revolution i individen. Johnselius Theodoru uttrycker det fint när hon bildligt beskriver denna omvändelse som en ”organisk tillväxt av Guds ande” som skulle ske inom människan.⁵⁷⁴

Fogelklou var alltifrån 1912 involverad i kretsen kring *Tidevarvet* samt Birkagårdens och Kvinnliga medborgarskolans pedagogiska verksamhet. Jag har i kapitel 5 argumenterat för att de tre reformpedagogiska sammanhangen utmärkte sig ideologiskt i förhållande till hur bildningsidealen utvecklade sig i Sverige un-

---

⁵⁷² Suissa, *Anarchism and Education*, s. 32.

⁵⁷³ Ambjörnsson, *Ellen Key*, s. 436. Fogelklou nämner inte Stéenhoff i sina skrifter, men att de kände varandra är ett rimligt antagande med tanke på att de båda ingick i redaktionen för *Tidevarvet* i dess inledningsfas. Noterbart är att jag har funnit ett anarkistiskt drama som elever framförde vid Kvinnliga medborgarskolan. Ruth Persson, ”Samhällsrättvisan: ett anarkistiskt drama”, Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad, höstkursen, 1927, KvinnSam, A 81, K.

⁵⁷⁴ Johnselius Theodoru, ”Så ock på jorden”, s. 35.

der första häften av 1900-talet, en tid när det religiösa landskapet utvecklades i olika riktningar. En återkommande ambition var att skapa olika alternativ till den konventionella kristendomen, exempelvis legitimerandet av kristen tro genom vetenskapliga argument. I sammanhanget var Ellen Key central genom att hon kombinerade en andlig ansats (livstro) med en socialdarwinistisk utvecklingstanke och ett nietzscheanskt människoideal. Gemensamt för Birkagården och Kvinnliga medborgarskolan var att de under 1920-talet vidmakthöll ett andligt tilltal med inspiration från Anna Sandström som fullföljde traditionen från N. F. S. Grundtvig i Danmark. Den danska skolformen förändrades när den omsattes i den svenska kontexten. I Sverige fick bildningsidealerna en starkare rationalistisk prägel med betoning på kunskap och förnuft, samtidigt som de religiösa inslagen tonades ned.⁵⁷⁵ Den andliga ansats som präglade Birkagårdens och Kvinnliga medborgarskolan verksamhet speglas väl i Fogelklous pedagogiska tänkande. Idéer som kom till uttryck i dessa sammanhang bottenar i en romantisk humanistisk kristendomsuppfattning och gränsar mot de ovan diskuterade självbildnings- och medborgarbildningsidealerna. Fogelklous pedagogiska tänkande, men även de pedagogiska sammanhang vari hon ingick, utgjorde sålunda en sidostig i kontrast till huvudtenden som hade ett i högre grad rationalistiskt tilltal. Att som denna studie synliggöra detta sidospår i större utsträckning än vad som tidigare har gjorts bidrar till en mer nyanserad bild av den idéhistoriska och utbildningshistoriska utvecklingen under första hälften av 1900-talet i Sverige.

Fogelklou må ha många beröringspunkter med både Birkagården, kretsen kring *Tidevarvet* och Kvinnliga medborgarskolan men ändå måste hennes tänkande under första hälften av 1900-talet på flertalet sätt betraktas som i otakt med tiden. Fogelklou fastnade aldrig innanför väggarna av en skolform eller ett ideo-

---

⁵⁷⁵ Gustavsson, *Bildningens väg*, s. 66.

logiskt eller vetenskapligt synsätt.⁵⁷⁶ Hennes särprägel som tänkare möjliggjordes mycket på grund av hennes Verklighetsupplevelse. Det är denna händelse som driver henne att söka efter svar på hur en förändring av människans känsloliv kan förverkligas. Litteraturvetaren Erik Hjalmar Linder (1906–1994) skriver 1950 att Verklighetsupplevelsen var en händelse som ”sammanhöll en rikt utrustad och djupt originell människas olikartade anlag. Att i botten uppleva, genomarbета och utstråla den vart hennes livsuppgift”.⁵⁷⁷ Fogelklou var dock ingen förkunnare som drevs ut på gatorna för att övertyga människor om att himmelriket var nära. Hennes mål var att låta varje individ uppleva det gudomliga verkligheten inom sig själv. Vägen till detta mål var genom bildning. Fogelklou höll fast vid sin övertygelse att människan hade potentialen att utveckla sin gudsidentitet under hela sitt liv. Under mer än ett halvt sekel är det möjligt att skönja en kontinuitet i hennes tänkande. I essäsamlingen *Form och strålning* (1958) framträder en intensifiering av Fogelklous tro, om att en fördjupad andlighet i mänskligheten skulle kunna realiseras. För Fogelklou krävde en fördjupad andlighet, träning i ett inre skådande som skulle tränga bortom alla gränser, vilket gällde såväl kyrkan som kvinnofrågan, politiken och skolan.⁵⁷⁸ Med detta sagt har jag dock visat i kapitel 3 att Fogelklou i större utsträckning blev politiskt engagerad i såväl fredsfrågan som kvinnofrågan under åren 1915–1923, vilket samspelade med hennes medverkan vid den Kvinnliga fredskongressen i Haag och som skribent i både *Hertha* och *Tidevarvet*. Här går det alltså att tala om en förskjutning i hennes fokus där hon distanserade sig själv från förkunnelsedrömmen om ett himmelrike på jorden.

Visserligen skärptes Fogelklou inspel i den politiska debatten men jag vill ändå hävda att det finns en tydlig kontinuitet i henn-

---

⁵⁷⁶ Hartman, ”Emilia Fogelklou och de pedagogiska sammanhangen”, s. 84.

⁵⁷⁷ Linder, ”En bildningskamp”, s. 775.

⁵⁷⁸ Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou*, s. 302 f.

es pedagogiskt-visionära tänkande. Denna uppfattning förstärks ytterligare om de essäer som publicerades efter undersökningsperiodens slut tas i beaktande. I de två sista essäsamlingarna från 1958 och 1963 beklagar hon sig över att det inte skett någon förändring alls gällande ”kunskapsproppning” i skolan. Hennes uppfattning är snarare att det skett en förstärkning av det formella och rationella lärandet. Fogelklou understryker att det fortfarande borde göras självklart och begripligt för alla, att en ”känslomvålvning i mänsklighetens liv kan ske och måste ske.”⁵⁷⁹ Efter 1960-talet gick samhälls- och skolutvecklingen mot ytterligare sekularisering. Denna utveckling skapade ett behov av andra bildningsideal än de som låg till grund för Fogelklous ambition att människan genom bildning skulle få uppleva ett gudsförverkligande.⁵⁸⁰

År 1958 brottades hon alltså fortfarande med den fråga som hon engagerat sig i alltifrån 1902: ”Hur häva den kultursplittring som går som ett svärd genom själen och tycks hindra fostran för hel, äkta mänsklighet?”⁵⁸¹ Fogelklou förlorade dock aldrig hoppet om att himmelriket skulle kunna realiseras. Med tillförsikt, framhåller hon, att det aldrig är för sent att förändra samhällets ”kris-skede” och påminner läsaren om att hoppet vilar i att det inte finns några egentliga gränser för ”Guds rike”.⁵⁸²

---

⁵⁷⁹ Fogelklou, Förordet till essäsamlingen, *Form och strålning*.

⁵⁸⁰ Lovisa Bergdahl skriver att detta osynliggörande av Fogelklou kan sökas strukturellt. Det moderniseringsnarrativ som utvecklades under första hälften av 1900-talet lämnade i flera avseenden lite utrymme för ett idealistiskt och religiöst tänkande. Men även i förhållande till de reformer som senare skulle komma som hade ett betydligt mer rationalistiskt kollektivistiskt tilltal. Till detta hör även det faktum att Fogelklous skolvärld rent konkret eliminerades. I takt med skolutvecklingen lades de privata flick- och samskolor succesivt ner. Det är till viss del ett trendbrott som skedde och ett steg närmare den gemensamma botten skolan. Bergdahl, ”Religion och bildning”, 238 f.; Hartman, ”Emilia Fogelklou och de pedagogiska sammanhangen”, s. 81–84.

⁵⁸¹ Fogelklou, ”Bildning och äkthet”, s. 220.

⁵⁸² Fogelklou, ”Skeendet och tolkningarna”, s. 160.

En pedagogisk visionär i nytt ljus

I denna avhandling har jag utforskat Emilia Fogelklous pedagogiska tänkande genom att undersöka hennes pedagogiska utgångspunkter, pedagogiska huvudprinciper samt hennes idéer om religionsundervisningen. Systematiseringen av Fogelklous tänkande har resulterat i att det i materialet har framträtt en religiöst präglad edutopi om ett himmelrike på jorden. Jag har visat att Fogelklous pedagogiska frisinne utvecklades som en konsekvens av hennes andliga uppvaknade, något som drev hennes sökande mot möjligheten att, bortom den fasta skolformen, hitta en bildningsform som kunde hjälpa individen till ett gudsförverkligande.

I relation till den pedagogiska idéhistorien var Fogelklou i otakt med tidens idétrender som dessa utvecklades under första hälften av 1900-talet. Hennes position hade vissa motsvarigheter, inte minst inom de småskaliga pedagogiska utopier som utgjordes av Birkagårdens folkhögskola och Kvinnliga medborgarskolan. Här finns således en idéhistorisk tankeströmning som har ett andligt tilltal i större utsträckning. Denna tankeströmning utvecklade sig parallellt med de vetenskapliga och rationalistiska bildningsidealen som dominerade det pedagogiska klimatet i Sverige. Fogelklou utmärker sig emellertid i flera avseenden i förhållande till samtidens pedagogiska miljöer och bildningstrender. Denna särprägel har jag karakteriserat med begreppet andebildningsidealet. Till skillnad från de bildningsideal som tidigare forskning identifierat i det pedagogiska tänkandet under 1900-talets första hälft särskiljer sig andebildningsideal som jag har visat på flera sätt. Fogelklou drevs genomgående av ett sådant andebildningsideal och sin övertygelse att med hjälp av specifika metoder och material väcka en gudsidentitet i eleven och omskapa jorden till en himmelsk plats.

Summary

Brain Oversaturation and Heart Hunger: Bildung-Ideals and Pedagogical Visions in Emilia Fogelklou's Writings, 1902–1931

Emilia Fogelklou (1878–1972) was an author and pedagogue in twentieth century Sweden. She left behind a collection of publications that includes philosophical essays and scientific studies in subjects such as history of religion, psychology, sociology, literary history, philosophy, and pedagogy. This thesis is based upon Fogelklou's collected writings between 1902–1931, and aims to deepen understandings of Fogelklou's pedagogical ideas in their historical context.

In three empirical chapters, I investigate the points of departure for her ideas, main principles, and her views on religious education in practice. This aim is achieved by pursuing the following research questions: How does Fogelklou's view of education relate to previously formulated Bildung-ideals? How can Fogelklou's pedagogical ideas be characterised?

Fogelklou's outlook was based on the notion that humans have a repressed divinity due to social structures such as industrialisation, capitalism and a high degree of rationalisation in society. This belief originated in the year 1902 when Fogelklou experienced a spiritual awakening (*Verklighetsupplevelsen*) in which she felt the presence of a divinity within. This experience gave rise to the conviction that it could be possible, through a specific Bildung-procees, to help the individual to develop intuition and empathic skills, and therefore to reconnect with the divinity within. Increasing students' spiritual awakening would raise the possibility of transforming society into a heavenly kingdom on earth.

This study identified three pedagogical principles relevant for Fogelklou's societal goal. Firstly, that teaching should be adapted to the students' faculties through both theoretical and practical

subjects. Secondly, that individualisation and psychologisation would help the students' to reach inner harmony between logic and emotional skills. Finally, Fogelklou recommended that students' should learn to interpret symbols through poetry and art. Two principles emerged as central as a result of religious education in practice. To develop the students' divinity through visual materials of religious character such as icons and that the identity of God should be developed with help of Fogelklou's own religious textbooks.

How Fogelklou's pedagogical ideas relate to previously formulated Bildung-Ideals

Research conducted in the first half of the 20th has mainly discussed the following three Bildung-ideals: The neohumanistic Bildung-ideal (nyhumanistiskt bildningsideal) that emphasised formal education to develop students' knowledge faculties in subjects such as mathematics, Latin and Greek. The civic Bildung-ideal (medborgarbildning) aimed to impart socially useful knowledge to prepare students' to work for the benefit of the society. In existing research the concept self-Bildung-ideal is defined as a process where the student plays an active role as a knowledge-searching subject and aesthetic materials, such as literature and poetry, were often used.

Fogelklou's pedagogical ideas do not relate to the neohumanistic ideal but contain elements from both the ideals of self-Bildung and civic-Bildung. However, these two ideals do not cover all aspects of Fogelklou's objectives. Therefore, I have introduced a fourth ideal: the spiritual Bildung-ideal (*andebildningsideal*). In contrast, the spiritual Bildung contains a visionary aspect and can be distinguished from the other two in terms of purpose, goal and material, for example. This means that the aim of the spiritual ideal is not only to develop moral, aesthetic and civic knowledge, but also to have a religious purpose as the education

will develop the divinity within the student. It should be noted that spirituality was also emphasised among the representatives of the self- Bildung ideal, but here the spirituality was linked to cultivation of the personality rather than to initiate a spiritual awakening. In this ideal the goal was to raise the students' intellectual abilities over the mass population by engaging them in art, poetry and literature. The education means of civic-Bildung was mainly to prepare the students' for forthcoming citizenship through political and community-oriented literature. The teaching materials of the spiritual Bildung-ideal aimed to initiate a spiritual awakening, which is not the case with the other two. The material in Fogelklou's textbooks was based on religious images rather than on text, which characterises the teaching materials of the ideal of self-Bildung and the ideal of civic-Bildung.

How Fogelklou's pedagogical ideas can be characterised

Emilia Fogelklou had a visionary pedagogical outlook. To be able to characterise her vision, I have consulted theories of utopianism. In developing a theoretical understanding of how a utopia is built, I have used literary critic and political scientist Fredric Jameson's concepts vocation, raw material and building blocks. Jameson believes that the author's vocation is awakened in social situations. He argues that the author has the solutions to societal problems, and in those solutions the raw materials for utopia emerge. The building blocks are the parts that the author distinguishes from the raw material. With the help of the blocks, the utopia is constructed in relation to, organisational, philosophical, ideological and pedagogical approaches that the future society will represent. When all the components are put together, the final literary story about the utopian society is formed.

Fogelklou's vocation was initiated after her spiritual awakening (Verklighetsoplevelsen).

In Fogelklou's writing, plenty of raw material is presented as she discusses societal problems and presents her analysis of the topics. In terms of building blocks, I do not use Jameson's model to analyse an already constructed utopia, rather they help me to piece together the utopia that I distinguish in the texts. Sociologist Ruth Levita claims that it is possible to highlight aspects from material that says something about how the future society could be structured, even though the utopia does not appear in a coherent form. I have identified the building blocks in various dichotomies that has emerged in the analysis.

The dichotomy between organically and mechanically

Fogelklou's conviction was that society must be built on an organic social structure for the individual to connect with the divine within. In Fogelklou's utopia hierarchical structures and egoism no longer characterise human existence. Instead, the life is built on equality and the working duties is performed as a socio-political act and has a higher religious purpose.

The dichotomy between science and spirituality

To overcome over-rationalisation due to scientific ideologies, Fogelklou was convinced that spirituality should be the main value and thought system in the utopia. In the society of utopia, the individual therefore does not base the identity on external conventions, scientific and religious systems, but rather have a more profound contact with an inner divine spirit.

The dichotomy between logic and intuition

Fogelklou argued that humans should, to a higher extent, develop intuitive abilities rather than logical ones. In utopia, intuition is strengthened and empathic and social bonds within the society are developed.

The dichotomy between anti-authoritarian and authoritarian.

Fogelklou directed criticism towards authoritarian educators that were her contemporaries. Therefore, there are no autocratic teachers in utopia. Instead, teachers are anti-authoritarian and distinguish themselves as mentors of the grace of God, due to their strong connection with their inner divinity.

The dichotomy between theory and aesthetics

In Fogelklou's utopia, both theory and aesthetic subjects will be in the syllabus. It is clear however that she doesn't want the theory subject to dominate. On the contrary, aesthetic education should be highly valued, as it would lead to the emergence of artists in any profession they choose. The aesthetic education will promote and maintain the awareness of the inner divinity because it springs from intuitive knowledge rather than rational knowledge.

The dichotomy between internal observation and external observation

This dichotomy regards Fogelklou's method and textbook recommendations. The methodology in the utopian school is based on the alternation of the internal and external observation. This is a process where the external observation of, for example, nature will reflect back and initiate an inner knowing of the divinity of oneself. According to Fogelklou, the textbooks should give expression to a religious life and symbols. The material aims to awaken the desire to interpret the symbols in a poem or an art-piece.

These dichotomies constitute the building blocks in Fogelklou's utopia. The function of education is highly stressed in Fogelklou's pedagogical vision. Therefore, I have argued that her utopia can be distinguished as an edutopia. Edutopism can be defined as a utopian vision of society that can be realised through teaching. The term also contains an indication how the pedagogical practice should be formed in the future society. Edutopism is

thus a pedagogical-visionary thinking that is based on a notion that both a different kind of person and a different kind of society can be created through education.

Fogelklou's edutopia can be associated with the concept of real educational utopia, as she presents a progressive alternative that can be realised in an existing social and pedagogical context. Despite this, Fogelklou had a visionary goal to activate students' inner divinity to increase the prerequisite for the society to transform to a God kingdom on earth. If this vision is interpreted literally, it can only be regarded as unrealistic. I have chosen to interpret Fogelklou's edutopia in a more realistic scenario, as a future society that is less secularised. God's heaven on earth is here read as a symbol of more spiritual lifestyle in which humans are in more harmony with themselves and others. This way of living is maintained thru a specific *Bildung*-process focusing on developing intuitive, rather than rational qualities in the student.

Fogelklou's pedagogical visions, her contemporaries and context

In the thesis, I have shown how Fogelklou positioned herself in her context and in what way her outlook can be positioned, in retrospect, in relation to progressive traditions that developed during the first half of the 1900s. Fogelklou took a critical stand against the scientific trends in her time. Fogelklou confronted influential thinkers in philosophy and history of religion such as Axel Hägerström, arguing that logic and scientific results are not enough to gain knowledge. It must be supplemented with the direct experience of reality, like an intuition. Fogelklou objected to Ellen Key's elitist and rational view of Christianity. Inspired by French philosophy, Fogelklou's main influence was Henri Bergson's philosophy of intuition. Fogelklou also read anarchists such as Pjotr Kropotkin, but it was Leo Tolstoy's religious perspective that she mainly referred to in her writings. Further, Fogelklou positioned herself in the debate on religious education. The

reforms discussed were considered by her to be insufficient considering her societal goal to create God's kingdom on earth. In the 1903 and 1919 debates, Fogelklou took a rather unique position when she argued for a spiritual perspective in contrast to the historical-critical biblical perspective that in her point of view was too scientific and rational.

Fogelklou's pedagogical vision was of a distinctive kind compared to the ideological trends that developed in the first half of the 1900s. I have argued that her thinking was edutopian and that her pedagogical vision can be characterised by a spiritual *Bildung*-ideal. Fogelklou's pedagogical views thus had certain counterparts, not least within the minor pedagogical utopias that constituted Birkagårdens folk high school and the Female civic school (*Kvinnliga medborgarskolan*). I have argued that these pedagogical spaces had more accentuation on spirituality in their views of education. This ideological impulse developed in parallel with the scientific and rationalist *Bildung*-ideals that dominated the pedagogical climate in Sweden during this time.

Despite this, Fogelklou's visions can be distinguished in several respects in relation to contemporary pedagogical trends. I have characterised this distinctive feature using the concept of spiritual *Bildung*-ideal. I have shown that the spiritual *Bildung*-ideal differs in several ways from *Bildung*-ideals that previous research has discussed. It was Fogelklou's conviction that it would be possible to, through specific methods and materials in the pedagogical practice, initiate a spiritual awakening and transform the earth into a heavenly place.

Källor och bearbetningar

Otryckta källor

Brev från Honorine Hermelin till Emilia Fogelklou, Emilia Fogelklous arkiv, KvinnSam, A: 1:43.

Brev från Natanael Beskow till Fogelklou, Emilia Fogelklous arkiv, KvinnSam, G 21 af: 14 a.

Persson, Ruth, "Samhällsrättvisan: ett anarkistiskt drama", Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad, höstkursen, 1927, KvinnSam, A 81, K.

A. Emilia Fogelklous publikationer

Tryckta källor

Tidskriftsartiklar

Fogelklou, Emilia, "Gudshistoria i kvinnovärldar", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 10 (1917): 265–267.

Fogelklou, "Icke i trötthetens tecken", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 6 (1918): 187–197.

Fogelklou, "Krigets facit: Ej blott vänster om, utan helt om!", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 2 (1919): 21–24.

Fogelklou, "Kring Haag", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 11 (1915): 228–229.

Fogelklou, "Kritstreck", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 14 (1916): 298–300.

Fogelklou, "Snarare något mer", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 1 (1917): 1–3.

Fogelklou, "Vägen till en djupare samhällsgemenskap", *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 3 (1929): 49–54.

Fogelklou, "Ett uppslag i religionsundervisningsfrågan, *Kristendomen och vår tid*, nr 7–8 (1910): 341–343.

Fogelklou, "Om Henri Bergsons filosofi", i *Kristendomen och vår tid* (1913): 160–172.

Fogelklou, "Personlighet och offentlighet", *Tidevarvet*, nr 6 (1924): 4.

Fogelklou, "Den allra vanligaste människan", *Tidevarvet*, nr 51/52 (1928): 1, 5–6.

Fogelklou, "Arbetspsykologi", *Kooperatören*, häfte 20–21 (1926): 373–378.

Fogelklou, "Förvärvsarbetet och människan", *Kooperatören*, häfte 21 (1928): 437–444.

Fogelklou, "Bildningstypens skridning", *Skola och samhälle: tidskrift för folkundervisningen* (1926): 23–33.

Fogelklou, "Kunskapsundervisning eller känneleseundervisning", *Skola och samhälle: tidskrift för folkundervisningen* (1926): 97–101.

Fogelklou, "Seminariekurserna i kristendom: några erfarenhetsrön och en slutkläm", *Skola och samhälle: tidskrift för folkundervisningen* (1921): 252–271.

Fogelklou, "Ellen Key", *Ord och Bild*, nr 569 (1919): 596–575.

Fogelklou, "Människoskolan: några reflektioner kring skolreformens inre motsägelse", i serien *Brännande frågor*, nr 6 (1924): 5–14.

Essäer och föredrag

Fogelklou, "Alla och allt – just här och just nu", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Den Enkelte", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Ett samtal om manligt och kvinnligt", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Isolering och gemenskap", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Kristen fromhet och genialitet", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Livet mot icke-liv", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Logik och värdevisshet", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Om Walt Whitman", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. I (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Personlighetslivets historiska medelpunkt", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. II (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Vilja vi", i *Medan gräset gror: en bok om det växande*. I (Stockholm, 1911).

Fogelklou, "Det religiösa själslivets uttrycksformer", i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920).

Fogelklou, "Dogmers kropp och själ", i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920).

Fogelklou, "Helgonets själstyp och profetens", i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920).

Fogelklou, "Genombrottets avspegling i själslivet", i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920).

Fogelklou, "Religion och illusion", i *Från själens vägar* (Stockholm, 1920).

Fogelklou, "Anlagen och arbetet: arbetet i det helas tjänst", *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Den nya teknikens inverkan på den personliga arbetsinställningen", i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Friheten inför arbetet", i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Från industrialismens begynnelsetid", i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Lutherdomen", i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Medeltiden", i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Urkristendomen och klostersonden", i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Villkoren för att arbetet skall vara ett kall", i *Människan och hennes arbete i psykologisk-historisk belysning* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Platons båda stater", i *Samhällstyper och medborgarideal* (Stockholm, 1926).

Fogelklou, "Andens resning", i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927).

Fogelklou, "Det intellektuella skenlivet på skolbänken", i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927).

Fogelklou, "Några psykiska faktorer i skollivet", i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927).

Fogelklou, "Pestalozzi redivivus", i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927).

Fogelklou, "Samhällelighet", i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927).

Fogelklou, "Vägen genom händerna", i *Skolliv och själsliv* (Stockholm, 1927).

Fogelklou, "Det omedvetna", i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928).

Fogelklou, "Psykiska nyorienteringar i samhällslivet", i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928).

Fogelklou, "Psyisk nötning", i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928).

Fogelklou, "Tingens liv och andens liv", i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928).

Fogelklou, "Viljetyper (Vilja för litet – vilja för mycket)", i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928).

Fogelklou, "Vila och arbete", i *Vila och arbete jämte andra föredrag i praktisk psykologi* (Stockholm, 1928).

Fogelklou, "Samarbetets konst", i *Samarbetets psykologi och förvärvslivet* (Stockholm, 1929).

Fogelklou, "Det utåtvända och inåtvända barnet", i *Den allra vanligaste människan: stadier och vägar* (Stockholm, 1931).

Fogelklou, "Evangeliets och den nya psykologin", i *Den allra vanligaste människan: stadier och vägar* (Stockholm, 1931).

Fogelklou, "Samtida skolvärldar inför religionsproblemet I Sverige – U.S.A – Indien", i *Protestant och Katolik* (Stockholm, 1937).

Fogelklou, "Skeenden och tolkningar", i *Minnesbilder och ärenden* (Stockholm, 1963).

Fogelklou, "Eckehartpredikningar på svenska", i *Minnesbilder och ärenden* (Stockholm, 1963).

Fogelklou, "Om George Bataille. Mystiker och kritiker", i *Minnesbilder och ärenden* (Stockholm, 1963).

Fogelklou, "Att åskåda", i *Form och strålning* (Stockholm, 1958).

Fogelklou, "Nyårsbön i sockenkyrkan", i *Form och strålning* (Stockholm, 1958).

Fogelklou, "Bildning och äkthet", i *Form och strålning* (Stockholm, 1958).

Fogelklou, "Sökande fromhet mellan två världsåldrar", i *Form och strålning* (Stockholm, 1958).

Fogelklou, ”Kväkarrörelsens framväxt i Sverige”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 89–90.

Fogelklou Norlind, Emilia, ”Inför Birkagårdens motto: anknytningar och minnespunkter”, i *Birkagården 50 år 1912–1962* (Stockholm, 1962): 22–26.

Fogelklou, ”Henri Bergson och Émile Bourtroux”, i *Från längtansvägarna: människor och rörelser* (Uppsala, 1916).

Fogelklou, ”Om Henri Bergsons filosofi”, i *Från längtansvägarna: människor och rörelser* (Uppsala, 1916).

Fogelklou, ”Religionsundervisningen än en gång”, i *Skrifter utgivna av Birkagården* (Stockholm, 1919).

Fogelklou, *Om religionsundervisningen: föredrag, hållna vid Göteborgs högre samskola, d. 3 och 4 nov. 1903* (Stockholm, 1904).

Fogelklou, ”Ungdomen och framtiden”, i *Det fjortonde allmänna svenska flickskolemötet i Stockholm den 12–15 juni 1925: berättelse* (Stockholm, 1925).

Fogelklou, Emilia & Lönborg, Sven, ”Två föredrag vid 35-års-festen i Göteborgs högre samskola den 31 oktober 1931” (Göteborg, 1937).

Biografier och självbiografier

Fogelklou, *Frans av Assisi* (Stockholm, 1907).

Fogelklou, *Barhuvad* (Stockholm, 1951).

Fogelklou, *Resfärdig* (Stockholm, 1953).

Läroböcker

Fogelklou, *Ur fromhetslivets svensk-historia* 1 (Stockholm, 1916).

Fogelklou, *Allvarsstunder: religiösa tanke- och livsbilder framställda för barn*, del II, andra uppl. (Stockholm, 1921).

Fogelklou, *Befriaren i högtidssägner och bilder: små handböcker för kristendomsundervisningen i folkskolan* (Stockholm, 1925).

Fogelklou, *Befriaren i högtidssägner och bilder: med helhetsbilder efter fra Angelico/ och teckningar E. Ollers* (Stockholm, 1925).

Utgåvor av Fogelklou-brev

Vallquist, Gunnel, red. *Brev till vännerna* (Stockholm, 1979).

Vallquist, red. *Kära lli, Käraste Elin: Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1940* (Delsbo, 1988).

B. Övriga tryckta källor

Beskow, Natanael, *Arbetarrörelsens bildningsideal* (Stockholm, 1930).

Beskow, *Guds rike* (Stockholm, 1931).

Beskow, ”Vad vi vilja och hur det började”, i *Birkagården den första tiden* (Stockholm 1995): 18–19.

Bellander, Kinna, ”Ordföranden har ordet”, i *Birkagården 100 år 1912–2012*, red. S. Öhman (Stockholm, 2012): 8–9.

Bremer, Fredrika, *Hemmen i den nya världen: en dagbok i brev skrivna under tvenne års resor i norra Amerika och på Cuba*, A, del II (Solna, 1982).

Bremer, *Hemmen i den nya världen: en dagbok i brev skrivna under tvenne års resor i norra Amerika och på Cuba*, B, del II (Solna, 1982).

Bremer, *Morgon-väckter: några ord i anledning af ”Strauss och evangelierne”*: Tros-bekännelse (Stockholm, 1842).

Dahlström, Kata, *Skolan och prästvåldet: föredrag* (Karlstad, 1907).

Fogelstadkurserna, 1922, KvinnSam. [urkursen.pdf \(gu.se\)](#), (hämtad: 23-01-18).

Geijer, Erik Gustaf, ”Också ett ord öfver tidens religiösa fråga”, elektronisk resurs (1847): 50–67. <http://runeberg.org/ocksa1ord/> (hämtad: 23-04-13).

Hesselgren, Kerstin, ”Personlighetens betydelse i vår tid”, *Tidevarvet*, nr 34 (1936): 1.

Hermelin, Honorine, ”Kollektivism och individualism”, *Tidevarvet*, nr 34 (1936): 2.

Hermelin, ”Den nya och den gamla skolan”, *Tidevarvet*, nr 48 (1926): 1, 6.

Key, Ellen, *Barnets århundrade* (Stockholm, 1900).

Key, *Bildning: några synpunkter*, (Borgholm, 1992).

Krapotkin, Pjotr, *Ömsesidig hjälp: en faktor i evolutionen* (Stockholm, 2017).

Larsson, Hans, *Intuition: några ord om diktning och vetenskap* (Stockholm, 2012).

Larsson, *Poesiens logik* (Lund, 1889).

Larsson, ”Emilia Fogelklou”, *Ord och Bild*, nr 407 (1935): 407–413.

Lutz, Howard T., ”Emilia Fogelklou: Swedish Mystic and Friend”, *Friends Journal: Quaker Thought and Life Today*, nr 13 (1975).

Lönborg, Sven, *Religionsundervisningen i skolan* (Stockholm, 1906): 4–6.

More, Thomas, *Utopia* (Stockholm).

Morris, William, *Nytt från en ny värld* (Stockholm, 1979).

Mot. 1911, II:291, <https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar>, (hämtad: 21-06-16).

Rodhe, Edward, *Den religiösa liberalismen: Nils Ignell, Viktor Rydberg, Pontus Wikner* (Stockholm, 1935).

Ruskin, John, *Gotikens natur: tankar om arbetets höjande genom konsten* (Stockholm, 1905).

Sandström, Anna, *Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning* (Stockholm, 1882).

Sandström, Anna, *Vikingar – myt och verklighet: Nordens första storhetstid*, vol. 1, ny. rev. utg. (Stockholm, 2016).

Sandström, *Vikingar – uppgång och fall: Nordens första storhetstid*, vol. 2, ny. rev. utg. (Stockholm, 2016).

Thorvall, Dagny, ”Några glimtar från Birkagården”, i *Birkagården: den första tiden* (Stockholm, 1995): 20–29.

Tolstoj, Leo, *Anna Karenina* (Stockholm, 2003).

Tolstoj, *What is art?* (London, 1995).

Verksamhetsberättelse, Birkagården 1912–1945, Stockholms Stadsarkiv, 2419/A/2.

Wahlström, Lydia, ”Människan och hennes arbete: Emilia Fogelklou – En kvinnlig psykolog”, *Idun*, nr 42 (1929): 1137, 1151–1152.

Wahlström, ”Notiser från bokvärlden”, *Hertha: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, nr 18 (1916): 392–393.

Wägner, Elin, ”Domprosten och sotaren”, *Tidevarvet*, nr 34 (1927):3.

Wägner, ”Fem händelserika år”, *Tidevarvet*, nr 47 (1928): 1.

Bearbetningar

Arnsvik, Anders, *Hemgården Birkagården: dåtid möter nutid med blick mot framtiden* (Stockholm, 2023).

Ambjörnsson, Ronny, *Ellen Key: en europeisk intellektuell* (Stockholm, 2010).

Ambjörnsson, *Fantasin till makten!: utopiska idéer i västerlandet under fem hundra år* (Stockholm, 2010).

Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm, 1988).

Ambjörnsson, *Socialismens idéhistoria: en inledning* (Stockholm, 1984).

Ambjörnsson, *Det okända landet: tre studier om svenska utopister* (Stockholm, 1981).

Ambjörnsson, *Samhällsmodern: Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896* (Göteborg, 1974).

Andersson, Irene, "Kampen för fred", i *Kvinnohistoria i Sverige*, red. B. Backlund & A. Sjødahl Hayman (2011), s. 79–93.

Algotsson, Karl-Göran, *Från katekestvång till religionsfrihet: debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet* (Stockholm, 1975).

Arfwedson, Gerd B., *Reformpedagogik och samhälle: en komparativ studie av pedagogiska reformrörelser i USA och Tyskland från 1890-talet till 1930-talet* (Stockholm, 2000).

Armytage, W. H. G., *Heavens Below: Utopian Experiments in England 1560–1960* (London, 1961).

Aronson, Torbjörn, "Teologi och engagemang: Siri Dahlquist och Emilia Fogelklou i folkrörelse-Sverige", i *Siri Dahlquist: psalmförfattare, prästfru och teolog*, red. V. A. Grönqvist (Skellefteå, 2012): 201–240.

Asplund, Johan, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft* (Göteborg, 1991).

Arvidson, Lars, *Mellan rörelse och universitet: folkbildning enligt socialdemokraten Oscar Olsson och liberalen Carl Cederblad* (Linköping, 2004)

Arvidson, Lars, *Folkbildning och självuppfostran: en analys av Oscar Olssons idéer och bildningssyn* (Stockholm, 1991).

Barrdunge, Mats, *Birkagården, andlig frihet i folkhemmet*, Birkagårdens förlag (Stockholm, 2000).

Barton, H. Arnold, "The Conscience of the Rich: Djursholm, Birkastaden, and Swedish Liberalism", *Scandinavian Studies*, nr 2 (2008): 167–184.

Bergdahl, Lovisa, "Religion och bildning: Emilia Fogelklou och bildningsfrågans mystiska förankring", i *Svenska*

bildningstraditioner, red. A. Burman & P. Sundgren (Göteborg, 2012): 233–246.

Berggren, Lena, *Blodets renhet: en historisk studie av svensk antisemitism* (Malmö, 2014).

Bergman Andrews, Malin, *Emilia Fogelklou, människan och gärningen: en biografi* (Skellefteå, 2001).

Bergquist, Olle, *Om "Frälsarens dyra blod" och tidningsläsning hos Gud: studier i Fredrika Bremers religiositet och författarskap* (Skellefteå 1995).

Bergwik, Staffan, "Omkontextualisering: det kreativa bygget av sammanhang", i *Konsten att kontextualisera: om historisk förståelse och meningsskapande*, red. S. Bergwik, L. Holmberg & K. Dirke (Stockholm, 2022): 60–75.

Boëthius, Ulf, *När Nick Carter drevs på flykten: kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909* (Stockholm, 1989).

Broady, D., Ullman, A., 'Ständigt var man i farten med att grunda och stifta': om fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900", *TGV*, nr 2 (2001): 27–46.

Broomé, Catharina, "Emilia Fogelklou – Protestant och katolik?", i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 68–72.

Buchardt, Mette, "Evangeliets Samfundsnyttige Pædagogisering: Liberalteologiens Transformation på det Pædagogiske Felt med Edvard Lehmanns Virke som Eksempel", i *Uddannelseshistorie: Selskabet for skole- og uddannelseshistorie* (Köpenhamn, 2011): 96–128.

Burman, Carina, *Bremer: en biografi* (Stockholm, 2001).

Burman, Anders, *Pedagogikens idéhistoria: uppfostringsidéer och bildningsideal under 2500 år*, andra uppl. (Lund, 2019).

Burman, "Dewey och den reflekterande erfarenheten", i *Den reflekterande erfarenheten: John Dewey om demokrati*,

utbildning och tänkande, red. A. Burman, andra uppl. (Hud-
dinge, 2017): 13–36.

Cuban, Larry, *How Teachers Taught: Constancy and Change in
American Classrooms 1890-1980* (New York, 1993).

Ekström, Anders, ”Konsten att se ett landsskapspanorama: om
åskådningspedagogik och exemplarisk realism under 1800-ta-
let”, i *Publika kulturer: att tilltala allmänheten, 1700–1900*, red.
M. Bergström, A. Ekström & F. Lundgren (Uppsala, 2000): 125–
170.

Elqvist-Saltzman, Inga, *Lärarinna av Guds nåde: Cecilia Fryxell*
(Stockholm, 2010).

Englund, Boel, Heyman, Ingrid, Linné, Agneta, Skog-Östlin, Ker-
stin & Trotzig, Eva, *Att forma en ny tid: kvinnor som samhälls-
pedagoger runt 1900 : en kollektivbiografi* (Stockholm, 2020).

Engström, Albert, *Kolingen* (Stockholm, 1945).

Eriksson, Inger, ”En kväkare av internationella mått”, i *Emilia
Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av
Gnosis: tidskrift för en andlig kultur, nr 2–4, (1989): 89–90.

Eriksson, Gunnar, *Platon och smitaren: vägar till idéhistorien*
(Stockholm, 1989).

Eriksson, Ulf. I, *Liv i överflöd: prolegomena till Emilia Fogel-
klou* (Delsbo, 1988).

Eriksson, ”Det franciskanska idealet”, i *Emilia Fogelklous verk-
lighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift
för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 53–65.

Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga
medborgarskolan på Fogelstad* (Stockholm, 1991).

Eriksson, Gunnar. & Frängsmyr, Tore, *Idéhistoriens huvudlinjer*
(Stockholm, 1997).

Evertsson, Jakob, ”Classroom Wall Charts and Biblical History: A
Study of Educational Technology in Elementary Schools in Late
Nineteenth- and Early Twentieth-Century Sweden”, *Paedagog-
ica Historica*, nr 5 (2014): 668–684.

Olsson, Bernt & Algulin, Ingemar, *Litteraturens historia i världen*, fjärde uppl. (Stockholm, 1990).

Fahlgren, Margaretha, ”Pionjären Emilia Fogelklou”, i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010): 47–58.

Fahlgren, *Det underordnade jaget: en studie om kvinnliga självbiografier* (Stockholm, 1987).

Félix, Inês, *School Journeys: Ideas and Practices of New Education in Portugal 1890–1960* (Umeå, 2020).

Florin, Christina, *Kampen om katedern: feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906* (Umeå, 1987).

Fogelklou, Emilia, *Kväkaren James Nayler* (Stockholm, 1929).

Fogelklou, *Allvarsstunder: Religiösa tanke- och livsbilder framställda för barn*, del I, tredje uppl. (Stockholm, 1921).

Fogelklou, *William Penn* (Stockholm, 1935).

Fogelklou, *Bortom Birgitta* (Stockholm, 1941).

Fogelklou, *Arnold* (Stockholm, 1944).

Fogelklou, *Ljus finns ändå* (Stockholm, 1948).

Fogelklou, *Helgon och Häxor* (Stockholm, 1952).

Fogelklou, *Från hövdingen till den törnekrönte* (Stockholm, 1916).

Forde, Christine, ”Feminist Utopian Thinking: Solutions to the 'Gender Problem' in Education?”, i *Edutopias: New Utopian Thinking in Education*, red. M. Peters & J. Freeman-Moir (Rotterdam, 2006): 145–161.

Forser, Tomas, ”Oavhängiga kulturradikaler och reformradikala socialdemokrater: utopi och besinning i folkhemmet” i *Kulturradikalismen: det moderna genombrottets andra fas* (Stockholm, 1993): 135–156.

Friberg, Anna, ”Folkhemmets demokrati: en analys av den svenska socialdemokratins språkbruk kring demokratiska

deltagareformer”, *Slagmark: tidskrift för idéhistorie*, nr 69 (2014): 89–104.

Frängsmyr, Tore, *Framsteg eller förfall: framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition* (Stockholm, 1980).

Geels, Antoon & Wikström, Owe. ”Introduktion till religionspsykologi”, i *Den religiösa människan: en introduktion till religionspsykologi*, fjärde uppl. red. A. Geels & O. Wikström (Stockholm, 2017): 16–45.

Geels, Antoon, *Kristen mystik: ur psykologisk synvinkel*. D. 1 (Skellefteå, 2000).

Ginners, Thomas, *Den bildade arbetaren: debatten om teknik, samhälle och bildning inom arbetarnas bildningsförbund 1945–1970* (Linköping, 1988).

Gordon, Peter & Szreter, Richard, red. *History of Education: The Making of a Discipline* (London, 1989).

Martin, Jane. & Goodman, Joyce, *Women and Education 1800–1980* (New York, 2004).

Gordin, Michael D., Prakash, Gyan & Tilley, Helen, red., *Utopia/dystopia: conditions of historical possibility* (Princeton, 2010).

Gunnarson, Gunnar, *De stora utopisterna 1: från Platon till levellerna* (Stockholm, 1973).

Gunnarson, *De stora utopisterna 2: från Babeuf till Quiding* (Stockholm, 1973).

Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm, 1991).

Grauers, Sven, *Anna Sandström 1854–1931: en svensk reformpedagog* (Stockholm, 1961).

Halpin, David, ”Utopian Realism and the New Politics of Education: Developing a Critical Theory Without Guarantees”, *Journal of Education Policy*, nr 4 (1999): 341–361.

Halpin, *Hope and Education: The Role of Utopian Imagination* (London, 2003).

Halpin, "Why a Romantic Conception of Education Matters", *Oxford Review of Education*, nr 3 (2006): 325–345.

Halpin, "Utopian Totalism Versus Utopian Realism: A Reply to Darren Webb", *Oxford Review of Education*, nr 6 (2009): 761–764.

Hammar, Inger, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Stockholm, 1999).

Hammar, Karl G., *Liberal teologi och kyrkopolitik: kretsen kring kristendomen och vår tid 1906-omkr. 1920* (Lund, 1972).

Hartman, Sven, *Det pedagogiska kulturarvet: traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria* (Stockholm, 2005).

Hartman, "Emilia Fogelklou och de pedagogiska sammanhangen", i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010): 69–86.

Hartman, Sven, Roth, Klas & Rönnström, Niclas, *John Dewey: om reflektivt lärande i skola och samhälle* (Stockholm, 2003)

Hartman Söderberg, Ingrid, "Vidunder till qvinnor": sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet 1860–1935 (Örebro, 2003).

Harvey, David, *Spaces of Hope* (Berkeley, 2000).

Heilbroner, Robert L., *Utopister och samhällsomdanare: stora ekonomiska tänkares liv och idéer* (Stockholm, 1967).

Hermodsson, Elisabet, "Ett vanvårdat geni", i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 6–11.

Hjalmar Linder, Erik, "En bildningskamp", *BLM*, nr 10 (1950): 774–776.

Humblebo, Staffan, "Kritik av den västerländska dualismen: om det fogelklouska tänkandets begränsningar", i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 35–46.

Håkansson Petré, Lisbeth, *Tisdagar med Tolfterna: nätverkande kvinnor i sekelskiftets Stockholm* (Stockholm, 2020).

Jameson, Fredric, *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fiction* (London, 2007).

Jeffner, Anders, ”Sjuk av jungfrufödelsen: teologi och filosofi hos Emilia Fogelklou”, i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010): 35–46.

Johnselius Theodoru, Cecilia, ”Profetisk feminism: Emilia Fogelklou och kvinnans samhälleliga kallelse”, i *Kvinnorna skall göra det! den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. E. Witt-Brattström & L. Lennerhed (Huddinge, 2003): 102–121.

Johnselius Theodoru, ”’Så ock på jorden’: Emilias Fogelklous gudsriketanke – en feministisk utopi”, *Idéhistoriska uppsatser*, nr 37 (Stockholm, 2000).

Järlström, Margareta, ”Inkompetensförklaringen och oduglighetskomplexet”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 152–158.

Järlström, ”Den organiska linjen I: att tänka med hela kroppen”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt, Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 19–26.

Järlström, ”Den organiska linjen II: att vara sanning”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 27–39.

Jonsson, Anders, *Anna Whitlock: reformpedagog och rösträttsledare* (Stockholm, 2020).

Jonsson, Kjell, *Vid vetandets gräns: om skiljelinjer mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870–1920* (Lund, 1987).

Josephson, Peter & Lundgren, Frans, *Historia som kunskapsform*, första uppl. (Lund, 2014).

Karlsson, Lars, *Leka, lära, öva, arbeta, verkskapa: Elsa Köhler en österrikisk aktivitetspedagog i Sverige* (Lund, 1998).

Keller, Ragna, *Kvinnor i politiken: artiklar ur den radikala politiska veckotidningen Tidevarvet 1923–1936* (Stockholm 1971).

Knutsson, Ulrika, *Sökare, stigfinnare och gränsöverskridare* (Stockholm, 2009).

Knutsson, ”Anstötlig för de enbara vetenskaparna’ – Emilia Fogelklou mellan ande och akademi”, i *Emilia Fogelklou läst idag: nio essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010): 59–68.

Knutsson, *Kvinnor på gränsen till genombrott: gruppporträtt av tidevarvets kvinnor* (Stockholm, 2005).

Kolakowski, Leszek, ”The Death of Utopia Reconsidered”, *The Tanner Lectures on Human Values* (Canberra, 1982): 229–247.

Kumar, Krishan, *Utopianism* (Minnesota, 1991).

Levitas, Ruth, *The Concept of Utopia* (Oxfordshire, 1990).

Levitas, *Utopia as a Method: The Imaginary Reconstitution of Society* (Houndmills, 2013).

Källström, Staffan, *Framtidens katedral: medeltidsdröm och utopisk modernism* (Stockholm, 2000).

Landahl, Joakim, *Politik och pedagogik: en biografi över Fridtjuv Berg* (Stockholm, 2017).

Larsson Bergom, Maria, ”Från Elin Wägner till kvinna nu”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 181–184.

Lindgren, Anne-Marie & Lindgren Åsbrink, Marika, *Systrar, kamrater!: arbetarrörelsens kvinnliga pionjärer* (Stockholm, 2007).

Lindström, Niclas & Lindmark, Daniel, ”Religionskunskap”, i *Utbildningshistoria*, red. E. Larsson & J. Westberg, tredje uppl. (Lund, 2019): 263–294.

Larsson, Berit, *Ljus och upplysning äfven för kvinnan: kvinnors medborgarbildning i den svenska folkhögskolan 1868–1918* (Göteborg, 1997).

Leander, Sigfrid, *Folkbildning och folkföreläsningar: ur en folkbildares tänkebok: folkbildningsstudier och föreläsningshistoria 1800–1975* (Karlskrona, 1978).

Lengborn, Thorbjörn, *En studie i Ellen Keys pedagogiska tänkande främst med utgångspunkt från "Barnets århundrade"* (Stockholm, 1977).

Leppänen, Katarina, *Elin Wägner's Alarm Clock: Ecofeminist Theory in the Interwar Era* (New York, 2008).

Levin, Hjärdis, *En radikal herrgårdsfröken: Elisabeth Tamm på Fogelstad* (Stockholm, 1989).

Lindberg, Berit, *Kvinnor – vakna, våga!: en studie av samhällsvisionären Honorine Hermelin Grönbech* (Lund, 2000).

Lindén, Claudia, *Ellen Key: om kärlek: litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* (Stockholm, 2002).

Lindmark, Daniel, "Literacy, Text, Practice, and Culture: Major Trends in the Umeå History of Education Research Group, 1972–2002", *Interchange*, nr 34 (2/3): 152–178.

Lundahl, Anders, *Erik Gustaf Geijer – filosofen* (Nora, 1999).

Lundin, Anna, *Folkbildningsforskning som fält: från framväxt till konsolidering* (Linköping, 2008).

Markusson Winkvist, Hanna, *Som isolerade öar: de lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft* (Stockholm, 2003).

Markola, Pirjo, *Gender and Vocation: Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940* (Helsinki, 2000).

Marshall, Peter, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Oakland, 2010).

Mayreders, Rosa, *Sexualitet och kultur* (Stockholm, 1923).

Meijling Bäckman, Ingrid, *Den resfärdiga: studier i Emilia Fogelklous självbiografi* (Stockholm, 1997).

More, Thomas, *Utopia*, tredje uppl. (Skellefteå, 2012).

Nahnfeldt, Cecilia, ”Samhällsinvolverande teologi: Emilia Fogelklou om ’Hat och människomekanisering’”, i *Samhällsteologi: forskning i skärningspunkten mellan akademi, samhälle och kyrka*, red. J. Ehnberg, & C. Nahnfeldt (Stockholm, 2019): 55–82.

Nahnfeldt, ”Emilia Fogelklou – tro och samhällssyn: aktualisering om samtalet att vilja forma det egna livet och samhället”, i *Svensk teologisk kvartalskrift*, nr 3 (Lund, 2009): 108–118.

Nilsson, Jan Olof, *Alva Myrdal: en virvelvind i den moderna strömmen* (Stockholm, 1994).

Niléhn, Lars H., *Nyhumanism och medborgarfostran: åsikter om läroverkens målsättning 1820–1880* (Lund, 1975).

Nilson, Malin, *Att förhålla sig till moderniteten: en studie i Gertrud Liljas författarskap* (Lund, 2003).

Nordin, Margot, ”Himlageografi och själsfostran: Emilia Fogelklous religionspedagogiska arbete 1902–1929”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 110–123.

Nordström, Maria, *Pojkskola, flickskola, samskola: samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962* (Lund, 1987).

Nørgaard, Ellen, *Det naturlige och frie barn: tre reformpædagogiske visioner* (Aarhus, 2022).

Olausson, Lennart, ”Från text till text: om idéanalys, förklaringar och beskrivningar i idéhistoria”, i *Idéhistoriens egenart: teori och metodfrågor inom idéhistorien*, red. L. Olausson (Stockholm, 1994), s. 9–33.

Oelkers, Jürgen, ”Origin and Development in Central Europe”, i *Progressive Education Across the Continents*, red. H. Röhrs & V. Lenhart, (Frankfurt am Main, 1995).

Olsson, Björn, *Den bildade borgaren: bildningssträvan och folkbildning i en liten småstad* (Stockholm, 1994).

Orwell, George, 1984 (Stockholm, 1983).

Ozmon, Howard, *Utopias and Education* (Minneapolis, 1970).

Pastuhov, Annika, Lövgren, Johan & Nordvall, Henrik, "Forskning om nordisk folkhögskola: en översikt 1998–2018 med sammanfattningar", *Mimers småskrifter* (Linköping, 2019).

Platon, *Staten* (Stockholm, 2019).

Popkewitz, Thomas S., red. *Inventing the Modern Self and John Dewey: Modernities and the Traveling of Pragmatism in Education* (New York, 2005).

Peters, Michael & Freeman Moir, John. "Introducing Edutopias: Concept, Genealogy, Futures", i *Edutopias: New Utopian Thinking in Education*, red. M. Peters & J. Freeman-Moir (Rotterdam, 2006): 1–18.

Rantatalo, Petra, *Den resande eleven: folkskolans skolreserörelse 1890–1940* (Umeå, 2002).

Raudvere E., Catharina, "Trosliv inte trosbegrepp", i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 40–41.

Reese, William J., "Progressive Education", i *The Oxford Handbook of the History of Education*, red. I. John, L. Rury & E. Tamura (New York, 2019).

Reszler, André, "Peter Krapotkin and his Vision of Anarchist Aesthetics", i *Diogenes: An International Review of Philosophy and Humanistic Studies*, nr 78 (1972): 52–63.

Richardson, Gunnar, *Drömmen om en ny skola: idéer och realiteter i svensk skolpolitik 1945–1950* (Stockholm, 1983).

Richardsson, *Svensk utbildningshistoria: skola och samhälle förr och nu*, uppl. 8:3 (Lund, 2011).

Ruhe, Algot, *Henri Bergson: tänkesättet Bergson i dess grunddrag*, (Stockholm, 1914).

Rydbeck, Kerstin & Nordvall, Henrik red., *Perspektiv på folkbildning: fyra forskares tankar om folkligt bildningsarbete* (Linköping, 2015): 43–54.

Röhrs, Herman, ”Internationalism in Progressive Education and Initial Steps Towards a World Education Movement” i *Progressive Education Across the Continents*, red. H. Röhrs & V. Lenhart (Frankfurt am Main, 1995): 11–27.

Salin, Björn, ”Bland franska modernister”, i *Emilia Fogelklous verklighetsupptäckt*, red. B. Sahlin, temanummer av *Gnosis: tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4, (1989): 73–75.

Salqvist, Bernhard, *Folkskolans kristendomsundervisning: med särskild hänsyn till 1919 års undervisningsplan: prästmötesavhandling*, Svenska kyrkans diakonistyr (Stockholm, 1947).

Samuelsson, Johan, *Läroverken och progressivismen: perspektiv på historieundervisningens praktik och policy 1920–1950* (Lund, 2021).

Sanner, Inga, *Att älska sin nästa såsom sig själv: om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, 1995).

Sandström, Henning E., *Kväkarnas människosyn: en studie i den moderna kväkardomen med särskild hänsyn till Thomas R. Kelly och Richard J. Foster* (Nora, 2010).

Segerstedt, Torgny, *Det religiösa sanningsproblemet* (Stockholm, 1912).

Skoglund, Christer, ”Kulturradikalismen: arvet och förnyelsen”, i *Kulturradikalismen: det moderna genombrottets andra fas*, red. B. Norlin (Stockholm, 1993): 103–131.

Skoglund, *Vita mössor under röda fanor: vänsterstudenter kultur och bildningsideal i Sverige 1880–1940* (Stockholm, 1991).

Stark, Kerstin, red. *Två bildade kvinnor & en skola: Nya Elementarskolan för flickor – Ahlströmska skolan* (Stockholm, 1999).

- Stein, Karen F., "Inclusion and Exclusion in Some Feminist Utopian Fictions", i *Women's Utopian and Dystopian Fictions*, red. S. R. Wilson (Newcastle, 2013): 112–134.
- Stensmo, Christer, *Pedagogisk filosofi: en introduktion*, andra uppl. (Lund, 2007).
- Stenström, Hanna, "Historical-Critical Approaches and the Emancipation of Women", i *Her master's Tools? Feminist and Post-colonial Engagements of Historical-Critical Discourse*, red. T. Penner & C. Vander Stichele (Atlanta, 2005): 31–45.
- Stenqvist, Catharina, "Emilia Fogelklous verklighet", i *Fogelklou läst idag: nio Essäer*, red. A. Jeffner (Stockholm, 2010): 21–34.
- Sturefeld, Lina, "Skandinavien och första världskriget", i *Scandia* (2014): 93–106.
- Suissa, Judith, *Anarchism and Education: A Philosophical Perspective* (Oakland, 2010).
- Sundgren, Gunnar, *Folkbildningsforskning: en kunskapsöversikt*. D. 2, Kommenterad bibliografi (Linköping, 1998).
- Sundgren, Gunnar, "Folkbildning och folkbildningsforskning", *Utbildning och demokrati*, nr 2 (2002): 5–14.
- Sundgren, Per, *Kulturen och arbetarrörelsen: kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Elander* (Stockholm, 2007).
- Svensson, Leif, *A Theology for the Bildungsbürgertum: Ritschl in Context* (Umeå, 2018).
- Söderberg, Boel, *I döda pedagogers sällskap* (Stockholm, 1995).
- Tisdal, Laura, *A Progressive Education? How Childhood Changed in Med-Twentieth-Century English and Welsh Schools* (Manchester, 2020).
- Tower Sargent, Lyman, *Utopianism: A Very Short Introduction* (Oxford, 2010).
- Ullman, Annika, "Anna Sandström och den pedagogiska skandinavismen", i *Moderna pedagogiska utopier*, red. A. Burman, J. Landahl & D. Lövheim (Huddinge, 2021): 29–52.

Ullman, "Icke ett teoretiskt luftslott": Carl Jonas Love Almquist som rektor och pedagogisk utopist (Stockholm, 2016).

Ullman, *Stiftarinnegenerationen: Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström* (Stockholm, 2004).

Vikström, Emma, *Skapandet av den nya människan: eugenik och pedagogik i Ellen Keys författarskap* (Örebro, 2021).

Vikström, "Världen om hundra år": pedagogisk utopi och dystopi i Ellen Keys författarskap", i *Moderna pedagogiska utopier*, red. A. Burman, J. Landahl & D. Lövheim (Huddinge, 2021): 53–78.

Webb, Darren, "Educational Archaeology and the Practice of Utopian Pedagogy", *Pedagogy, Culture & Society*, nr 4 (2017): 431–448.

Webb, "Educational Studies and the Domestication of Utopia", *British Journal of Educational Studies*, nr 4 (2016): 431–448.

Webb, "Critical Pedagogy: Utopia and Political (Dis)engagement", *Power and Education*, nr 3 (2013): 280–290.

Wennerström-Hartmann, Eva, 'Det stora steget: rösträttsrörelsen', *Det var så vi började* (Stockholm, 1979).

Weiler, Kathleen, "The Historiography of Gender and Progressive Education in the United States", *Paedagogica Historica*, nr 1–2 (2006): 161–176.

Westberg, Johannes, "Vad är utbildningshistoria? ett forskningsfältets historia, framtid och relation till pedagogikämnet", *Utbildning & demokrati*, nr 3 (2017): 7–37.

Westerlund, Harriet, "Emilia Fogelklous möte med den katolska modernismen", *Signum: katolsk orientering om kyrka, kultur och samhälle* [elektronisk resurs] nr 7 (2010).

Wikström, Charlott, "Himmelriket på jorden: Emilia Fogelklous ed-utopi", i *Moderna pedagogiska utopier*, red. A. Burman, J. Landahl & D. Lövheim (Huddinge, 2021): 79–98.

Winter, J. M., *Dreams of Peace and Freedom: Utopian Moments in the Twentieth Century* (New Haven, 2006).

Wisselgren, Per, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920* (Umeå, 2000).

Woodcock, George, *Anarkismen: omstörtande nihilism eller fredlig idealism?* (Stockholm, 1964).

Östling, Johan, *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Lund, 2008).

Östling, Johan, Larsson Heidenblad, David, Sandmo, Erling, Nilsson Hammar, Anna & Norberg, Kari, "The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge: An Introduction", i *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*, red. J. Östling, D. Larsson Heidenblad, E. Sandmo, A. Nilsson Hammar, K. Norberg (Lund, 2018): 9–23.

Umeå Studies in History and Education
A Book Series in Educational History, History Education, and
Historical Culture

Editors: Anna Larsson & Daniel Lindmark

1. Britt-Marie Styrke, *Utbildare i dans: Perspektiv på formeringen av en pedagogutbildning 1939–1965* [Educators in Dance: Perspectives on the Formation of a Teacher Education, 1939–1965]. Diss. 2010.
2. Johan Hansson, *Historieintresse och historieundervisning: Elevers och lärares uppfattningar om historieämnet* [History Interest and History Teaching: Students' and Teachers' Views on the Subject of History]. Diss. 2010.
3. David Sjögren, *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962* [The Safety Zone: Motives, Suggested Measures and Activities in the Separative Education Policy Targeted at Native Minorities (in Sweden) 1913–1962]. Diss. 2010.
4. Björn Norlin, *Bildning i skuggan av läroverket: Bildningsaktivitet och kollektivt identitetsskapande i svenska gymnasistföreningar 1850–1914* [Fraternal Organizations and Liberal Education: Peer Socialization in Swedish State Grammar Schools, 1850–1914]. Diss. 2010.
5. Thomas Nygren, *History in the Service of Mankind: International Guidelines and History Education in Upper Secondary Schools in Sweden, 1927–2002* [Historia i mänsklighetens tjänst: Internationella riktlinjer och svensk gymnasieundervisning i historia, 1927–2002]. Diss. 2011.
6. Erik Sjöberg, *Battlefields of Memory: The Macedonian Conflict and Greek Historical Culture* [Minnets slagfält: Den makedonska konflikten och grekisk historiekultur]. Diss. 2011.
7. Henrik Åström Elmersjö, *Norden, nationen och historien: Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972* [Nordic National History: Perspectives on the Revision of History Textbooks by the Norden Associations, 1919–1972]. Diss. 2013.
8. Catherine Burke, Ian Grosvenor & Björn Norlin (eds.), *Engaging with Educational Space: Visualizing Spaces of Teaching and Learning*. 2014.
9. Ingela Nilsson, *Nationalism i fredens tjänst: Svenska skolornas fredsförening, fredsostran och historieundervisning 1919–1939* [Nationalism in the Service of Peace: The Swedish School Peace League, Peace Education, and History Teaching, 1919–1939]. Diss. 2015.
10. Kristina Ledman, *Historia för yrkesprogrammen: Innehåll och betydelse i policy och praktik* [History for Vocational Education and Training: Content and Meaning in Policy and Practice]. Diss. 2015.

11. David Sjögren & Johannes Westberg (red.), *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi* [The Norrland Issue: Experiences of Education, Formation and Socialisation in the Periphery of the Nation-state]. 2015.
12. Anna Larsson (red.), *Medier i historieundervisningen: Historiedidaktisk forskning i praktiken* [Media in History Education: Didactical Research in Practice]. 2016.
13. Robert Thorp, *Uses of History in History Education* [Historiebruk i historieundervisning]. Diss. 2016.
14. Fredrik Holmqvist, *Populärhistoriens tjusning och kraft. Peter Englund och Herman Lindqvist i svensk historiekultur 1988–1995* [The Allure and Power of Popular History: Peter Englund and Herman Lindqvist in Swedish Historical Culture 1988–1995]. Diss. 2016.
15. Lars Andersson Hult, *Historia i bagaget: En historiedidaktisk studie om varför historiemedvetande uttrycks i olika former* [Having a History: A Study in History Didactics on the Origins of Various Expressions of Historical Consciousness] Diss. 2016.
16. Anna Larsson, Björn Norlin & Maria Rönnlund, *Den svenska skolgårdens historia: Skolans utemiljö som pedagogiskt och socialt rum* [The History of the Swedish Schoolyard: The Outdoor School Area as an Educational and Social Space]. 2017.
17. Henrik Åström Elmersjö, *En av staten godkänd historia: Förhandsgranskning av svenska läromedel och omförhandlingen av historieämnet 1938–1991* [An Authorized History: The Swedish Textbook Approval Scheme and the Renegotiation of History, 1938–1991]. 2017.
18. Anders Persson, *Lärartillvaro och historieundervisning: Innebörder av ett nytt uppdrag i de mätbara resultatens tid* [History Teaching in the Age of Performativity: Swedish Upper Primary School Teachers' Experiences of a New Curriculum]. Diss. 2017.
19. Maria Deldén, *Perspektiv på historiefilmslitteracitet: En didaktisk studie av gymnasieelevers historiska och emotionella meningsskapande i mötet med spelfilm* [Perspectives on Historical Film Literacy: A Didactical Study of Students' Historical and Emotional Meaning Making through Feature Film]. Diss. 2017.
20. Tomas Karlsson, *Låtsaskrigen: Föreställningar om krig, maskulinitet och historia i krigsspel under 200 år* [Pretend Wars: Notions of War, Masculinity and History in 200 Years of Wargames]. Diss. 2018.
21. Synne Myrebøe, *Kultiveringens politik: Martha Nussbaum, Antiken och filosofins praktik*. [The Politics of Cultivation: Martha Nussbaum, Antiquity, and the Practice of Philosophy]. Diss. 2019.
22. Inês Félix, *School Journeys: Ideas and Practices of New Education in Portugal (1890–1960)*. [Skolresor: Reformpedagogiska idéer och praktiker i Portugal (1890–1960)]. Diss. 2020.
23. Emil Marklund, *Teachers' Lives in Transition: Gendered Experiences of Work and Family among Primary School Teachers in Northern Sweden, c. 1860–1940*

[Lärliv i förändring: Genus, arbete och familj bland folkskolans och småskolans lärare i norra Sverige cirka 1860–1940]. Diss. 2021.

24. Björn Norlin, *Skolagens historia och pedagogik: Sedlighetsfostran, disciplinering och våldsbruk i den tidigmoderna skolan, 1560–1820* [The History and Pedagogy of School Discipline: Moral Education, Discipline and Use of Violence in the Early Modern School, 1560–1820]. 2021.
25. Daniel Andersson, *Berättelser om 1700-talet: Frihetstiden och Gustav III:s regeringstid i svensk historiekultur från 1870-tal till 1990-tal* [Narratives about the Eighteenth Century: The Age of Liberty and the Reign of Gustav III in Swedish Historical Culture from the 1870s to the 1990s]. Diss. 2023.
26. Charlott Wikström, *Hjärnövermättning och Hjärtehungre: Bildningsideal och pedagogiska visioner i Emilia Fogelklous författarskap 1902–1931* [Brain Oversaturation and Heart Hunger: Bildung-Ideals and Pedagogical Visions in Emilia Fogelklou's Writings, 1902–1931]. Diss. 2023.

Umeå Studies in the Educational Sciences

The Post-Graduate School for the Educational Sciences,

Umeå School of Education, Umeå University

1. Pérez-Karlsson, Åsa (2014). *Meeting the Other and Oneself: Experience and Learning in International, Upper Secondary Sojourns*. ISBN 978-91-7601-102-7.
2. Hipkiss, Anna Maria (2014). *Klassrummets semiotiska resurser: En språkdidaktisk studie av skolämnen hem- och konsumentkunskap, kemi och biologi*. ISBN 978-91-7601-100-3.
3. Sigurdson, Erik (2014). *Det sitter i väggarna: En studie av trä- och metallslöjdsalens materialitet, maskulinitet och förkroppsliganden*. ISBN 978-91-7601-124-9.
4. Hansson, Kristina (2014). *Skola och medier: Aktiviteter och styrning i en kommuns utvecklingssträvanden*. ISBN 978-91-7601-143-0.
5. Manni, Annika (2015). *Känsla, förståelse och värdering: Elevers meningsskapande i skolaktiviteter om miljö- och hållbarhetsfrågor*. ISBN 978-91-7601-238-3.
6. Olovsson, Tord Göran (2015). *Det kontrollera(n)de klassrummet: Bedömningsprocessen i svensk grundskolepraktik i relation till införandet av nationella skolreformer*. ISBN 978-91-7601-265-9.
7. Bagger, Anette (2015). *Prövningen av en skola för alla: Nationella provet i matematik i det tredje skolåret*. ISBN 978-91-7601-314-4.
8. Isaksson, Cristine (2016). *Den kritiska gästen: En professionsstudie om skolkuratorer*. ISBN 978-91-7601-341-0.
9. Lindblad, Michael (2016). *"De förstod aldrig min historia": Unga vuxna med migrationsbakgrund om skolmisslyckande och övergångar mellan skola och arbete*. ISBN 978-91-7601-485-1.
10. Lindblom, Cecilia (2016). *Skolämnet Hem- och konsumentkunskap på 2000-talet: Förutsättningar för elevers möjlighet till måluppfyllelse*. ISBN 978-91-7601-498-1.
11. Norqvist, Mathias (2016). *On mathematical reasoning: Being told or finding out*. ISBN 978-91-7601-525-4.
12. Bergman, Bengt (2016). *Poliser som utbildar poliser: Reflexivitet, meningsskapande och professionell utveckling*. ISBN 978-91-7601-527-8.
13. Rantala, Anna (2016). *-Snälla du! Kan du sätta dig? Om vägledning i förskolan*. ISBN 978-91-7601-511-7.
14. Andersson Hult, Lars (2016). *Historia i bagaget: En historiedidaktisk studie om varför historiemedvetande uttrycks i olika former*. ISBN 978-91-7601-582-7.
15. Arnesson, Daniel (2016). *PISA i skolan: Hur lärare, rektorer och skolchefer förhåller sig till internationella kunskapsmätningar*. ISBN 978-91-7601-581-0.

16. Lindster Norberg, Eva-Lena (2016). *Hur ska du bli när du blir stor? En studie i svensk gymnasieskola när entreprenörskap i skolan är i fokus*. ISBN 978-91-7601-577-3.
17. Norberg, Anders (2017). *From blended learning to learning onlife: ICTs, time and access in higher education*. ISBN 978-91-7601-622-0.
18. Vu, Mai Trang (2017). *Logics and Politics of Professionalism: The case of University English Language Teachers in Vietnam*. ISBN 978-91-7601-631-2.
19. Gheitasi, Parvin (2017). *"Say It Fast, Fluent and Flawless": Formulaicity in the Oral Language Production of Young Foreign Language Learners*. ISBN 978-91-7601-688-6.
20. Fjellström, Magnus (2017). *Becoming a construction worker: A study of vocational learning in school and work life*. ISBN 978-91-7601-673-2.
21. Olsson, Jan (2017). *GeoGebra: Enhancing Creative Mathematical Reasoning*. ISBN 978-91-7601-697-8.
22. Diehl, Monika (2017). *"Måste det här vara som en väckelserörelse?": En studie om (det som kallas) entreprenöriellt lärande i grundskolan, utifrån Basil Bernsteins begreppsapparat*. ISBN 987-91-7601-694-7.
23. Vingsle, Charlotta (2017). *Formativ bedömning och självreglerat lärande: Vad behöver vi för att få det att hända?* ISBN 978-91-7601-705-0.
24. Areljung, Sofie (2017). *Utanför experimentlådan: Kunskapsproduktion, tid och materia i förskolans naturvetenskapsundervisning*. ISBN 978-91-7601-708-1.
25. Persson, Anders (2017). *Lärartillvaro och historieundervisning: Innebörder av ett nytt uppdrag i de mätbara resultatens tid*. ISBN 978-91-7601-725-8.
26. Deldén, Maria (2017). *Perspektiv på historiefilmslitteracitet: En didaktisk studie av gymnasieelevers historiska och emotionella meningsskapande i mötet med spelfilm*. ISBN 978-91-7601-755-5.
27. Hentschel, Linn (2017). *Sångsituationer: En fenomenologisk studie av sång i musikämnet under grundskolans senare år*. ISBN 978-91-7601-785-6.
- 27b. Björk, Åsa (2017). *Drama, hat och vänskap: Om ungdomars interaktioner i sociala medier*. ISBN 978-91-7601-783-8.
28. Nordvall, Olov (2018). *Cognition in interned adolescents: Aspects of executive functions and training*. ISBN 978-91-7601-832-3.
29. Kuuse, Anna-Karin (2018). *"Liksom ett annat uppdrag": Iscensättning av social rättvisa i musikundervisningens retorik och praktik*. ISBN 978-91-7601-976-4.
30. Eckeskog, Linn (2019). *Kommunikation i förskolan: Förskollärares och barnskötarens kommunikation med föräldrar i ett digitaliserat medielandskap*. ISBN 978-91-7855-006-7.
31. Pulls, Sofia (2019). *Skrivande och blivande: Konstruktioner av skönlitterärt skrivande i handböcker och läromedel 1979–2015*. ISBN 978-91-7855-018-0.

32. Egelström, Monica (2019). *Samma lärare – olika praktiker? En studie av literacy och meningsskapande i grundskolans tidiga ämnesundervisning*. ISBN 978-91-7855-026-5.
33. Sidenvall, Johan (2019). *Lösa problem: Om elevers förutsättningar att lösa problem och hur lärare kan stödja processen*. ISBN 978-91-7855-049-4.
34. Myrebøe, Synne (2019). *Kultiveringens politik: Martha Nussbaum, antiken och filosofins praktik*. ISBN 978-91-7855-060-9.
35. Theens, Frithjof (2019). *Does language matter? Sources of inequivalence and demand of reading ability of mathematics tasks in different languages*. ISBN 978-91-7855-091-3.
36. Stark, Elin (2019). *Den goda skolan – i lagens namn eller en trygghetens famn? Diskurser om skolproblem i lokal media och bland skolverksamma*. ISBN 978-91-7855-077-7.
37. Engvall, Sara (2019). *Opening the black box of mathematics teachers' professional growth: A study of teacher learning*. ISBN 978-91-7855-117-0.
38. Marklund, Frida (2019). *Bilder som berättar: Om kunskap, makt och traditioner i grundskolans bildundervisning*. ISBN 978-91-7855-159-0.
39. Ragnarsson, Susanne (2019). *Att klara skolan när huvudet dunkar och kroppen värker: En studie om återkommande smärta och skolprestation bland skolbarn*. ISBN 978-91-7855-161-3.
40. Bäck, Thomas (2020). *Från polisutbildning till polispraktik: Polisstudenters och polisers värderingar av yrkesrelaterade kompetenser*. ISBN 978-91-7855-184-2.
41. Vennberg, Helena (2020). *Att räkna med alla elever: Följa och främja matematiklärande i förskoleklass*. ISBN 978-91-7855-230-6.
42. Marklund, Leif (2020). *Digital play in preschools: Understandings from educational use and professional learning*. ISBN 978-91-7855-236-8.
43. Hofverberg, Anders (2020). *Motivation, students, and the classroom environment: Exploring the role of Swedish students' achievement goals in chemistry*. ISBN 978-91-7855-261-0.
44. Félix, Inês (2020). *School journeys: Ideas and practices of New Education in Portugal (1890-1960)*. ISBN 978-91-7855-269-6.
45. Belančić, Kristina (2020). *Language Policy and Sámi Education in Sweden: Ideological and Implementational Spaces for Sámi Language Use*. ISBN 978-91-7855-298-6.
46. Strömbäck Hjärne, Marcus (2020). *A fair score?: Group independent validity arguments for college admission tests*. ISBN 978-91-7855-400-3.
47. Forsell, Tobias (2020). *“Man är ju typ elev, fast på avstånd”: Problematisk skolfrånvaro ur elevers, föräldrars och skolpersonals perspektiv*. ISBN 978-91-7855-410-2.
48. Ahrenby, Hanna (2021). *Värdegrundsarbete i bildundervisning: En studie om iscensättning av policy i grundskolans senare år*. ISBN 978-91-7855-468-3.

49. Borsgård, Gustav (2021). Litteraturens mått: Politiska implikationer av litteraturundervisning som demokrati- och värdegrundsarbete. ISBN 978-91-7855-479-9.
50. Wintersparv, Spoke (2021). Teaching the Reading Experience: Upper secondary teachers' perspectives on aesthetic aspects of literature teaching. ISBN 978-91-7855-493-5.
51. Vinnervik, Peter (2021). När lärare formar ett nytt ämnesinnehåll: Intentioner, förutsättningar och utmaningar med att införa programmering i skolan. ISBN 978-91-7855-601-4.
52. Zelime, Justin (2022). Contrasting Language-in-Education Policy Intentions, Perceptions and Practice: The Use of English and Kreol Seselwa in the Seychelles. ISBN 978-91-7855-736-3.
54. Norqvist, Maria (2022). Fritidshemmets läroplan under förhandling: Formulering, tolkning och realisering av del fyra i Lgr 11. ISBN 978-91-7855-865-0.
55. Holmquist, Sofie (2022). Analyzing Self-Report Data: Assessing basic psychological needs in education and at work. ISBN 978-91-7855-891-9.
56. Emsing, Mikael (2023). Conflict Management and Mental Health Among Swedish Police Officers and Recruits. ISBN 978-91-7855-958-9.
57. Nuottaniemi, Andreas (2023). Flerspråkighetens gränser: Språkdidaktik på (o)jämlig grund i migrationernas tid. ISBN 978-91-7327-315-2.
58. Söderström, Sharmin (2023). Formative Assessment and Problem Solving in Mathematics. ISBN 978-91-7855-999-2.
59. Andersson, Daniel (2023). Berättelser om 1700-talet: Frihetstiden och Gustav III:s regeringstid i svensk historiekultur från 1870-tal till 1990-tal. ISBN 978-91-8070-041-2.
60. Wikström, Charlott (2023). *Hjärnövermättning och Hjärtehunger: Bildningsideal och pedagogiska visioner i Emilia Fogelklous författarskap 1902–1931*. ISBN 978-91-8070-038-2.

